

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1903

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ՌԵՄԲ

Լ.Զ. Տարի

ՓԵՏԻԱՐ-ՄԱՐՏ

Համար Բ.-Գ.

ՎԱԶԱՐՇԱԳԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՓԵՏՐՈՒՄ - ՄԱՐՏ 1903 Թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղաւաք Նորին Վեհափառութեան կոնդակներէց. Էջ 115
2. Քաղաւաք Սինօղի օրագրութիւններէց 117

ԿՐԾՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

3. Քրիստոնէութեան խկութիւնը. Ը. Աւետարտնն ու իշխանութիւնը. Կ. Վ. 118
4. Առաւաճաշունչ ո. Գլըքը. (Նեպլիւսից) . Մ Վ. 124
5. Ձայն ըարքառոյ. յանապատի, (Շար.) Անանիոս Եպիսկ. 133
6. Դարձեալ Ձուարթնոց Եկեղեցին (Շար.) . . Կ. Վ. 140

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԵՐ

7. Ռուսաց Եկեղեցի 150
8. Կաթողիկ Եկեղեցի 154
9. Բողոքական Եկեղեցի 159
10. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ 160
11. ՏԱՃԿԱՀԱՅԲ 162

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԵՐ

1903—ՌՅԵՐ

Տարի 1,2.

ՓԵՏՐՈՒԱՐ-ՄԱՐՏ

Համար Բ.-Գ.

Հ ր ա մ ա ց ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա մ Ե ց ա յ ց Հ ա յ ո ց

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մալր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

Дозволено цензурою 17 Марта 1903 г. г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԳՐԱԿԱՅ ՎԵՂ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Սինօղի ս. Էջմիածնի, որով պատուիրի թղթաբերկ Առաքել քահանայի Տ. Թադէոսեան Նորադիւզ գեղջ գնալ յուխտ ի ս. Երուսաղէմ. թ. 116:

— Յանուն Սինօղի ս. Էջմիածնի, որով պատուիրի թղթաբերկ փարչութեան տպարանի Մայր Աթոռոյ ինքնին գանձել զամենայն արդիւնս իւր և պահել զամենայն հաշիւս ելեմարց. թ. 154:

— Յանուն Սինօղի ս. Էջմիածնի, ընդ որում յղեով զկատարողական թերթ պարտուց Յարութիւնի Յարութիւնեանց յանուն պ. Կարապետի Կոստանեան, պատուիրի պահանջել զպարտան ի ժողովրդաց հանգ. Յարութիւնեանցի յօգուտ փանուցն Հառիճոյ. թ. 169:

— Յանուն Ժողովրդեան Հայոց Արապատականի, ընդ որում առաւ եկեղեցական և փարչական կանոնադրութիւն, հաստատուալ և փաւերացուցեալ ի վարել զգործս թեմին ըստ այնմ. թ. 198:

— Յանուն Տ. Մեսրոպ արեղայի Մաքսուդեան, որով կարդի ի քարոզիչ Ժողովրդեան քաղաքին Ախալքալաքաց և զիւղօրէիցն մինչ ցն. կիւրակէ գաակին. թ. 210:

— Յանուն Սինօղի ս. Էջմիածնի, ընդ որում յղեցաւ հաստատեալն նախահաշիւ փասն 1903 ամի. թ. 215:

— Յանուն առաջնորդին Հայոց Վրաստանի և Իմերե-

Թիւ որով պատուիրի տալ վկայական կրօնուսույցութեան Յարութիւնի Ղարադեօղեանց. Թ. 217:

— Յանուէն Ամենապատիւ Պատրիարքի Հայոց Թիւրքիոյ որով պատուիրի տալ տեղեկութիւն զարդի կենցաղավարութենէ Արաքսի կնոջն Կ. Պոլսեցի Յովհաննիսի Թաշճեան. Թ. 233:

— Յանուէն Տ. Բնձակ վարդապետի, որով կարգեցաւ ի փոխանորդ վիճակին Սալմաստայ Թեմին Ատրպատականի. Թ. 245:

— Յանուէն Վիճ. Ասենին Շամախուոյ, որով կարգեցաւ Տ. Մատթէոս վարդապետն ի դործակալ քաղաքին Բագուայ. Թ. 264:

— Յանուէն Վան. կառավարութեան Մ. Աթոռոյ, որով կարգեցաւ Տ. Արտակ արեղայն ի Հիւրընկալ և ի դանձադահ — անդամ Վան. կառավարութեան. Թ. 268:

— Յանուէն Վիճ. Կոնստանտնուպոլսի Հայոց Երեւանայ, որով կարգեցաւ Տ. Խոսրով վարդապետն ի վանահայր ս. Կարապետի վանուց Երնջակայ. Թ. 270:

— Յանուէն Ամենապատիւ Պատրիարքի Հայոց Թիւրքիոյ Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի, որով լուծեալ եղև պատկը Միհրանայ Աշոտ Շամսանջեան Կ. Պոլսեցոյ ընդ կնոջն Վերդինեայ, տալով վերջնոյս զիրաւունս վերստին ամուսնութեան, իսկ զայրն զրկելով իսպառ յիրաւանցդ. Թ. 273:

— Յանուէն Տ. Տրդատ եպիսկոպոսի, առաջնորդի Թեմին Հայոց Կեսարիոյ, որով լուծեալ եղև պատկն Ներսիսի Աւետիբեան Ներշէ զիւղացւոյ ընդ անառակ կնոջն Լուսանուշի Փօլադեան, տալով առն զիրաւունս վերստին ամուսնութեան, իսկ զկինն ոչ միայն յիրաւանցդ զրկելով, այլ և ի հաղորդութենէ ս. Եկեղեցւոյ, բաց ի ստացմանէ վերջին թուական. Թ. 275:

— Կոնդակ օրհնութեան և խրախուսանաց յանուէն անդամոց հոգաբարձութեան ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի Կ. Պոլսոյ. Թ. 274:

Հայրապետական գոհունակութիւնք եւ օրհնութիւնք.

Կոնդակ օրհնութեան եւ գոհունակութեան յանուն
Պօլլէժսկի Ասեսօր Ներսէս—բէգի Տ. Անդրեասեան Սարու-
մեանց, վասն նորոգելոյ նորա զեկեղեցին Հայոց Սէյդիշէն գեղջ
Շուշուոյ՝ ծննդավայրին իւրոյ. թ. 176:

— Օրհնութեան եւ խրախուսանաց յանուն Հոգաբար-
ձութեան վանուց Ս. Խաչին Վարադայ. թ. 235:

ԲԱՂՈՒԱԾՔ ՍԻՆՕՒԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ.

1903 յունուար 8 եւ 29. Սինօղը հրամայեց՝ հրեւոհի
Աննա Աննիկեանցի եւ Պէսիա Գեւորմանի Հայոց եկեղեցուն
անդամ ընդունուելու խնդիրը ուղարկել Կովկասի իշխան
Կառավարչապետին եւ թոյլատուութիւն խնդրել մկրտելու
նոցա ըստ ծիսի Հայաստ. եկեղեցւոյ:

Յունվ. 10. Սինօղը հրամայեց՝ ձեմարանաւարտ Սմբատ
Սարգսեանի հարկից արձակման թուղթը ուղարկելով Երևանի
պ. Նահանգապետին՝ խնդրել տեղեկութիւն, թէ արդեւք
չկայ նորան քահանայ ձեռնադրելու Սեծ — Շահրիար զիւղի
համար:

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԻՍԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Ը.

ԱՒԵՏԱՐԱՆՆ ՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ:

ՅԻՍՈՒՍ քաղաքական գործերի մէջ չի խառնուել, աշխարհի քաղաքական գործերէնը յեղաշրջելու համար նոր ծրագիր չի տուել—այդ յայտնի է: Նա համազօրած էր, որ Իւր Հայրը տաան և երկու գունտ հրեշտակներ կուղարկէր Իրեն օգնութեան, եթէ խնդրէր, բայց այդպիսի խնդիր չարաւ ամենատագնապալից բոսկէներում: Նորան կամեցան Թաղաւոր հռչակել, և Նա խոյս տուաւ: Նա յիւրաւի վերջին անգամ Թաղաւորական փառօք մուտք գործեց Երուսաղէմ՝ ներկայանալով այդպէս իբրև Իսրայէլի ժողովրդին խոստացուած Մեսիան, բայց և այդ դէպքում մարգարէի գուշակութեան համաձայն նորա ընդունած խոնարհ երևոյթը պէտք է ամէն կասկած փարատէր, որ Նա քաղաքական ցոյց անելու միտք չունէր: Թէ ի՞նչ էր Իւր մեսիական իշխանութիւնը և ի՞նչպէս պէտք է գործ դնէր՝ ցոյց տուաւ Նա մանրամասնութիւնն տաճարից արտաքսելով: Նա ելնում է այստեղ այնպիսիների դէմ, որոնք մարդոց հօգիւնների վերայ իշխանութիւն վերագրելով իրենց՝ ի չարն են գործածում այդ իշխանութիւնը:—Ամէն երկրում բուն քաղաքական իշխանութեան կողքին լինում են այդպիսի անկոչ իշխանաւորներ, որոնց լուծը յաճախ ամենազաւթան Թաղաւորների բռնակալութիւնից աւելի է ճնշում ժողովրդին: Յիսուսին շրջապատող ժողովրդի մէջ այդ դերը կատարում էին քահանաներն ու փարիսեցիները, և ահա սոցա նկատմամբ անողորմ դատաւոր է Նա

և Նորա բռնուն զայրոյթը բռնկում է ամէն անգամ, երբ առիթ է ներկայանում սոցա կեղծաւոր արարքները, սոցա գայլային բնաւորութիւնը մերկացնելու: Յիսուս հարկաւ դէմ չէ, որ նոքա իրենց իսկական իրաւունքները գործադրեն. բորոտութիւնից բժշկուածներին Նա ինքը պատուիրում է. «Մնացէք ցոյց տուէք ձեզ քահանաներին»: Քանի նոքա Աստուծոյ օրէնքն էին ուսուցանում՝ պէտք էր լսել նոցա. բայց երբ դալիս էր գործերին՝ հետեւել նոցա արդէն կարելի չէր, և այդ գործերի համար Յիսուս ամենածանր դատաւճիւռ է կարդում նոցա գլխին. «Վա՛յ ձեզ, կարգացողներ ու փարիսեցիներ—կեղծաւոր դուք, որ ծեփած գերեզմանների էք նման, որոնք դրսից սիրուն են երևում, իսկ ներսը լիքն են ոսկորներով ու ամէն տեսակ պղծութեամբ»:—Այսպէս, Նա գործ ունէր սովորաբար հոգևոր կոչումը շահագործողների հետ, դոցա դէմ և արտայայտում է իւր զայրոյթը: Մի անգամ միայն առիթ է ներկայանում Հերովդէս չորրորդապետի մասին խօսելու, և խորին արհամարհանք ենք գտնում այդ փոքրիկ աշխարհական բռնաւորի հասցէին ուղղուած խօսքերի մէջ. «Մնացէք ասացէք այն ազուէսին»:

Ուրիշ է նորա վերաբերմունքը դէպի իսկական իշխանութիւնը՝ դէպի երկրի բռն տէրերն ու կառավարիչները: Նոցա իրաւունքը Յիսուս միշտ ճանաչել է և որչափ իրեն բաժին կհասնէր՝ ենթարկուել երկրի մէջ տիրող օրէնքներին: Հարկաւ դարձեալ որոշ սահմաններում: Նորա բռնած գիրքն այս խնդրում պարզելու համար՝ շատ յաճախ յառաջ են բերում այն նշանաւոր խօսքը—«Տուէ՛ք կայսերը կայսեր և Աստուծունը Աստուծուն», բայց սովորաբար սխալ են հասկանում և այնպիսի եզրակացութիւններ հանում, որ Փրկիչի տուած իմաստից շատ հեռու են: Սխալ են յատկապէս այն բոլոր բացատրութիւնները, որոնք աստուածային և երկրաւոր իշխանութիւններն իբրև զուգակշիռ կամ միմեանց հետ ներքին կապ ունեցող սկզբունքներ են ներկայացնում: Յիսուսի միտքն հզել է ընդհակառակը ոչ թէ երկու իշխանութիւնները միացնել,

այլ բաժանել միմեանցից և իւրաքանչիւրի սահմանը որոշել: Փարիսեցիները շփոթում էին երկու իշխանութիւնները. Նա ցոյց է տալիս, որ շփոթելու պատճառ չկայ. դրամը աշխարհային բան է, վրան կայսեր պատկերը դրոշմած, — թող ուրեմն կայսեր տան. հետեւում է անշուշտ, որ հողին ու հողեւոր գործերն ևս Աստուծոյ պատկանելով՝ դէպի Նա ուղղուած պէտք է լինին և այստեղ ոչ մի հաշիւ չունենան:

Մեր առաջն է սակայն Յիսուսի մի ուրիշ խօսքը իշխանութեան մասին, որ շատ սակաւ անդամ է յիշուում, թէպէտ աւելի է միջոց տալիս խոր թափանցելու Փրկչի մտածմունքների մէջ, քան այդ յայտնի ընթերցուածը: Մարկոս Ժ. 42 կարդում ենք, թէ Յիսուս Իւր աշակերտներին մօտ կանչելով ասաց նրանց. «Դիտէք, որ ազգերի մէջ իշխան համարուողները նոցա գլխին են նստում և մեծամեծները բռնանում նոցա վրայ: Իսկ այդպէս չէ ձեր մէջ. այլ նա որ ձեզնից կամենում է մեծ լինել, պէտք է լինի ձեր սպասաւոր, և ով կամենում է ձեր առաջին լինել, պէտք է լինի անմէքի ծառայ» — Նկատեցէք այստեղ նախ դադարարների այն մեծ յեղաշրջումը, որով ասում էինք,¹ իրերն իրենց արժէքը փոխում են: Յիսուս առանց այլևայլութեան ինքիւրը հակառակ կողմով է դրնում. մեծ լինել և գլուխ կանգնած՝ նշանակում է ծառայել. Նորա աշակերտները պէտք է իշխել չկամեան, այլ ամէնքին ծառայելու պատրաստ գտնուին: Դիտեցէք ապա, թէ ի՞նչ գաղափար է յայտնում Նա Իւր ժամանակի իշխանաւորների մասին: Նոցա իշխանութիւնը ոյժի վերայ է հիմնուում, ուստի Յիսուսի համար բարոյական չափի տակ մտնել նոքա չեն կարող, մինչև իսկ սկզբունքով բոլորովին հակառակ դրութիւն են ներկայացնում. իշխանաւորների բանն ուրիշ է, բարոյական օրէնքով առաջնորդուողներին ուրիշ: Ուժի և Նորա գործադրութեան վերայ հաստատուած իշխանութիւնը բարոյական արժէք չունի: Ուստի Յիսուս պատուիրելով հնազանդել իշխանութեանը, սովորեցնում է գնահատել այն իւր իսկական ար-

ժէքի համեմատ, այսինքն նկատել իբրև բարոյական տեսակէտից անարժէք ինչ և կարգաւորել իւր կեանքն ուրիշ սկզբունքներով՝ այն բարոյական սկզբունքով, որ պահանջում է ծառայել, և ոչ իշխել։ Այստեղից արդէն կարելի է հետևեցնել, թէ ինչպէս պէտք է լինի ուրեմն մեր վերաբերմունքն առհասարակ դէպի երկրի մէջ իշխող օրէնքները՝ դէպի աշխարհի կարգերը։

Հարկու այս կէտում ևս պակաս մեծ չէ տարածայնութիւնը բարոյախօսների, քննադատների, հեղինակների մէջ։ Գերմանացի իրաւաբանութեան նշանաւոր ուսուցչապետ Զոհմ, ըստ էականին գրեթէ համաձայն Ճալտոյի հետ՝ պաշտպան է այն հայեացքի, թէ աւետարանն ամէն օրէնք մերժում է, աշխարհի բոլոր կարգերն անհիմն է համարում և պահանջում է, որ վերացուին կամ բարոյական հիմունքների վերայ դրուին։ Ուրիշներն ընդհակառակը վճռական կերպով պնդում են, թէ աւետարանը ոչ միայն դէմ չէ օրէնքին և նորա վերայ հաստատուած կարգերին, այլ և նուիրագործում, կարելի է ասել՝ առատուածային վաւերացումն է տալիս նոցա։—Ինչ վերջին տեսակէտին է վերաբերում, անկասկած, աւետարանով սրբադործուած համարել առանց բացառութեան այն ամէնը, ինչ որ ներկայ մի որոշ ժամում տիրող օրէնք ու կարգ է աշխարհի մէջ՝ աւետարանը ծաղրել կնշանակէ։ Թոյլ տալ և տանել մի բան—բոլորովին ուրիշ է, քան հաստատել ու պաշտպանել։ Հարցը կարող է միայն նորա մասին լինել, թէ աւետարանն ինչ չափով, ինչ սահմաններում թոյլ է տալիս, որ աշխարհի օրէնքը պահուի և կատարուի։

Այդ հարցին պատասխանելու համար պէտք է նկատի ունենանք դարձեալ, թէ Յիսուս ինչպիսի պայմաններով էր շրջապատուած՝ ինչ վարչութեան և ինչ օրէնքների հետ դործ ունէր։—Յիշեցինք մի անգամ, որ հրէայ ժողովրդի հասարակական կեանքը շատ բաղդաւոր չէր եղել և խեղճերի ու աղքատների համար տիրող կարգերի ճնշումն այստեղ շատ աւելի զգալի և ծանր էր, քան գուցէ ուրիշ որևէ տեղ։

Այժմ՝ ևս փշաքաղութում է մարդ՝ նոցա հեծութեան ազա-
ղակը լսելով մարդարէութեանց ու սաղմոսների մէջ։ Ոչինչ
ազատ չէ այստեղ բռնաւորների, ոյժ ունեցողների կամա-
յականութիւնից, որոնք ամէն օրէնք ըստ իւրեանց քմա-
հաճութեան են մեկնում և շահագործում։ Յիսուս ապրում
էր ահա այսպիսի մի ժողովրդի մէջ, որ դարերէ ի վեր
օրէնք և արդարութիւն էր որոնել, և միայն ոյժ ու բռ-
նութիւն տեսել։ Բնական է, որ այդ ժողովուրդը սկսէր յոյսը
կորցնել երկրի վերայ երբ և իցէ արդարութիւն գտնելուց
և կասկածել օրէնքի բարոյական արժէքի մասին։ Յիրաւի
աւետարանի մէջ կան այդպիսի մի կասկածի հետքեր, բայց
դորա հետ մէկտեղ այն անդրդուելի համոզմունքը, թէ
Աստուած այնուամենայնիւ արդար դատ կտեսնէ՝ եթէ ոչ
ներկայ, գոնէ հանդերձեալ կեանքում։— Յիսուս ուրեմն չէր
կարող ոչ մի դէպքում օրէնք և իրաւունք արհամարհած
լինել։ Բնդհակառակն իբրև անպայման ճշմարտութիւն
ընդունելով, որ ամէնքի համար արդար դատաստան պէտք
է լինի՝ այդ դատաստանի մէջ մասնակցութիւն է տալիս
նաև իւր աշակերտներին։ Նա ոչնչացնում է այն դատաս-
տանը միայն, որ բռնի ուժով, ուստի և անարդարութեամբ
է գործադրուում։ մինչդեռ արդարութիւնից բղխող դա-
տաստանն այնչափ իրական է, անխուսափելի և հաստա-
տուն, որ նորա գործադրութեան համար ոյժի կարիք լակ
չի զգացուում։

Յայտնի է սակայն, որ Յիսուսի մի շարք խօսքեր պա-
հանջ են դնում նորա աշակերտների աւաճ՝ ձեռք քաշել
իրենց իրաւունքից և առհասարակ իրաւունքը գործադրե-
լու ետևէ չլինել։ Բաւական է որ յիշենք այն նշանաւոր
ասացուածը. «Աի հակառակէք չարին, այլ եթէ մէկը քո
աջ երեսին տալտակ է խփում՝ միւսն ևս նորան դէմ
արա, եթէ մէկը կամենում է քեզ հետ դատ վարել ու
բաճկնդ իսկել՝ թող վերարկուդ ևս տանէ»։— Այստեղ ար-
ծարժուած սկզբունքն ըստ երևութին ամէն օրէնք ու կարգ-
տապալում է հիմն ի վեր, սուտի և այս խօսքերը շատ
անգամ վկայութիւն են բերում ասլացուցանելու համար,

որ աւետարանն իրական կեանքի հետ հաշտեցնել չի կարելի, որ քրիստոնեաներն իրենց վարդապետին չեն հետեւում ու հետեւել չեն կարող: Բայց թէ որչափ անաեղի են այս հետեւութիւնները՝ պարզ կլինի, եթէ վերոյիշեալ ասացուածքի հիմք եղող աւետարանական սկզբունքներն ի նկատի ունենանք: ա) Ինչպէս տեսանք, Յիսուս ամէն կասկած Աստուծոյ արդարադատութեան մասին փարատում է և ցոյց տալիս, որ յաղթողն ի վերջոյ բռնաւորի զօրութիւնը չպէտք է լինի, այլ նեղեալի իրաւունքը: բ) Երկրաւոր իրաւունքներն ըստ ինքեան չնչին բաներ են և նոցա կորուստն առանձին կարեւորութիւն չունի: գ) Իրերի դրութիւնն աշխարհում այնչափ անմխիթարական է, անիրաւութիւնն այնչափ զօրեղ, որ ճնշուածի ճիղը իւր իրաւունքները պաշտպանելու՝ զուր պէտք է անցնի: դ) Որ դիւաւորն է, ինչպէս Աստուած սղորմածութեամբ է դորձ դնում իւր արդարութիւնը՝ իւր արիւր բարիների ու չարերի վերայ հաւասար կերպով ծագում, այդպէս և Յիսուսի հետեւողը պէտք է սէր արտայայտէ դէպի հակառակորդը՝ իւր հեղութեամբ զինաթափ անէ նրան:

Եւ մի թէ իրօք այս պահանջն անիրագործելի է՝ դերբնական: Մի թէ իւրաքանչիւր ոք չի աշխատում իւր տանը, իւր հարազատների և բարեկամների չրջանում դորա համեմատ վարուել և նոյնը սովորեցնել իւրայիններին: Կորսող էր որ և է ընտանիք կամ ընկերութիւն հաստատ մնալ, եթէ նորա իւրաքանչիւր անդամը իւր իրաւունքն առաջ տանէր, չյօժարէր ոչ մի դէպքում հրաժարուել նորանից՝ չարը բարիով փոխանակել: Յիսուսի ցանկութիւնն ևս այն էր, որ նորա հետեւողները մի բարեկամական շրջան կազմեն՝ եղբայրների մի ընդարձակ խմբակցութիւն, և իւրաքանչիւրը վարուի այնպէս, ինչպէս հարազատը հարազատի հետ: Իսկ թէ ինչպէս պէտք է լինի յարաբերութիւնը ժամանակակից պետութեան կամ հասարակութեան մէջ, որ շատ հեռու է այդ տեսակ եղբայրակցութիւնից և բոլորովին ստարբեր սկզբունքներով է առաջնորդուում՝ դա այլ հարց է, որի ամփոփած բոլոր բարդ ինդիւիդները Փրկչի յի-

չեալ խօսքով միայն պարզել ու լուծել կամենալ՝ անտեղի
կլինէր ի հարկէ։ Նորա միւս խօսքերի պէս այս ևս իբրեւ
օրէնք չի տառած, այլ իբրեւ առաջնորդող գաղափար,
քրիստոնեան այդ գաղափարին հետեւելով՝ ընդունակ պէտք
է լինի յիրաւի հարկը պահանջած ըստէում՝ հրաժարուել
իւր իրաւունքից, և այդպէս իւր հաւատակիցներին հետ
աշխատել պատրաստելու մի ժողովուրդ, որի մէջ իրա-
ւունքը բռնի ուժով չի պաշտպանուում, այլ դէպի բարին
ունեցած յօժար հնազանդութեամբ՝ որը պահպանողը դա-
նազան իրաւական կարգերը չեն, այլ փոխադարձ սէրն ու
միմեանց ծառայելու բարի տրամադրութիւնը։

Ա. Վ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁ ՍՈՒՐԲ ԴԻՐԲԸ.*

Գոյութեան բացարձակ ճշմարտութիւնը իմանալ կա-
րող է միայն Աստուած։ Աստուածային արդարութեան
բացարձակ ճշմարտութիւնը մարդկութեանը յայտնել կարող
է միմիայն Աստուծոյ խօսքը, Աստուածային Յայտնութիւնը։

Դէպի Աստուածային խօսքի ճշմարտութիւնը ունեցած
հաւատն է միմիայն, որ կարող է հնարաւորութիւն տալ
մարդկութեանը բանականօրէն դատելու և բանական կեանք
վարելու։

Ով որ չի հաւատում Աստուծուն, առաւել ևս Աս-
տուածային Յայտնութեանը, չի կարող երազել բացարձակ
ճշմարտութիւնը ճանաչելու և բանական կեանք վարելու
հնարաւորութեան մասին։

Դարերէ ի վեր ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը

* Ն. Նեպլիւեւի «Что есть истина» գրքից.

պաշտօնապէս ընդունում է քրիստոնէական աշխարհահայեացքը, ընդունում է, որ Աստուածաշունչը կեանքի Գիրքն է, որ նրա մէջ մարդկային լեզուով Աստուծոյ խօսքն է արտայայտուած, և այդ խօսքն է տալիս մարդկութեանը՝ գոյութեան բացարձակ ճշմարտութեան, երկրային կեանքի նպատակի և բանականօրէն ապրելու գիտութիւնը:

Այժմ, երբ մարդկութիւնը, պաշտօնապէս քրիստոնէայ համարուելով, կեանքի մէջ բանականութեան գոռոզ հաւատն է դաւանում, — Սուրբ Գրքին գիտակցաբար վերաբերուելը կենսական անհրաժեշտութիւն է, ինչպէս հաւատացողների, նոյնպէս և չհաւատացողների համար, առանց որի անհնար է բանականօրէն մի քայլ անել:

Ս. Գրքի նկատմամբ ամբողջ մարդկութիւնը բաժանում է երկուսի՝ հաւատացողների և չհաւատացողների:

Ով որ հաւատում է, նա չի կարող չցանկանալ ապրել ըստ հաւատոյ, ծարաւի չլինել Աստուծոյ կամքի գիտութեան, չուզենալ հիմնաւորապէս ուսումնասիրել Աստուծոյ խօսքը. մանաւանդ այժմ, երբ թէ մտքերի և թէ կեանքի մէջ յաւիտենական ճշմարտութիւնը այնչափ լսնամբով խառնուած է անցողական ստութեան հետ, երբ ամեն քայլափոխում հարկաւոր է լինում պաշտպանել սրբութիւնը՝ հայհոյութիւնից, ճշմարտութիւնը՝ չարամիտ ծաղրից, միտքը՝ նենգաւոր փորձութիւններից, սիրտը՝ անմաքրութեանց վարակումից:

Նա, ով կենդանի հաւատ ունի, ամենից առաջ գիտակցում է իւր ոչնչութիւնը, գիտակցում է, որ միմիայն Աստուծոյ խօսքը կարող է ազատ պահել նորա միտքը և սիրտը օրհասական սխալներից, որ յաւիտենական ճշմարտութեան գիտութիւնը իւր համար անհրաժեշտ պահանջ է և դրան հասնելու համար պէտք է ուսումնասիրէ Աստուծոյ խօսքը, առանց որի չի կարելի գիտակցաբար քրիստոնէայ լինել, առանց որի կեանքն ևս չի կարող բուն մտքով քրիստոնէական լինել:

Եկեղեցին միակ առաջնորդողն է Աստուծոյ արդարութեան յաւիտենական ճշմարտութիւնը ճանաչելու և կեանքը:

հաւատի հետ համաձայնեցնելու խնդրում, իսկ հիմնաւորապէս գիտենալ Աստուծոյ խօսքը, և ըստ այնմ ինքնաբերաբար կատարել երկնաւոր Հօր կամքը, պարտաւոր է իւրաքանչիւր հաւատացեալ։ Ասել թէ՛ Ս. Գիրք ուսումնասիրելը հոգեւորականութեան գործն է, իսկ սովորական քրիստոնեան կարող է և բոլորովին չիմանալ նրա բովանդակութիւնը, — նոյնքան անհեթեթ կը լինէր, որքան եթէ մէկն ասէր՝ թէ կարգալ կարողանալը կամ գիտութեան ծանօթ լինելն ուսուցչի գործն է, իսկ աշակերտը կարող է և ոչինչ չիմանալ։

Անկեղծ հաւատացող քրիստոնեան, եթէ գրագէտ է, չի կարող անտարբեր մնալ Աստուծոյ խօսքի նկատմամբ, չի կարող հաշտուել ոչ միայն նորա հետ, որ Ս. Գրքի բովանդակութիւնը բոլորովին չիմանայ, այլև որ վայրկիւցեայ և կցկոտր իմանայ։ Ով իրեն հաւատացող քրիստոնեայ է երեւակայում և միևնոյն ժամանակ գրագէտ է կամ կըրթուած, նորա համար Ս. Գրքի բովանդակութիւնը հիմնաւորապէս չիմանալը նախատինք բերող ագիտութիւն է, Աստուծոյ խօսքի նկատմամբ պախտարակելի անտարբերութիւն՝ փայլուն ապացոյց, որ նորա հաւատը մեռած է, հաւատ չէ, այլ լոկ խօսք, գիմակ կամ կեղծիւր։

Որքան մեծ է այդ տեսակ ինտելլիգենտ ագէտների թիւը, որքան յաճախ այդպիսիները նախատինք են բերում քրիստոնէութեանը իրենց ագիտութեամբ անկարող լինելով պատասխանելու ժամանակակից անհաւատների ամենանարգ անհեթեթութիւններին։ Յաւալի է տեսնել խաւարի և ստութեան տարած այդ անարգ յաղթութիւնը լուսոյ և ճշմարտութեան դէմ, մինչդեռ Աստուծոյ խօսքի գիտութիւնը զօրութիւն կը տար նոցա պաշտպանելու ճշմարտութիւնը հակառակ ստութեան և լուսաբանելու խնդիրը երկնաւոր պայծառ լուսով։

Այժմ՝ դառնանք չհաւատացողներին։

Դուք չէք հաւատում, որ Ս. Գիրքը բովանդակում է իւր մէջ Աստուծոյ խօսքը, Աստուծոյ արգարութեան յաւիտենական ճշմարտութիւնը, ուստի և հարկաւոր չէք

համարում հիմնաւորապէս ուսումնասիրել նրա բովանդակութիւնը: Մերժելով Ս. Գիրքը՝ դուք մերժում էք Աստուածային Յայանութիւնը ընդհանրապէս, բայց չէ՞ որ մերժելով Ս. Գրքի Աստուածային ներշնչութիւնը, դուք չէք կարող Աստուծուց ներշնչուած համարել ուրիշ որ և է գիրք: Հետեապէս, ձեզ համար Աստուածային Յայանութիւն գոյութիւն չունի, աստուածային լուսոյ ոչ մի ճառագայթ չի իջել երկրի վերայ, մարդկութիւնը թողնուած է ինքն իրեն և պէտք է անկախօրէն տնօրինէ իւր կեանքը՝ առաջնորդ ունենալով միայն սեփական, բանականութեան լոյսը:

Երկնային Լոյսից ծագած ճառագայթ դուք չէք տեսնում և ընդունում էք, որ ձեզ համար աշխարհային խաւարը լուսաւորող միմիայն ձեր բանականութեան լոյսն է: Ըստ որում միմիայն յանուն բանականութեան ժխտել կարող էք Ս. Գրքի Աստուծուց ներշնչուած լինելը: Ձեր բանականութիւնը իւր գործունէութեան բնթացքում յենւում է անձնական փորձի և ձեզնից առաջ ու ձեր ժամանակում ապրող անթիւ մարդկանց փորձերի վերայ, որոնց դուք հաւատ էք բնծայում:

Իսկ ձեր բոլոր գիտութիւնները հիմնուած են ձեր զգայարանքների և բանականութեան անսխալական լինելու հաւատի վերայ, մեծ մասամբ աւելի գէպի ուրիշների զգայարանքների և բանականութեան անսխալականութիւնը ունեցած հաւատի վերայ. նոյն հիմքն ունի ձեր առ գիտութիւնն ունեցած հաւատը և ձեր անձնական ինքնագիտահութիւնը:

Արդ, Աստուածաշունչը այնպիսի գիրք է, գէպի որը վերաբերուել են ոչ միայն անպայման հաւատով, այլ և երկիւղածութեամբ ու պատկառանքով հաղարարւոր մարդիկ. դուք պէտք է հաւատաք նոցա, եթէ ուզում էք հաւատով վերաբերուել գէպի գիտութիւնը, որովհետեւ սա արդիւնք է նոյն բանականութեան, որ երկիւղածութեամբ խոնարհուել է «Կեանքի Գրքի» առաջ:

Ի՞նչպէս, դուք հաւատով էք վերաբերւում մարդ-

կային բանականութեան, ձեզ ինտելիգենտ էք համարում, գնահատում էք քաղաքակրթութեան յառաջագիմութիւնը, և հարկաւոր չէք գտնում հիմնաւորապէս ուսումնասիրել այն Գիրքը, որ միլիոնաւոր բանական մարդիկ համարել և համարում են «Աստուծոյ Խօսք», «Կեանքի Գիրք», «Գիրք Գրոց»։ Այն գիրքը, որի հովանու ներքոյ ծլել, աճել և զօրացել է ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը, որի ազդեցութիւնը մոքերի և սրտերի վերայ այնքան մեծ է եղել, որ նրանից առաջացած շատ բան ձեր մէջ դուք համարում էք ձեր բնութեան անկողնայտելի մի յատկութիւն։ Այն Գիրքը, որ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերը իրենց պատիւ են համարում ընդունել որպէս մարդկային իմաստութեան ամենաբարձր արտայայտութիւն։ Եւ այդ գիրքը դուք կամենում էք անտէս անել։

Եթէ դուք չէք ուզում ճանաչել կամ ժխտում էք Աստուծային Յայտնութեան հնարաւորութիւնը, ձեզ համար բոլոր իրերի միակ չափ մնում է մարդկային բանականութիւնը։ Միլիոնաւոր մարդկանց բանականութիւնը ճանաչել է և այժմ էլ պաշտօնապէս ճանաչում է Ս. Գիրքը իբրեւ բացարձակ ճշմարտութեան խօսք։

Եթէ դուք չէք կամենում հրաժարուել բանականութեամբ առաջնորդուելուց, այս դէպքում ևս պէտք է բանականօրէն և դիտակցաբար վարուէք։ Ի՞նչպէս էք անում դուք։ Ո՛չ թէ միայն հիմնաւորապէս չուսումնասիրելով, այլ նոյն իսկ մօտաւորապէս չիմանալով Ս. Գրքի ներքին բովանդակութիւնը, դուք յանուն բանականութեան զարմանալի թեթեամտութեամբ և երեսխայտական խիզախութեամբ, ուրիշ խօսքով, մերժում էք բոլոր քաղաքակիրթ ազգերից պաշտօնապէս ընդունուած (ձեր լեզուով խօսելով) փիլիսոփայական աշխարհահայեացքը։

Մերժել այդ աշխարհահայեացքը նշանակում է առաջարկել մարդկութեանը աւելի ճշմարիտ կամ աւելի բարեբար ներդործութիւն ունեցող մէկ ուրիշ աշխարհահայեացք։

Բայց ի՞նչ ենք տեսնում։ Ս. Գրքի ներքին բովանդա-

կութեան, հետեւապէս և նրա աշխարհահայեացքի մասին իրաւունք են համարում գատողութիւն տալու այնպիսի մարդիկ, որոնք հարկաւոր չեն համարել նախապէս ինքնուրոյն կերպով ծանօթանալու գատողութեան ենթակայ նիւթի հետ: Ս. Գիրքը մերժում են յանուն բանականութեան, և հարկաւոր չեն համարում բանականօրէն և գիտակցաբար վերաբերուելու իրենց արածին:

Ասում են, թէ Ս. Գիրքը հակասում է գիտութեան, և այդ հիման վերայ հաւատալով գիտութեանը, չեն ուզում հաւատալ Ս. Գրքին: Մի թէ յիրաւի այդ ուղիղ է, ո՞վ ստուգեց այն գիտական ենթադրութեանց ճշտութիւնը, որոնք, իբր թէ, անհաշտելի հակասութիւն են կազմում Ս. Գրքի նկատմամբ, գոյութիւն ունի արդեօք գիտութեան և յայտնութեան մէջ այն անհամաձայնութիւնը, որն ի միջի այլոց մեր ժամանակակիցներէց շատերի գաւառութեան աւարկան է դարձած: Այդ հարցերը բանականօրէն լուծելու համար անհրաժեշտ է դարձեալ Ս. Գրքի հիմնաւոր ուսումնասիրութիւնը, առանց որի այս դէպքում ևս բանականութեան երկրպագուները գիտակցաբար և բանականօրէն վարուած չեն լինի:

Դուք սիրում էք կրկնել, որ հին հեթանոսական և նոր ժամանակի փիլիսոփայութեանց մէջ կարելի է գտնել նոյնչափ բարձր և բարոյական հասկացողութիւններ և աւելի կազմակերպուած աշխարհահայեացք, քան Ս. Գիրքն է տալիս: Որպէս զի այդ գատողութիւնը լոկ խօսք չլինի, պէտք է հիմնաւորապէս ճանաչել Ս. Գիրքը և փիլիսոփաների երկերը, համեմատել իրար հետ, և ապա միայն գիտակցաբար դատաւճիւր կարգալ: Եթէ դուք հիմնաւորապէս չէք ուսումնասիրել Ս. Գիրքը և փիլիսոփայութիւնը, այդ խնդրում անձեռնհաս էք գատողութիւն տալու:

Դուք չէք հաւատում Աստուածային Ֆայանութեանը, բարի. ձեզ համար Ս. Գիրքը մարդկային բանականութեան արդիւնք է, բայց կրկնում ենք, այդ գրքի առաջ երկիւղածութեամբ խոնարհուել է միլիոնաւոր մարդկանց բանականութիւնը 19 դարերի ընթացքում, և այժմ ևս քա-

ղաքակիրթ ազգերը չեն վստահանում մի ուրիշը նորա-
տեղը դնել: Եւ մարդկային բանականութեան այդ թան-
կադին յիշատակարանը՝ դճւք, բանականութեան եկրպա-
գուններդ, հարկաւոր չէք համարում հիմնաւորապէս ու-
սումնասիրել: Մարդկային բանականութեան այդ սրբու-
թեանը դուք գոռոզ անփութութեամբ էք վերաբերում
և դրանից յետոյ ձեզ իրաւունք էք համարում խօսելու
մարդկային գիտակցութեան և բանականութեան բարձր
նշանակութեան մասին՝ առ մարդկութիւնը տաժած յար-
գանքի մասին:

Դուք ասում էք, թէ հոգեւորականութիւնը տղէտ է և
արատաւոր, թէ եկեղեցական ծէսերը հնացել են, թէ
քրիստոնէական սկզբունքներն ու քրիստոնեաների կեան-
քը չեն համապատասխանում միմեանց, թէ յաճախ
քրիստոնէութիւնը ի չարն են դործ դնում: Այդ ասելով
դուք կարծում էք, թէ ձեր անհաւատութիւնն ու կրօնա-
կան տգիտութիւնը, ձեր գոռոզ անտարբերութիւնը դէպի
Ս. Գրքի բովանդակութիւնը և ձեր հակաքրիստոնէական
գործունէութիւնը բաւարար կերպով պատճառանցիք:

Մի՞թէ դուք չէք գիտակցում, որ հոգեւորականութեան
և ժողովրդի տգիտութեան ու պակասութեանց պատասխա-
նատուութիւնը միմիայն սոյն դէպքում քրիստոնէութեան
ու Ս. Գրքի վերայ բարդել կարող էիք, եթէ տգիտութիւնն
ու արատաւորութիւնը Ս. Գրքի ու քրիստոնէութեան պա-
հանջը լինէր:

Դուք ինքներդ շարունակ նախատում էք քրիստո-
նեաներին խօսքի և գործի մէջ եղած անհամաձայնութեան
պատճառով, որով խոստովանում էք թէ տգիտութիւնն ու
արատաւորութիւնը հակառակ են քրիստոնէութեան և հա-
ւատով վարած կեանքի: Ինչո՞ւ ուրեմն, տղէտ և արատա-
ւոր քրիստոնեաներին նախատելով անհեռեւորականութեան
համար, դուք ինքներդ ոչ պակաս անհեռեւորականութեամբ
նոցա թերութիւնները քրիստոնէութեան և Ս. Գրքի վերայ
էք բարդում:

Ո՛վ էլ որ լինիք դուք, հաւատացող թէ անհաւատ,

ձեզ համար հաւատարապէս պարտաւորական է հիմնաւոր
կերպով ծանօթանալ Ս. գրքի բովանդակութեանը, եթէ
ուզում էք գիտակցաբար հաւատալ և ըստ հաւատոյ ապ-
րել, կամ գիտակցաբար չհաւատալ և հրաժարուել Քրիս-
տոսից։

Արդ, ինչ գիտէք դուք Քրիստոսի և Նորա վարդա-
պետութեան մասին։

Քրիստոս բարւոյ ամենաբարձր արտայայտութիւնն
եղաւ երկրի վերայ։ Դուք չէք հաւատում այդ բանին։
Յնչ տուէք, նախապէս Ս. Գրքը ուսումնասիրելով և Փրկչի
կեանքի օրինակը խիտ առնելով, ուրիշ աւելի կազմակեր-
պուած և համոզեցուցիչ աշխարհահայեացք, աւելի բարձր
իդէալ, աւելի անկաշառ բարոյականութիւն, սուրբ կեանքի
աւելի բարձր օրինակ։ Դուք այդ չէք կարող անել, ինչպէս
չի կարող հրաժարուել քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս
ընդունելուց ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը, չնայե-
լով իւր մեղսաւորութեան և առ սրբութիւնն ի սրտէ տա-
ծած ատելութեան. չի կարող այն խոկ պատճառով, որ
նրան փոխարինող ուրիշ բան չկայ, որ ոչ մի փիլիսոփայա-
կան սխառեմ, համեմատած քրիստոնէութեան հետ, չի
կարող ընդունուել բանականօրէն որպէս բարձրագոյն բա-
րիք և բարձրագոյն արդարութիւն. իսկ խոստովանել հրա-
պարակաւ իրենց բարւոյ և արդարութեան թշնամի լինելը՝
բանականութեան կեղծ երկրպագունները չեն կամենում։
Մինչդեռ չի կարելի սիրել բարին, առանց սիրելու բարւոյ
այն բարձրագոյն արտայայտութիւնը, որ մարդկութեանը
յայտնուել է — Քրիստոսին։

Եթէ մարդիկ իսկապէս քաղցեալ և ծարաւի լինէին
արդարութեան համար, անկեղծօրէն ուղենային աշխատել
բարւոյ համար, նրանք անհրաժեշտաբար պիտի դային
Քրիստոսի մօտ և գիտակցաբար խոնարհուէին Նորա խաչի
պատուանդանի առաջ։

Միմիայն գիտակցօրէն ընդունելով Աստուածային Յայ-
տնութեան անգին տուրքը, գիտակցօրէն և երկիւղածու-
թեամբ խոնարհուելով Քրիստոսի ամենաբարձր իմաստու-

թեան և սրբութեան առաջ, գիտակցաբար և անկեղծօրէն հաւատալով, սիրելով և ըստ հաւատոյ կեանք վարելով՝ մարդկութիւնը քրիստոնէական ազնիւ կեանքի ճանապարհի վերայ ոտք կոխել կարող է:

Մենք սիրում ենք շարունակ բանականութեան և ինքնագիտակցութեան մասին խօսել, բանականօրէն և գիտակցաբար վերաբերուենք, ուրեմն, Ս. Գրքին և քրիստոնէութեանը:

Քրիստոս Լոյս է երկնային Լոյսից՝ աշխարհի Լոյս, որ լուսաւորում է բոլոր դարերն ու ժողովուրդները: Նա Յայտնութեան վերջին խօսքն է, միակ վարդապետը բոլորի համար: Քրիստոսից առաջ սուրբ լուսատուները մարդկութիւնը պատրաստում էին Նորան ընդունելու, իսկ յետոյ՝ դաստիարակում են մարդկութեանը, որ հետզհետէ՝ Քրիստոսին հասկանան, և պիտի այնքան դաստիարակեն, մինչև երկնքի արքայութեան ամբողջ զանգուածը խմորւի և Տիրոջ արտի հունձը հասնի:

Մարդկութեան աստիճանաբար դաստիարակութեան պատմութիւնը և Աստուծոյ բերանից ելած կեանքի խօսքերը գրուած են Ս. Գրքի էջերում: Բանօնք, ուրեմն, կեանքի Գիրքը և հաւաստիանանք՝ գիտակցական է արդեօք մեր հաւատը, կամ թէ՛ գիտակցական է արդեօք մեր անհաւատութիւնը: Այն ժամանակ միայն կարող ենք գիտակցաբար վճռել այս հարցը, քրիստոնէայ ենք մենք, թէ ոչ, և ի՞նչ ենք ուղում լինել՝ քրիստոնէայ, թէ ոչ քրիստոնէայ: Թող, ուրեմն, փարատուի ստութեան խաւարը և երևան գան գիտակցական քրիստոնեաներ կամ գիտակցական ոչ քրիստոնեաներ:

Մամբրէ վարդապետ.

«Չայն բարբառոյ յանապատի, պատահաւ արարէ
գնանապարհ Տեառն եւ ուղիղ արարէ գաւիղս
Ասուծոյ մերոյ»: *

Յովհաննու քարոզութիւնն մեծ իրարանցում յառաջ
բերաւ ժողովրդոց մէջ և ամէն մինն գալիս էր իրեն մեղ-
քերն խոստովանում, իրեն յաւերին սպեղանի խնդրում,
որ բժշկուէին և կարողանային մկրտուելով արդարանալ:
Նոքա հարցնում էին՝ ի՞նչ անել, որ իւնեան արժանի պատու
ապաշխարութեան: Յովհաննէս մի շատ դիւրին միջոց էր
ցոյց տալիս. նոցա, որ հարստահարուած էին և զրկանքների
տակ ճնշուած հեծում և հառաչում էին, պատուիրում է
միմեանց օգնել և կարեկցել. «Ոյր իցեն երկու հանդերձք
տացէ զմին այնմ է, ոյր ոչ գուցէ, և ոյր կայցէ կերակուր՝
նոյնպէս արասցէ»: Մաքսաւորներին, որոնք աւելի հա-
րստահարիչների կարգիցն էին, պատուիրում է. «Մի ինչ
աւելի քան զհրամայեալսն ձեզ առնիցէք». իսկ զինուոր-
ներին, որոնք պաշտօնեայր էին տէրութեան, և նոցա ղէնքն
ամէնքին սարսափ էր ազդում, պատուիրում է. «Մի զոք
խուիցէք, և մի զոք զրպարտիցէք. շատ լիցին թոշակքն ձեր»:

Եթէ հասարակ գոտակարգն միմեանց օգնէ, չթողնէ
իրեն մէջ կարօտեալ, անկասկած այդպիսով կպակասի
թէ կարօտեալների թիւն, և թէ կարեկցութեան, ըն-
կերսիրութեան և հաւասարութեան ոգին կթաղաւորէ:
Եթէ հարկահան, մաքս պահանջող մաքսաւորներն օրէնքով
հրամայուածն միայն պահանջեն, ժողովուրդն կաղատուի
հարստահարութիւնից և կեղեքումից, և կը կատարուի
զրկանքի գէմ գրած օրէնքն. «Մի զրկեսցես զընկերն քո,
և յափշտակեսցես»¹⁾, որով կրկին ընկերսիրութիւնն կթա-

* Տես «Արարատ» Յունուար էջ. 18.

1) Դևտ. ԺԺ. 13.

գաւորէ։ Եւ եթէ զինուորներն իրենց թոշակով շատանան
 և չարաչար չգործածեն պաշտօնն, այլ համարեն զիրենք
 ևս ինչպէս ժողովուրդ և պատկանող նոյն դասակարգին,
 կվերանայ ժողովրդոց միջից ամէն տեսակ զրկանք, չար-
 չարանք, հալածանք, բանտ, կապանք, կեանքի և ընչից
 դրաւումն, և այսպէս ամէն խորդ ու փոթ ճանապարհ-
 ներն հարթուած և դժուարինք դիւրացած կլինին, քար-
 քարոտ տեղերն դեղեցիկ դաշտ կդառնան, որով դարձեալ
 սիրոյ օրէնքն կթափաւորէ և կառաջանայ ընկերսիրութիւնն։
 Յովհաննու առաջարկած երեք միջոցներն էլ ամենալայն և
 արձակ մարդասիրական սկզբունքներ են, պարզ և գործնա-
 կան, և ոչ ձևական, ինչպէս փարիսեցւոց, սադուկեցւոց և
 դպրացն էր, որով հետևողներն պատրաստ և կազմ ժողո-
 վուրդ կլինէին՝ օժտուած ամէն բարեմասնութիւնով։ Այս
 առաջարկած գործնական միջոցների գործադրութիւնն և
 պահպանութիւնն կհետացնէր մարդկութիւնը ստրկացնող
 և մեռուցանող ուղղութիւնից, որի մէջ ժողովուրդն հե-
 ծում և հառաչում էր՝ հարստահարուելով, զրկուելով
 իրեն արդար իրաւունքից։

Նորա արդար բողոքներին և պահանջներին ոչ միայն
 բաւարարութիւն տուող, այլ լսող անդամ՝ չկար, և ով
 պէտք էր արդար դատ տեսնէր, մինչդեռ անողներն հէնց
 նոքա էին, որոնցից արդարութիւն և իրաւունք էին սպա-
 սում։ Աշխարհս այդպէս է. վաղն եթէ նոյն իրաւունքն մի
 ուրիշի ձեռքի լինի, նա ևս պէտք է այնպէս վարուի. և
 այսպէս, այսօրուայ անբաւականն, արդարութիւն և իրա-
 ւունք պահանջողն, վաղն կարող է դառնալ արդարութեան
 և իրաւունքի ոտնակոխ անողն, և աւելի հարստահարող,
 զրկող և հալածող։

Մաքաւորներն իրենց ընչասիրութեամբն և հարստա-
 հարութեամբն, ինչպէս յայտնի է, իսրայէլացւոց մէջ ա-
 մենասանարդ, փչացած և մեղաւոր համարուածներն էին,
 որոնցից խորշում էր ժողովուրդն, ինչպէս վարակիչ հիւան-
 դութիւնից և ժանտախտից։ Նոցա չէին ողջունիլ, նոցա
 հետ հաց չէին ուտիլ, նոցա փոխ չէին տալ, և նոցանից

փոխ չէին առնիլ, որովհետեւ մեղաւոր էին: Ո՛չ թէ նոցա մեղքերն այնքան չափազանց ծանր էին, ոչ. բաղդատելով ժողովրդոց շատերի հետ, թերեւս նոցանից արդար լինէին. բայց բանը նորանում էր, որ նորա աւելի ազդային դաւաճանի պէս էին համարուած իրենց պաշտօնով: Իսրայէլացւոց համար խիստ ծանր էր օտարին հարկ վճարելն, մանաւանդ հեթանոսներին, ինչպէս էին հռոմայեցիք, որոնց իշխանութեան էին ենթարկուած, և երբ այդ կատարուած էր իրենց մարդկանց ձեռքով, կատարողն պէտք էր հետեւապէս նոցա ատելութիւնն փաստակէր: Արդեօք մաքսաւորներն ինչպէս կ'արուէին նոցա հետ մաքսերն և հարկերն ժողովելու ժամանակ. անպատճառ խիստ բռնութեամբ, հարստահարելով և զրկելով՝ աւելի խեղճ ժողովրդոց, որոց ձայնն խեղտուած էր միշտ զօրեղի մօտ. զրկանքն արդէն յատուկ էր մաքսաւորներին, ինչպէս երևում է Չաբէոս մաքսապետի պարզ խոստովանութիւնիցն՝ Յիսուսին իրեն տունը ընդունած ժամանակ. «Եւ եթէ զոք զրկեցի, հատուցից չորեքլին»¹⁾:

Յովհաննու խօսքն դէպի այս մաքսաւորներն՝ էր. «Մի աւելի ինչ, քան զհրամայեալսն ձեզ առնիցէք». ասել է թէ օրէնքով ինչ որ հրամայուած է ձեզ, նորանից աւելի ոչինչ չառնել: Այս խօսքերն պարզ են և անվիճելի:

Յովհաննու գլխաւոր խրատն դէպի ժողովուրդն ընդհանրապէս՝ սրօնք եկած էին մկրտուելու, այն խօսքն է թէ. «Ոյր իցէ երկուս հանդերձս տացէ զմինն այնմ, ոյր ոչ դուցէ, և ոյր կայցէ կերակուր նոյնպէս արասցէ»: Այս ժողովուրդի մէջ աւելի աչքի էին ընկնում փարիսեցիք և սադուկեցիք՝ երկու միմեանց հակառակ ուղղութեան մարդիկ, որոց գործերն թէ որքան համապատասխան էին իրենց վարդապետութեան՝ բաւական է յիշել Յովհաննու այն խիստ յանդիմանութիւնն. «Եւ տեսեալ զբազումս ի սադուկեցւոց և ի փարիսեցւոց եկեալս ի մկրտութիւն նորա, ասէ ցնոսա. ծնունդք իժից, ո՞ եցոյց ձեզ փախչել ի բարկութենէ որ

1) Ղուկասու գլ. ԺԹ. հմբ. 8.

դալոց է. արարէր այսուհետեւ պտուղ արժանի ապաշխարութեան¹⁾։ Իժն. օձերի մէջ ամենաթունաւոր և ամենափնտաւարն է. այդ պատճառաւ չարադոյն և վնասակար մարդկանց այդ անունն է տրուում, իբրեւ յատկանիշ նոցա բնութեան։ Երևում է, որ փարիսեցիք և սաղօւկեցիք իրենց դործերովն կամ ներքին յատկութիւններովն պակաս չէին թունաւոր իժնց, որոց յանդիմանում է ասելով. ո՞վ ցոյց տուաւ ձեզ փախչել այն բարկութիւնիցն որ դալու է. կամենում է ասել թէ՛ մկրտութիւնով չէք կարող ազատուել, պէտք է ապաշխարութեան արժանի պտուղներ ունենալ։

Յայտնի է որ սաղօւկեցիք չէին ընդունում ոչ հանդերձնալ կեանք, ոչ յարութիւն մեռելոց, ոչ հրեշտակաց դոյութիւնն, և ազատ էին իրենց անձնիշխան վարդապետութեան մէջ. այդպէս կոչուում էր ժամանակի քահանայից դասակարգն, որոց մէջ աչքի էր ընկնում Կայիափա քահանայապետն։ Իսկ փարիսեցիք նոցա հակառակ օրինապահ էին, Հին կտակարանի օրէնքներն ամենայն ճշտութեամբ արտաքուստ պահող էին երևում, մանաւանդ տառանորդական տուրքերի օրէնքն, ամեն մանր բաների մէջ զգուշաւոր էին այնքան, որ քացախն ջրի հետ խառնելու ժամանակն կբամէին, որպէս զի մօղուին, որ անսուրբ կենդանի է՝ կուլ չգնայ։ Նոքա համարում էին իրենց աւելի արդար քան ուրիշներին, ծերոց աւանդութիւններն հաւատար Հին կտակարանի էին ընդունում և դեռ աւելի մեծարում, ինչ որ իրենց նպատակին և օգտին յարմար էր։ Այս երկու դասակարգի Յովհաննու մօտ մկրտութեան համար դնալն, անկասկած, ի սրտէ չէր, ինչպէս միւսներինը՝ այլ կեղծաւորութիւն, քանի որ ինչպէս Աբրահամու որդիք նոքա ազատ էին համարում իրենց և արդար։ Ուստի Յովհաննէս պահանջում էր, որ անպատճառ ապաշխարութեան արժանի պտուղներ ցոյց տան։ Թէ փարիսեցիք, թէ սաղօւկեցիք և թէ մնացեալ ժողովուրդներն հաւատար մի ճանապարհաւ պէտք է ցոյց տային այդ. ում ունէր երկու

1) Կատթէոս գլ. Գ. հմբ. 7, 8.

հանդերձ, տար մինն նորան՝ որ չունի, կերակուր ունեցողն նոյնպէս անէր։ Այստեղ դործեր է մէջ բերում, որ պէտք է կատարել, և ոչ խօսքով պարծենալ, թէ Աբրահամու որդիք ենք. և այս խօսքերն արծարծում էին դժուրեան նուիրական և բարերար միտքն. իսկ դժուրեան հետ կմտնէր հաւասարութիւն։

Ինչպէս ձորերի մէջ ճանապարհների դժուարութիւն է նոցա խորդ ու փոթ լինելն, նոյնպէս ընդհանուր ժողովրդոց մէջ մի քանի դասակարգի բռնած ծուռն ու մուռ ուղղութիւններն են մնաց բերում. ձորերն կլըցունին, այն է, կարծա դասակարգն կաղատուի և հացալից կլինի՝ միմեանց օգնելով. խորդ ու փոթ ճանապարհներն կհարթուին՝ անիրաւների իրենց բռնած ուղղութիւնից հեռանալով և մարդասիրական հողւով զեկալարուելով. ամեն դժուարութիւններ կդիւրանան, ինչ որ կարծում էին անկարելի է կարելի կլինի, երբ խոտասրտութիւնն կմեղմանայ մարդասիրութեան առաջ, փափկասիրութեան տեղ կյաջորդի կարեկցութիւնը և հաւասարասիրութիւնը, և քարքարոտ տեղերն կլինին դաշտային. այն ժամանակ, երբ Տիրոջ փառքն երևայ, կարող կլինին տեսնել նոբա փրկութիւնը։ Յովհաննէս պատրաստեց և Յիսուս հարթեց դժուարութիւններն, դիւրութեան ճանապարհ բանալով մարդկութեան առաջ աներկիւղ ընթանալու։ Սուրբն Խնդնատիոս մեկնիչն Ղուկասու աւետարանի այսպէս է բացատրում Եռայի մարդարէի խօսեցած պատգամն. «Զի փոյթ եղև մարդարէից ոչ միայն վասն տեսնու մարդարէանալ, այլ և վասն Կարապետի նորա։ Վասն որոյ ձայն զնա Եռայիսս անուանէ, բանալ զճանապարհս բանին յանապատէ եկեալ, պատրաստել զնալ ի նմա և տեղի բնակութեան զորիս մարդկան։ Ի ոմին կարգի ցուցանէ զգորութիւն Քրիստոսի ընդդէմ հակառակամարտ գորութեան, զի լնու զխորս ձորոց, որ են վիհք անհաւատութեան, որովք ըմբռնեալ ազգ մարդկան իւրեւ զհաւ ոչ զօրէին անցանել ի կեանս։ Արդ լնու, զի դիւրեաւ անցանելի լիցի ի ձեռն հաւատոց արդարութեան։ Հարթէ և զլեռնացեալ թաղաւորութիւն սատանայի,

որ ամբարձաւ ի վերայ մարդկան: Առնէ և զդժուարինս և զանկոխ ճանապարհն առաքինութեան դիւրագնայլի, որք կամիցին: Եւ զի ոչ կարէ այնուհետեւ առապարն արգելուլ զնոսա, և ամենեցուն տացէ զփրկութիւն իւր Աստուած՝ միայն թէ հաղորդեսցին փրկութեան»¹⁾:

Յովհաննէս Մկրտիչն սկսեց իրեն վարդապետութիւնը աւելի խիստ քան թէ մեղմ լեզուով: Նա շատ կարճ միջոցում ճանաչեց փարիսեցւոց և սադուկեցւոց դասակարգն. նա իրեն վարդապետութեամբն չէր կամենում ժողովուրդ գրաւել իրեն կողմն, ինչպէս անում էին այն ժամանակուայ հեղինակաւոր ռաբբիներն և ուսուցիչներն, ինչպէս էին Հիլել և Շամմայն, և ինչպէս անում էին և անում են անցեալ և ներկայ դարերումս. նա ոչ մեծամասնութիւն կազմող փարիսեցւոց կողմն անցաւ, և ոչ սակաւաթիւ և ընչիւք փարթամ սադուկեցւոց կողմն, որոց գլուխ էր կանգնած Կայիափա քահանայապետն, կրօնական ղեկն իւր ձեռքին: Նորա վարդապետութիւնն խիստ պարզ էր և գործնական ամենեցունց համար. նա արդարութեան ճանապարհաւ եկաւ, և արդարութիւն, իրաւունք և ճշմարտութիւն էր քարոզում ամէնի համար: Ուրեմն այդ խիստ լեզուն, որ գործ էր ածում փարիսեցւոց և սադուկեցւոց դէմ, չալտի հաճելի լինէր նոցա, այլ պիտի սաստիկ գրգռուէին նորա դէմ, վասն զի նոցա ինքնասիրութիւնը և նախանձն չէր կարող տանել այն հրապարակական յանդիմանութիւնը, որ նա ուղղեց նոցա, ինչպէս լինում է առհասարակ ամէն մի անձնաւորութեան դէմ, որ աներկիւղ խօսում է, ուսուցանում ճշմարտութիւն և պարտաւում և յանդիմանում է ստութիւնն, խաբէութիւնն և կեղծաւորութիւն սիրողին: Նորա վարդապետութիւնն ձեւական և աւերեա չէր. եթէ այնպէս լինէր՝ չէր յանդիմանիլ փարիսեցւոց և սադուկեցւոց խիստ լեզուով՝ անուանելով նոցա «իծից ծնունդ»: Նա աւելի գերադասում է արդարութիւն, իրաւունք և ճշմարտութիւն, քան արտաքուստ օսկեղծութեամբ

1) Ինգնատիոս, Մեկն. Ղուկասուս գլ. Գ. հմբ. 2.

կեղծ օրինապահութիւն և աւանդապահութիւնն, կամ ընչիւք փարթամացած իշխանական ոյժ: Իսկապէս Յովհաննէս Մկրտչի լեզուն զօրաւոր էր և ազգու, որ կարողացաւ մաքսաւորներին և մեղաւորներին ազգել, իսկ ճշմարտութեան և արդարութեան թշնամի փարիսեցւոց և սաղուկեցւոց ինքնասիրութիւնը դրդուել իրեն դէմ:

Յաւիտենական ամենաբարին Աստուած իրեն նախասահմանութեամբ ազգերի գործերն ուղղել է, և նոցա առաջնորդել է աստիճանաբար դէպի բարին՝ իրեն հաւատարիմ պաշտօնեաների ձեռքով: Երայի մարգարէի բերնով խօսեց ապագայի համար, թէ անապատի մէջ խօսող մի ձայն պէտք է լինի, և ահա այն անապատի մէջ խօսող ձայնն եօթն հարիւր տարուց յետոյ քարոզում է. «Ապաշխարեցէք, որովհետեւ մօտեցել է երկնից թագաւորութիւնը»¹⁾. Ժողովրդոց պատուիրում է ապաշխարութեան արժանի պտուղներ առնել, մաքսաւորներին յիշեցնում է հրամայուած օրէնքից աւելի ոչ ինչ չառնել, զինուորներին հասկացնում է ոչ ոքի չբաշքել և չչարչարել, չղրպարտել և բաւականանալ իրենց թոշակով: Մաքսաւորներն և մեղաւորներն ապաշխարեցին և դարձան իրենց գործած չարիքներիցն. նորա կատարելով Յովհաննու պատուէրն, սրտով և հոգւով եղան արքայութեան որդիք և պատրաստ ժողովուրդք, որոց օրինակ վեր առնելով Յիսուս իսրայէլացւոց քահանայապետներին և ծերերին յանդիմանում է ասելով. «Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, մաքսաւորք և պոռնիկք յառաջեսցին քան զձեզ յարքայութիւն երկնից: Զի եկն Յովհաննէս ճանապարհաւ արդարութեան, և ոչ հաւատացէք նմա, և մաքսաւորք և պոռնիկք հաւատացին նմա. և դուք տեսէք և ոչ զղացարուք յետոյ հաւատալ նմա»¹⁾: Այս ուղիղ ճանապարհին հետևելով մենք ևս քրիստոնեայքս չպէտք է բաւականանաք միայն աւագանի մկրտութեամբ, թէ փրկուած ենք, այլ պէտք է մեր միջի ամէն մի դասակարգն իրեն պատկերն տեսնէ վերն յիշուած երեք դա-

1) Մատթէոս 4Լ. ԻԱ. հմբ. 31, 32.

աակարգ՝ հրէից գործերի մէջ, և հետեւի Յովհաննու քա-
րոզած պատուէրներին, և ապաշխարութեան արժանի
պառլզ ցոյց տայ. որպէս զի Տիրոջ վառքն և նորա փրկու-
թիւնն հաւած՝ ժամանակն պատրաստ ժողովուրդ լինի,
նորա ճրի շնորհքներն ընդունելով՝ իմաստուն կուսանաց նման
լի իւրով վառեալ լապտերներով ընդառաջ անմահ Փե-
տային, որ է օրհնեալ ընդ Հօր և ընդ Սրբոյ Հոգւոյն յա-
ւիտեանս. ամէն:

Աճառիա եպիսկոպոս

Դարձեալ Զուարթնոց եկեղեցի *

Մեզ մնում է մատնանիշ անել Յուսիկ սրբազանի յօ-
դուածի մէջ նկատած մի քանի սխալների և թիւրիմացու-
թիւնների վերայ:— Հաւատակ Հ. Այիշանի՝ նա՛ կարծում է,
որ Տիրորի եկեղեցին պէտք է շինուած լինի ո՛չ Յովհան Ման-
գալունու, այլ Յովհան Բագարանցի (Աւանեցի) հակաթու-
կաթուղիկոսի օրով: Բայց բերած փաստերը տարօրինակ են:
Եկեղեցու արձանագրութեան մէջ «Ներսէ՛հ» անուն չկայ.
իսկ Յունաց կայսեր դէմ ապստամբած Սարգիս Վահեւունի
սեպուհը՝ յոյն Հերակլ և հայ Համադասպ Մամիկոնեան զօ-
րավարներից ձերբակալուելով ու մահուան պատիժ կրելով,
սուրբ չէր դառնայ և ժամանակակից, Յունաց իշխանութեան
ներքոյ գտնուող, կաթուղիկոսի հետ մի եկեղեցւոյ արձանա-
գրութեան մէջ իբրեւ սուրբ յիշուի՝ այն պատճառով միայն,
որ իբրեւ ծեր մարդ երիտասարդ աղգականի մահը չի կամե-
ցել տեսնել և խնդրել է առաջ իրեն գլխատել: Եթէ «և
սրբոյ Սարգսի» ուղիղ ընթերցուած է, ապա անշուշտ յայտ-
նի ս. Սարգսի մասին է խօսքը, որի անուան և նուիրած է
եկեղեցին և որի բարեխօսութեան ղեմում է կառուցանողը:
Ուրիշ «անձնուէր» Սարգիսներ ի՞նչ գործ ունէին այստեղ:

* Շար. տես. «Արարատ», Յունուար էջ 38:

«Մանանն» ևս «Մամակ» դարձնելու հիմք չկայ՝ հենց այն պարզ պատճառով, որ Մամիկոնեանները սպարապետ էին և գտնէ մենք չենք յիշում մի Մամիկոնեան, որ հաղարապետ եղած լինի։ Նոյն պատճառով անտեղի է նաև Հ. Ալիշանի եկթաղրութիւնը՝ թէ «Մանան հաղարապետ» Մեծն Վահան Մամիկոնեան մարզպանը կարող էր լինել։ Աւելի յարմար էր դուցէ «Մանանը» նշնացնել Ամատունեաց տէր Մանգենի հետ, որ յիշուում է Բարդէն կաթողիկոսի թղթի մէջ, հայ նախարարների շարքում։* բայց արձանագրութեան խօսքերը (որ զժրագրաբար ճշտութեամբ ընդօրինակուած չեն երևում) այնպէս են շարայարուում, որ աւելի ուղիղ պէտք է լինի հաղարապետ բառն այստեղ ընդհանուր մարքով հասկանալ իրեն «մերախացու, կառավարիչ», և Մանան տնուամբ յիշուած համարել ոչ թէ Հայոց հաղարապետին, այլ եկեղեցւոյ շինութեան հետ մօտիկ աւելնչութիւն ունեցող մի անձի։ Գլխաւոր գործիչին՝ եկեղեցին կառուցանող Սահակ Կամսարական իշխանին դալով, Մանդակունու ժամանակակից է այն «Սահակ Կամսարական երանելոյ Արշաւարայ որդին»**, որին Վահան Մամիկոնեան ուրիշների հետ պատգամաւոր է ուղարկում Նիստորի մօտ և որ անշուշտ Արշաւարի միւս աւելի յայտնի որդիներից՝ Ներսէսից և Հրահատից, ոչ թէ նրէցն է, ինչպէս կարծում է Հ. Ալիշան, այլ կրտսերը՝ Բարդէն կաթողիկոսի օրով, ինչպէս երևում է սորա յիշեալ թղթից, նոցա իշխանութիւնը ժառանգած և «Արշարունեաց տէր» դարձած։ Միայն Արշարունեաց եպիսկոպոսի անունը տարբեր է Բարդէնի թղթի (Թաթուլ) և արձանագրութեան (Յովհաննէս) մէջ. բայց Յովհան Մանդակունու կաթողիկոսութեան և Բարդէնի թղթի դրութեան ժամանակամիջոցում կարող էր ի հարկէ մի եպիսկոպոսը փոխանաւ և միւսը յաջորդած լինել։ Փանի որ մեզ ծանօթ անուններն և պարագաներն ըստ ամենայնի՝ յարմար են դալիս Յովհան Մանդակունու ժամանակին, և Տիկորի եկեղեցին՝ իւր պատկանելի

* Գիրք Թղթոց. Թեֆլիս, 1901. էջ. 42.

** Ղազար Փարպեցի, պատմութիւն. Վենետիկ, էջ 495.

հնութեամբ և ինքնուրոյն ճարտարապետութեամբ,* Ե. դարի վերջերում կառուցուած համարելու ոչ մի արդէլք չկայ՝ անտեղի կլինէր առանց փաստի նոր ենթադրութիւններ անել. ապա թէ ոչ՝ ինչո՞ւ չհամարել Հայոց օրինաւոր կաթուղիկոս Յովհաննէս Գարեգինցու (†573), այլ հակաթու Յովհան Աւանեցու օրով կառուցած, որին դժուար թէ իրրեւ կաթուղիկոս իսկ ընդունէին՝ իրենց մայրենի եկեղեցուն, որչափ զիտենք, միշտ հաւատարիմ եղած Կամարական իշխանները:

Տիկորի եկեղեցուց յետոյ հնութեամբ երկրորդը համարում է Սրբապանը Դաւիթ Սահառունու կառուցած Մրենի եկեղեցին՝ փոխանակ ժամանակակից պատմութեան, Հ. Ալիշանին հետեւելով և շինութեան թուականը 613—4 (կամ ըստ Սամուէլ Անեցու 615) ղենելով: Սակայն Դաւիթ Սահառունին կիւրապադատ կարգուեցաւ ըստ Սերէոսի** և այլոց եզր կաթուղիկոսի օրով, Վարադաիրոց Ասպետի արտօր զնալուց յետոյ. իսկ Վարադաիրոց Հայաստան մարդպան եկաւ 629 թ. ին, և նոյն տարին կաթուղիկոս բնտրուեցաւ Քրիստափոր, որ երկու տարի իշխանութիւն վարեց և երրորդին զրկուեցաւ լիութիւնը.*** ուրեմն եզր յաջորդեց նորան 632 թ. ին: Այնուհետեւ տեղի ունեցաւ Հայոց եկեղեցական միութիւնը Յունաց հետ, Վարադաիրոցի փախուստը, Մժէժ Գնունու սպանութիւնը, որ նոր հանգէս եկաւ Դաւիթ Սահառունին և իշխեց երեք տարի: Թէպէտ ուրիշ հանգամանքներ/ց երեւում է, որ եզր աւելի վաղ պէտք է կաթուղիկոս եղած լինի, և վերը յիշուած բոլոր զէպրերը դժուար է Սերէոսի ներկայացրած կարճ ժամանակամիջոցի մէջ ամփոփել, բայց յամենայն գէպս Սահառունին չի կարող 630 թ. ից առաջ իշխանութիւն ստացած լինել. — և ոչ 636-637 թ. ից յետոյ:

* Աւելորդ է ասել, որ 641 թ. ին առաջին անգամ իրրեւ կողոպտելէ Հայաստանում ոտ դնող Աբաւները ոչ Յովհան Բագարանցու ժամանակ (616) և ոչ իսկ Ե. դարու վերջին կառուցուած եկեղեցիների ճարտարապետութեան վերայ ամենափոքր ազդեցութիւն ունենալ կարող էին:

** Կ. Պոլսի տպ. 1861. էջ 152.

*** Նոյն էջ 154.

որովհետև Սերէոս, նորա իշխանութիւնից հալածուելը յիշելով՝ անմիջապէս կցում է այն խառնակ զբոլթեան նըկարագիրը, որ յառաջ եկաւ Արարացեոց առաջին արշաւանքների ժամանակ, և ի միջի այլոց Քաղխիջայի (ըստ Սերէոսի Հերթիճանի) նշանաւոր ճակատամարտը, որ տեղի ունեցաւ 636 կամ 637 թ. ին: Այսպէս ուրեմն Մրենի եկեղեցին, եթէ ստուգիւ այս Դաւիթ Սահառունու հիմնարկութիւնն է՝ աւելի ուշ է կառուցուել, քան ս. Հովհաննիսի տաճարը, և ժամանակակից է ս. Գայանէի և Իււքիլիսի ս. Յովհաննու տաճարներին: Վերջինս մոռացել է Սրբազանը յիշել սոյն դարու շինուածքների շարքում: *

Սրբազանը սխալուում է նաև ենթադրելով, որ այդ դարու շինուածների մէջ միակ քանդակադարձը իրրև բացառութիւնս Զուարթնոց եկեղեցին էր: Թող Մրենի եկեղեցու քանդակները, որ յետոյ փորած համարելու ոչ մի հիմք չկայ, մի քանի ըայլ մեղնից հետու և շարունակ մեր աչքի առաջ եղող ս. Հովհաննիսի տաճարն ևս խիստ գեղեցիկ ու նուրբ քանդակներ ունի, յար և նման Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների մէջ գտնուածներին, — որոնք մի փոաւոր կամար են կազմում՝ դրան վերև և զարդարում՝ դրան զլխի լուսամուտը: Արդարև այդ կամարն ու լուսամուտը ցածում՝ նայողի աչքից ծածկում է այժմեան անշնորհք գանդակատունը, որ և պառճաւ է եղել թիւրիմացութեան, բայց միւս լուսամուտների վերայ ևս կան քանդակների հետքեր, և Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները ապացուցանում են ընդհակառակն, որ մեր հին տաճարներն այլ տեսք են ունեցել, քան այժմ երևում են: Բացի քանդակներ ունենալուց նոքա ներսից ծեփուած էին և գեղեցիկ նկարներով զարդարած, որ թափել ոչնչացրել են ժամանակի աւեր-

* Տես. Այբարատ, էջ 529. Ի դէպ, նորա աչքից փախել է նաև Վաղարշապատի կաթուղիէն մի կարևոր նորոգութիւնը Սահակ Պարթևի ձեռքով, որի մասին յիշում է Զ. դարու մի շատ արժանահաւատ յիշատակարան՝ Նշանադիր կարգաց բանեցեղնիկանն երկուս, աես Սամուէլ Անեցի, էջ 266:

մունքներն ու նորանոր նորոգութիւնները: Զարմանալին այն է, որ է. դարու «քանդակները բաւական նորութիւն ունին», այլ շատ զարմանալի կլինէր, եթէ հետագայ դարերինը իրօք աւելի նուրբ լինէին: Մեր հայրերն իրենք չեն հնարել այդ քանդակները, այլ փոխ են առել Բիւզանդիոնից, որ անմիջական ժառանգն էր գեղարուեստների աշխարհ հին Յունաստանի և մի դար առաջ, Մեծն Յուստինիանոսի օրով, քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը իւր կատարելագոյն ծաղկմանն էր հասցրել՝ ս. Ստիւնայի հրաշակերտը ստեղծել: Այնուհետեւ, քանի առաջ գնանք՝ նրբաճաշակ դասական ժամանակներից գէպի կոպիտ միջնագարն ենք գիտում. և թէպէտ Բաղրատունեաց ժամանակ եկեղեցական ճարտարապետութիւնը Հայաստանում մի ինքնատիպ և խիստ աչքի ընկնող ծաղկման շրջան է ունեցել, բայց ինչ քանդակներին է վերաբերում՝ նաև այդ ժամանակի գործերը շատ հոռու են Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների մէջ գանուածների նրբութիւնն ունենալուց, որոնցից իւրաքանչիւրը գեռ դասական ժամանակի գրողն է կրում և որոնց՝ օրինակ չորս գեղաքանդակ արժիւնները—նման հրաշալի արուեստի գործեր գեղուար թէ գանուին Հիւսիսի Արծուի հովանաւորութեան ներքոյ գանուող բոլոր ընդարձակ երկիրների մէջ:

Իբրև մի կողմնակի խնդիր կ'իշխենք Յուսից սրբազանի այն թիւրիմացութիւնը, որով նոյնացնում է Նրազմիյն տեղը՝ Անահտական քաղինների հետ: Ագաթանգեղոսի մէջ կարգում ենք. «Ապա ինքն իսկ թագաւորն խաղայր ամենայն զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՝ երթեալ յԱրտաշատ քաղաք, աւերել անդ զբաղինան անահտական գիցն, և որ յՆրազմիյն տեղին անուանեալ կարդայր: Նախ զիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց երազնդհան պաշտաման Տիւր գից գալրի գիտութեան քրմացն՝ անուանեալ զիւան գրչի Որդիգի ուսման ճարտարութեան մհհեան. նախ ի նա արկեալ ձեռն՝ քակեալ այրեալ աւերեալ քանդեցին»։—Պարզ է որ կէտադրութիւնը սխալ է այստեղ. «անահտական գիցն» բառերից յետոյ վերջակէտ պէտք է գնել

և կարգալ. «Եւ որ յԵրազմոյն տեղին անուանեալ կարգայր նախ դիպեալ ի ճանապարհի՝ երազացոյց և լին»: Անաշտական բաղինները գտնուում էին Արտաշատում, իսկ «Երազմոյն տեղին» Վաղարշապատից Արտաշատ տանող ճանապարհի վերայ (հարկաւ ոչ Զուարթնոց եկեղեցու տեղում, ինչպէս ուզիլը բացատրում է Սրբազանը)։ Տրդատ և Լուսաւորիչ նախ այգտեղ են դալիս, երազացոյց երազընդհան Տիրւ Աստուծոյ մեհեանը կործանում, ապա թէ Արտաշատ գնում։

Աւելի ուշադրութեան արժանի է այն թիւերիմացութիւնը, որով Սրբազանը Ներսէս Շինողին յունամոլ ու իւր ժողովրդեան ատելի է ներկայացնում, և դորանից նորա շինութեան վերաբերմամբ հեռութիւններ հանում։ «Յունաց Կոստանդին կայսրին հաճոյանալու համար» չէր անշուշտ որ Ներսէս հաղորդուեցաւ յունածէս պատարագին, այլ ընկճուելով կայսեր բռնն զարութիւնից։ Կոստանդ կայսրն այնպիսի մարդ չէր, որ Հայոց կաթողիկոսից շատ աւելի զօրեղներն իսկ կարողանային դիմադրել նորա կամքին. դեռ մի քանի ամիս առաջ նա կապանօք Կ. Պոլիս էր բերել տուել Հռոմի Մարտին պապին և ծանր խոշտանգանքի ենթարկելուց յետոյ աքսոր ուղարկել։ Երբ նա հեռու էր և պակաս փառնգաւոր, Բրիտտոսասէր Ներսէս կաթողիկոսը ժողով գումարեց և նորա առաջարկները չընդունելով, ու յանձն չառնելով «փոխել զձմարիտ վարդապետութիւնն սրբոյն Գրիգորի ըստ տումարին Լեոնի»՝ շատ համարձակ պատասխան գրեց նորան. և մենք առանձին պատճառ չունինք նորա ուղղամտութեան վերայ կասկածելու և հաւատալու Սեբէոսին, թէ նա արդէն այդ ժամանակ «ծածկեալ ունէր զթիւնս դաւնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն, բայց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր»։ Արդեօք ինքը Սեբէոս կաթողիկոսին շրջապատող այն եպիսկոպոսների թուում՝ չէր, որոնք նորա հետ մէկտեղ հաղորդուեցան յունածէս պատարագին, և այժմ՝ յարմար առիթ է գտնում բոլոր մեղքը մեծի վերայ ձգելու։ Մենք չգիտենք, թէ ինչ պատճառներից դրդուած նա այսպէս է խօսում իւր կաթողիկոսի մասին, բայց կարող ենք հաստատ

ասել, որ բոլորովին անհիմն է այդ առարկութիւնը, թէ Ներսէս սղիբից և եթ Տեառամուտ է եղել իւր ժողովրդին քաղկեդոնական դարձնելու ու միայն յարմար ժամանակի է սպասել: Անշուշտ, եթէ կայսրն անձամբ չգար Հայաստան և նորան չստիպէր, նա երբէք մտքովն խկ չէր անցնի Քաղկեդոնի ժողովը քարոզելու ս. Գրիգորի եկեղեցում և հաստատ կմնար այն գաւանթութեան, որ յառաջ էր բերել կայսեր ուղղած ժողովական թղթի մէջ:— Իսկապէս նա կայսեր չհնազանդելու օրինական պատճառ էլ չունէր: Մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել պարզելու, այժմ ստիպուած նորից պէտք է կրկնենք, որ կայսեր առաջարկածը ոչ թէ բուն զուտ քաղկեդոնականութիւնն էր՝ այնպէս ինչպէս ընդունուած և հաստատուած է յոյն և կաթոլիկ եկեղեցիների կողմից, այլ մի միջին ճանապարհ մի բնութեան և երկու բնութեան ուսմունքների միջ—մի կամքի վարդապետութիւն, որ ձևակերպուել էր Հերակլ կայսեր օրով և նորա հիման վերայ միութիւն հաստատուել արևելեան եկեղեցիների՝ ի թիւս այլոց Հայերի հետ: Այժմ՝ Հերակլի թոռ Աոստանդ պահանջում էր, որ նոյն դրութիւնը պահուի: Մարտին պատր, հակառակ իւր նախորդ Անորիոսի, որ այդ դրութիւնն ընդունել էր՝ երկու բնութեան հետ նաև երկու ներգործութիւն, երկու կամք էր քարոզում, ու աթոռից ձգուեցաւ. եթէ Ներսէս Գ. ևս չվերահաստատէր այն, ինչ որ իւր նախորդն ընդունել էր, այլ երկու բնութեան ուսումը հերքելով՝ մի կամքի հետ նաև մի բնութիւն պաշտպանէր, քաջութիւն արած կլինէր և լու անուն թողած, բայց անկասկած մեծ աղէտներ կրերէր իւր ժողովրդի գլխին: Արեւոս ինքն է պատմում, թէ ինչպիսի ծանր ցամաք էր գալիս Աոստանդ Հայաստան՝ պատժելու համար հայերին, որ Արաբների հետ դաշն էին կապել և նոցա ձեռքը տուել իրենց երկիրը: Կաթոլիկոսը շտապեց հայ իշխանների հետ նորա զխմայն ելնել Կարինում և սիրան առնել, և եթէ նորա վերադարձին ինքն էլ հետը Յունաց կողմերը գնաց՝ երկիւղ կրելով Թէոփորոս Աշտուհի իշխանից, ըսն պատճառն անշուշտ այն չէր, որ քաղկեդոնականութիւն էր ըն-

գունելի այլ որ Ռշտունի զօրավարին էր ներկայացրել կայսեր առաջ իրբե բոյոր չարեաց պատճառ և Արաբների միակ գաշնակից. ապա թէ ոչ, նոյն Ռշտունու ներկայութեամբ Եզր կաթուղիկոսը միութիւն էր հաստատել Յունաց հետ և անպատիժ մնացել. ինչո՞ւ պէտք է նորա յաջորդը այդ միութիւնը վերանորոգած լինելուն համար վախենար: Յամենայն գէպս Ներսէս Գ-ի յունամիտ և քաղկեդոնական լինելու միակ փաստը կայսեր հետ մի պատարագի հաղորդուելն է, և այդ փաստը կորցնում է իւր զօրութիւնը, եթէ բոլոր հանգամանքները կշռենք: Նա կարող էր յունական կրթութիւն ստացած լինել, սիրել յունական պաշտամունքի և արուեստի վարժամութիւնը և, իրբե մօտ ծանօթ Յունաց եկեղեցւոյ գաւանութեանն ու կարգերին՝ աւելի լայն հայեացքով նայել նաև իւր ժամանակում արծարծուած դաւանական խնդիրների վերայ, բայց հաւատարիմ մնալ իւր եկեղեցուն և նոյն իսկ իւր նախորդի արած զիջումները չկրկնել, եթէ հարկը չստիպէր: Եւ այս վերջին կէտը չի նկատուել իրբե մի առանձին սե բիժ նորա կեանքի վերայ՝ ոչ ժամանակակիցների և ոչ մանաւանդ յետագայ պատմիչների կողմից: Աւերէոս ինքը սովորաբար մեծ յարգանքով և զովասանքով է խօսում նորա մասին, և նորա ժամանակի ամբողջ պատմութիւնը վկայում է, որ իւր հօտի համար անձնազիր հովիւ է եղել նա՝ նեղութեան և աւերածութեան ամենադառն օրերում: Ուստի նորա առելի դառնալու մասին խօսք լինել չի կարող. ո՞ւր մնաց թէ այդ ատելութիւնը որդեկոց որդի աւանդուէր և զրգուէր հայ ժողովրդին անաարբերութեամբ վերաբերուելու դէպի նորա կառուցած եկեղեցին՝ նպաստէր վերջինիս աւերուելուն և աւերակ մնալուն:

Ինչպէս տեսանք, Սրբազանի ենթադրութիւնը, թէ նա մի դար միայն կանգուն է եղել՝ ոչ մի հիմք չունի. իսկ թէ, Ժ. դարում կործանուելով, նա աւերակ է դարձել ու չի վերաշինուել—ինչ զարմանք. մեր ո՞ր աւերակներն են վերաշինուում և Զուարթնոց եկեղեցուն ժամանակակից քանի՞ շէնք է կանգուն մնացել: Ո՞ւր է նորա օրինակով շինած Անույ ս. Գրիգորը, ո՞ւր է ըստ աւանդութեան Վարդան Մամիկոնեանի

կառուցած և ուրիշ, հայ ժողովրդեան սիրելի, անձանց ձեռքով վերանորոգած Դռնիկի ս. Գրիգորը, որ աւանդապահ հայը կարող է նոցա տեղն անգամ ցոյց տալ: Արդեօք Վարչապատի և շրջակայքի այն ժողովուրդը, որ «անտարբեր է եղել միշտ դէպի խանգարած նկեղեցին և ոչ մի բարեպաշտական ձգտումն չէ տածել դէպի այն» — ինչքան ժամանակից ի վեր հաստատուած է իւր բնակավայրում և քանի՞ սերունդների աւանդութիւն է պահում իւր մէջ. մինչև վերջին տասնեակ տարիները քանի՞ մարդ էր ուխտ դնում ս. Մեսրոպի շիրմին և նորա կանգուն տաճարի մէջ աղօթում: Մի՞թէ ուրիշ ամէն տեղ էլ հայ ժողովուրդը Վարդանների և Վահանների, Գրիգորների և Ներսէսների զբոսայգիների վերայ նստած՝ դէպի հասարակ խաչքարերն ու հրաշագործ աւետարանները չէ՞ բարեպաշտական ձգտումն տածում: Արեան ծով Արարատեան դաշտը ի՞նչ յիշատակներ, ի՞նչ աւանդութիւններ չէ կլանել, որ Զուարթնոց եկեղեցու յիշատակը պահած և ներկայ սերունդին աւանդած լինէր: Զուարթնոց եկեղեցու խանգարուելու պատճառը ոչ հայ ժողովրդի անտարբերութիւնը կարող է համարուել, ոչ անհամակրանքը դէպի նորա շինութեան հանգամանքները, և ոչ նորա անմարդաբնակ ու հայրապետների բնակութեան անյարմար լինելը. նա երկար ժամանակի ինչպէս երևում է, բնակարաններով և ծառաստաններով շրջապատուած է եղել, և անբնակ է դարձել այն ժամանակի երբ մարդու գլուխն այս դաշտում սոխի գլխից աւելի չարժէր: Եթէ նորա փառահեղ բեկորները դարերի բռնութեանը յաղթելուց յետոյ այժմ կրկին գեանի տակից գլուխ են բարձրացնում և հիացմունք ազդում նայողին՝ նորա հոյակապ շինուածքի դիմացկունութեան, և ոչ թէ խախուտ լինելու ապացոյցն է այդ:

Մենք յոյս ունինք, որ անշահ զրոյցները կանցնին և այս աւերակներն իրենց արժանի յարգը կդնեն թէ՛ զիտութեան և թէ՛ հայ ժողովրդի բարեպաշտական զգացմանց համար: Երկու բան միմեանց հետ չպէտք է շփոթել: Յուսիկ Սրբազան իրաւամբ արժանի յարգը տալիս է Հ. Խաչիկի

կատարած աշխատութեանց.* եթէ նա կամայ ակամայ, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստել է զրոյցների յառաջ գալուն և տարածուելուն՝ թող դորա համար միայն դատասարտուի, և ոչ թէ նորա գործի բուն արժէքս ևս ուրացուի: Լրագրական իրենց տգիտութիւնը մատնող թղթակիցների յարձակումները նորա տգիտութեան դէմ բոլորովին անտեղի են: Բաւական է յիշել միայն Ֆրանսիացի հռչակաւոր հնագէտ Ռը-Մորգանի վկայութիւնը, որ Զուարթնոց եկեղեցու այցելուաց տետրակի մէջ արձանագրել է, մեր առաջ ևս բերանացի հաստատեց, թէ ոչ մի գիտնական հընախօս չէր կարողանայ աւելի բարեխղճութեամբ և հմտութեամբ կատարել այդ պեղումները:

Հարկաւ եկեղեցին նոյնութեամբ վերականգնելու մասին ներկայ պայմաններում խօսք լինել չի կարող. եկեղեցի շինող լինէինք ամէնից առաջ Մայր Տաճարը իւր ներկայ, ամէն հայ մարդու ամօթ բերող՝ դրութիւնից կհանէինք: Սակայն ոչինչ չի արդելում մի փոքրիկ մատուռ կառուցանելու այդ աւերակների տեղում և Մ. Աթոռը շրջապատող սրբավայրերի ու պատկառելի հնութիւնների շարքում դնելու նրանց՝ ապահով և բարեխնամ վիճակի մէջ: Հայ Ժողովրդի համար նուիրական սրբութիւն են նոքա թէկուզ այն գեղեցիկ աւանդութեան հիման վերայ, որ այդ տեղում խոր վիրապից ելած Մեծ Լուսաւորիչը իւր առաջին օրհնութիւնն է տուել

* Ի դէպ, հասկանալի չէ նորա ենթադրութիւնը, թէ ձեմարանի բակում եղած խոյակները գտնելու համար պէտք է պեղումն եղած լինի Զուարթնոց եկեղեցում ժ.ժ. դարի սկզբին: Պեղման լինչ հարկ կարի քանի որ Շահխաթունեան վկայում է, թէ դեռ նորա ժամանակ երևում էին եկեղեցու, պարսպի, բուրգերի հիմունքները, նոյն իսկ սենեակներ: Այդ քարերն անշուշտ ընկած են եղել դուրսը կամ կիսով չափ միայն ծածկուած հողի մէջ. ուրիշ աւելի մանր քարեր, որչափ կարողացել են տանել՝ տարել, շինութեանց և այլ նպատակների համար դորձ են դրել: Վաղարշապատի դերեղմանատանը կայ մինչև այժմ սեան մի խոշոր խոյակ. մի աւելի փոքր քանդակեալ բեկոր ևս վանքի բակում, դեղատան մօտ: Իսկ այն մեծ մեծ ժայռերը ո՞ր պէտք է տեղից շարժէր, եթէ առանձին հետաքրքրութիւն չունենար:

առաջին քրիստոնեայ թագաւորին. մանաւանդ թէ այն պատճառով, որ մի քանի դար շարունակ մեր նախնիք ազօթել են այս տաճարի յարկի տակ, մեր հայրապետները նորաբեմից քարոզել, մխիթարել, ս. Հոգւոյ շնորհներն են բաշխել իրենց հօտին: Իսկ նոցա իւրաքանչիւր բեկոր անկողոպտելի սեփականութիւնն է Մ. Աթուի, որովհետեւ նորա հայրապետներն են այդ բոլոր շինուածքը կառուցել և սուրբ միւռոնով նորա քարերն օծել, որովհետեւ նորա մի միաբանն է՝ նորա և հայ ժողովուրդի նպաստներով, աւերակներն ի յայտ ածել, — լինելով միանգամայն խիստ գնահատելի գիւտ և ընդարձակ հետալոյտութիւնների նիւթ հնախօսական գիտութեան համար:

Կ. Վ.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ս. Սինոդի Օբեր-պրոդուրորի ամենահպատակօրէն ներկայացրած հաշիւը, ի միջի այլոց, խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է պարունակում Ռուսոստանի աղանդները մասին:

Նա ասում է. Սրբադան առաջնորդները ամէն տարուայ հաշիւներէց և աղանդաւորների հետ ունեցած խօսակցութիւններէց այն եղբակացութեան են եկել, որ նոցա մեծամասնութիւնը եկեղեցւոյ ամենահասարակ ճշմարտութիւնները չգիտէ, և այդ տգիտութեան մէջ մնում են բացառապէս իրենց ղեկավարների պատճառով, որոնք ոչ միայն հաւատոյ նկատմամբ վէճի բռնուել ուղղափառ հոգեւորականութեան հետ թոյլ չեն տալիս, այլ և աշխատում են տեսակցութիւնն անգամ արգելել: Այն ինչ նկատելի է, որ աղանդաւորները հետաքրքրութեամբ են նայում հոգեւորականութեան վերայ. ոմանք հեռուից

են դիտում եպիսկոպոսին, ոմանք մօտենում են և լսում նորա
առաժները: Աղանդաւորների հետ ունեցած զրոյցները միայն
այն են ապացուցանում, որ նոքա լսում են և տեսնում ընդ-
րովին ուրիշ բան, քան կարող էին ենթադրել. ուղղափառ ե-
պիսկոպոսի մէջ նոքա չարութիւն չեն տեսնում, և ոչ էլ նորա-
նից նշովքներ լսում: Մի քանիսը նոյն խոյն համարձակութիւն
են ունենում տաճար մտնելու և եպիսկոպոսի կատարած պաշ-
տօնը տեսնելու: Նոքա այստեղ կանոնաւոր երգեցողութիւն են
լսում՝ այն հին երգեցողութիւնը, որին ընտելացել են, բայց
այն սարբերութեամբ, որ այստեղ լսածն աւելի ակորժաւոր է
և հաճելի: Պերմի թեմակալ առաջնորդը առիթ է ունենում մի
քանի աղանդաբնակ տեղերով անցկենալու. ամէն տեղ էլ աղան-
դաւորները ընդառաջ են դնացել և խոնարհութեամբ ողջունել,
թէ և առաջնորդի մօտեցած ժամանակ օրհնութիւնն առնելու
չեն գնացել: Մի գլխով մանապարհին աղանդաւորները սեղան
են դնում, որի վերայ պատրաստ կային հաց և մեղր. խնդրում
են առաջնորդին, որ ճաշակէ, այն ինչ իրենք հեռու կանգնած
դիտում են: Երբ առաջնորդը հարցնում է, թէ ինչպէս է, որ
նոքա իւր հետ աղօթակից լինելու ցանկութիւն չունենալով հան-
դերձ իրենց հացն են առաջարկում, արդեօք ղեկավարներն
կշտամբուելու երկիւղը չէ՞ ստիպում նոցա հեռու կենալ, — աղան-
դաւորների մեծամասնութիւնը լուռ է, երեւի վախենում է խօ-
սակցութեան բռնուել, ուրիշները վախժլիկով պատասխանում
են, որ իրենք տգէտ են, և մեղքը իրենց ծերունիների վերայ
են ձգում:

— Церк. Вѣстникъ-ի մէջ «Հիւանդ հարց» վերնադրով մի
յօդուածում հետեւեալ խորհրդածութիւններն ենք կարդում:
Նկեղեցական—ծխական կեսնքի մէջ ամենայն իրաւունքով հի-
ւանդ կարելի է անուանել այն հարցը, թէ ինչ ձեականութիւն-
ներ և նախադրուշութիւններ են հարկաւոր նախ քան պատիւ:
Նկեղեցու ամէն մի անդամի, մանաւանդ քահանայի համար,
որից կախուած է պատկելու կամ չպատկելու վերջնական վճիռ՝
պարզ է օրէնքի պահանջը—«նախ քան պատիւ նկատողութեան
առնել ըստ ձեականութիւնները և նախադրուշութիւնները»:
Սակայն ամէն մի քահանայ դիտէ, թէ ինչպէս դժուար է դործ-
նականութեան մէջ այդ պահանջը միշտ կատարել: Երբ քահա-
նան կամենում է օրէնքի այդ պահանջը խտուրթեամբ կատարել,
պատկուողներն անբաւական են մնում, երբեմն էլ վերաւորա-
կան կատիւածանքով վերաբերում դէպի նորա բարեմտութիւնը:
Բայց դժբաղդաբար այս պահանջը կարեւորութիւնը չեն հառ-
կանում յաճախ իրենք պահանջողները, և քանի օրէնքը որոշ

տահմաններ այս նկատմամբ չի գծել, թիւրիմացութիւններ և անախորժութիւններ անպակաս կլինեն:

— „Гражданитъ“ լրագրում մի զիւղական քահանայ նամակ է տպել, ուր ցոյց է տալիս, թէ ինչու հոգեորականութիւնը չի կարողանում ազդեցութիւն ունենալ զիւղացիներին վերայ: Շատերն առում են, թէ հոգեորականութեան դորժունէութեանը արգելք է լինում նորա նիւթապէս անապահով վիճակը, որը կախուած է ծխականներից: Քահանան առաւելում է, որ զիւղական հոգեորականութիւնը անդործ չէ. եկեղեցական պաշտամունքներից դուրս նա քարոզում է ժողովրդեան եկեղեցում, դուրսը իւր ծխականների հետ զրոյցներ է անում և ընդհանրապէս եռանդուն կերպով տանում է թէ եկեղեցական և թէ գալըցական գործերը: Այսու հանդերձ նա չի ազդում զիւղացիներին հատարական և մասնաւոր կեանքի վերայ, և այս բանի մէջ նիւթական կողմը նշանակութիւն չունի: Պատճառը նա բացատրում է մի խելքը գլխին զիւղացու բերանով: Այդ զիւղացին եղել է վեց տարի շարունակ տանուտէր, եղել է ձայնաւոր, երգուեալ, մասնակցել է գաւառական ժողովներին, նստել և վեր է կացել ամէն կարգի և աստիճանի մարդկանց հետ՝ սկսած նահանգապետից. ամէն տեղ, ուր խօսակցութիւն է եղել քահանայի և ծիւի մասին՝ նա միշտ լսել է այս խօսքերը. «սխալ այդ քահանաները, քահանաները. նորա միայն զիտեն քաշել մեռնողից էլ, կենդանի մարդուց էլ. ոչինչ չեն անում, միայն ժողովրդին են խաբում, ձրիակներ են և խաբեբաներ. չպէտք է լսել նոցա»: Այժմ մանաւանդ հանդէս են եկել ուսեալները և նոյնն են քարոզում, ինչ որ ստորին պաշտօնեաները. բոլորն էլ իրանց համարում են թաղաւորի սպասաւորներ, նորա կամքը յայտնողներ, և զիւղացին չգիտէ՝ որին լսել և որին հաւատալ: Քահանայի այն հարցին թէ՛ ո՞ւմ պէտք է հաւատալ, նախկին տանուտէրը պատասխանում է. Դուք, քահանաներդ, Աստուծոյ պաշտօնեաներ էք, և ինչ վերաբերում է Աստուծոյ, մենք ձեզ ենք լսում և հաւատում. քահանաների գործը եկեղեցումն է. իսկ ինչ վերաբերում է աշխարհայինն՝ մենք պէտք է մեր իշխանութեան հնազանդենք. Դուք ինքներդ առում էք. «Տուէք Աստուծունը Աստուծոյ և կայսրինը կայսրին»: — Այս առթիւ „Перк. Вѣст.“ նկատում է, որ ինչ էլ լինի՝ դործի ամբողջ պատասխանատուութիւնը դարձեալ ընկնում է ժողովրդեան առաջնորդողներին վերայ, որոնք միայն կարող են ժողովրդի բարոյականութեան, առաքինութեան չափը որոշել և այս մասին հաշիւ տալ: Յանկալի դրութիւն կստեղծուէր անշուշտ այն ժամանակ միայն, երբ յիշեալ աստիճանաւորները և

գիւղացի կալուածատէրերը, հասարակ գիւղացիներն առաջ քահանաներին «խաբէրայ և ձրիակեր» տխրոյթներով պատուելու վտարէն՝ ձեռք ձեռքի տային հոգեւորականութեան հետ և դործ անէին:

Նոյն խնդրի մասին „Миссіонерское Обозрѣніе“ հանդիսի առաջին գրքում քահանայ Ա. Սմբեադինը տպել է Ն. Տօլստոյի հետ ունեցած իւր խօսակցութիւնը: Երբ Տօլստոյը հետաքրքրւում է իմանալու, թէ ինչն է արգելում արդեօք ռուս քահանաներին լինել աշխարհի լոյս, երկրի աղ, աւետարանական ճշմարիտ հովիւներ, — քահանան պատասխանում է.

Այդ մասին խօսելը հեռու կտանէ, քանի որ այստեղ շատ պատճառներ կան. դիտաւոր պատճառն այն է, որ մեր ձեռքերը և ոտքերը մեր ապահովութեան խնդրով կապուած են, որ մենք տանում ենք նիւթականի տանջանքը, ծխականների ատելութիւնը, որ ընտանեկան պարտաւորութիւններ կան՝ կին, երեխաներ, որոնց հարկաւոր է. դպրոցներում կրթել. այս պարտականութիւնը հարկադրում է մեզ աւելի ապրուստի միջոցների ետեւից ընկնել, քան թէ հօտի մասին մտածել, և մենք աւամայ դառնում ենք նոյն աշխարհային մարդիկը, որպիսիք են և մեր ծխականները: Աւօրեայ կարիքները, հոգոր, մեզ հովիւներին զրկում է իսկական քրիստոնեայի բարի տրամադրութիւնից: Քրիստոսի ճշմարիտ հեաւողը ճշտութեամբ պէտք է Նորա ամբողջ վարդապետութիւնը կատարէ. բայց մենք ինչպէ՞ս ենք կատարում նորա հենց միայն այս պատուէրը. «Որում խընդրէ ի քէն՝ տուր, և որ կամի փոխ առնուլ ի քէն՝ մի՛ դարձուցաներ զերեսոս». «Եւ որ կամիցի որ դատել և առնուլ զշապիկս քո, թո՛ղ ի նա և զբաճկան քո»: Անհրաժեշտ է, որ նախ հոգեւորականութիւնն աշխատէ դործով ցոյց տալ, թէ ինչպէս պէտք է կատարել Քրիստոսի պատուիրանները, իսկ սորա համար հարկաւոր է որոշեալ չափով ապահովել հոգեւորականութեան, և ոչ թէպ ահանջել, որ նա բաւականանայ մուրացկանի մի պատու հացով: Հաւառակ դէպքում՝ աղատել նորան ընտանեկան կապերից, քահանայութեան և սարկաւազութեան տեղերը տալով առաւելապէս ամուրի և այրի մարդկանց, ի հարկէ երբ արժանի լինեն ստանձնած պաշտօնին: Իսկ գր. Տօլստոյի այն հարցին, թէ ինչու կուսակրօններն էլ հարկաւոր ազդեցութիւնը չեն գործում ժողովրդի վերայ, թէև ընտանիք էլ չունին և ապահոված էլ են, քահանան ասում է. «Այդտեղ կրկին շատ պատճառներ կան. կարելի է ասել, որ նորա աշխարհային կեանքից կտրուած են, զոյութեան համար մղած կռիւն չեն տեսնում: Սեղանում յաճախ կրօնաւոր են դառնում այնպիսի

մարդիկ, որոնք հանգիստ և անդորր կեանք են որոնում, որոնք ուզում են իրենց փրկութեան ճանապարհը հեշտացնել, դնել իրենց այնպիսի վիճակի մէջ, որ մեղանշելու քիչ առիթներ ունենան: Իմ կարծիքով վանական կեանքը նախապատրաստութիւն պէտք է լինէր՝ մարդկանց ծառայելու համար: Թող միայնակեացները վանքերը քաշուեն, միայնութեան մէջ ժողովեն իրենց հոգեւոր ոյժերը և զարգացնեն, ապա դուրս գան աշխարհ և ծխական քահանաների ու սարկաւազների տեղերը բռնեն, որպէս զի, ընտանեկան կապերից ազատ լինելով, իրապէս բոլորին ցոյց տան, թէ կարելի է ըստ Աւետարանի կեանք ունենալ: Լաւ վանքերից կարող են լաւ հովիւներ դուրս գալ, այն ինչ ներկայ հանգամանքներում մեր վանքերը հանգիստ և հայեցողական կեանք որոնող մարդկանց ապաստարան են: Կեանքի ներկայ պայմաններում մեր կուսակրօններն էլ չեն կարող ժողովրդին մեծ օգուտ բերել:

— Ռուսաց եկեղեցին յանձին Կիւեւի մետրապոլիտ սրբազան Թէօֆիլտի մեծ կորուստ ունեցաւ յունուարի 22-ին, երբ նա իւր մահկանացուն կնքեց Պետերբուրգում, ուր եկել է Ս. Սինդղի նիստերին մասնակցելու: Սրբազան Թէօֆիլտը ծնուել է 1829 թ.-ին. նորա աշխարհային անունն եղել է Եագոր Իվանովիչ Լեբեդև: Նա եղել է առաջնորդ Աստրախանում, Պոդոլսկում, Վլադիմիրսկում, Նովոօբորովում, իսկ 1900 թուին նշանակուեց Կիւեւի մետրապոլիտ: Հանգուցեալի տեղն այժմ Բարձրագոյն հրամանով Կիւեւի մետրապոլիտ է նշանակուած Խարկովի արքեպիսկոպոս Սրբ. Ֆլաւիանը, որ առաջ էկղարի էր Վրաստանում:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՅԻ

„НОВОСТІ“ լրագրի Հռոմի թղթակիցը ներկայումս Վատիկանում խօսակցութեան և մտահոգութեան նիւթ կադմոզ մի անձնաւորութեան մօտին է խօսում, որին, ակնող կարծիքների համաձայն, վիճակուած է մօտիկ ապագայում գլխաւոր դերը խաղալ. այդ կարգինալ Կապեչեւսկատրօն է, որ նորերս ոտացաւ՝ Պարօհիկ կարդինալի մահից յետոյ թափուր մնացած, եկեղեցու փոխ-կանցիւրի պաշտօնը: Եկեղեցու փոխ-կանցիւրի պաշտօնը ինքն ըստ ինքեան վերջրած մի անուանական բան է, սակայն կոնկաւի օրերում իւր նշանակութիւնը կուսենայ: Կարգինալ Կապեչեւսկատրօն նշանաւոր ատմից է և ծնուել է նէապոլ քաղաքում: Նա իւր ամբողջ կեանքը անց է կացրել դրական աշխատանքներով: Մի քանի տարի շարունակ նա Մարգա-

ընտ թագուհու խոստովանահայրն է եղել և շնորհիւ իւր խոհեմութեան, լըջութեան և լայն հայեացքներին՝ միջնորդ է հանդիսացել Կլիրինալի և Վատիկանի միջև: Կարդինալը ցօրս էլ իտալական մայր թագուհու հետ ամենալաւ յարաբերութեան մէջ է, որը միշտ Կապեչեկատրօյի և Կարդինալ Քիբբոնսի լուսամիտ օգնութեանն էր դիմում, և նոքա աշխատել են որոշ չափով մեղմացնել իտալական արքայական տան և պապական աթոռի մէջ եղած անբնական յարաբերութիւնները: Կարդինալ Կապեչեկատրօն շատ բարեկամ է ամերիկական կարդինալ Քիբբոնսի և յայտնի կարդինալ Կոպպի հետ: Անկասկած է, որ երեք կարդինալները պէտք է իրար թեւաբանութիւնը լինեն. սակայն բոլոր նշանները ցոյց են տալիս, որ պապական իշխանութիւնը հասնելու է կարդինալ Քիբբոնսին, որը տասը տարով փոքր է Կապեչեկատրօյից (սա 69 տարեկան է): Ոչ-իտալացի պապ ունենալու դադարիւրը աւելի և աւելի արձագանք է գտնում Վատիկանի միջնորդութեամբ: Շատերը իրաւացի կերպով ենթադրում են, որ ոչ-իտալացի, կամ օտար երկրացի՝ պապը ս. Աթոռի քաղաքականութեան մէջ հաւասարակշռութիւն կմտցնէ և կհաւորդանայ Սալօյեան տան հետ ցանկալի, խաղաղ յարաբերութիւններ հաստատել: Կապեչեկատրօյի փոխ-կանցիւր նշանակուելը հոգեւոր շրջաններում մեկնութիւնների աւարկայ է դարձել: Բոլորի համար էլ պարզ է, որ նա մեծ դեր կխաղայ: Նա երկի իւր շուրջը կծոգովէ մի խումբ նոր մարդիկ, և առաջիկայ կոնկլաւի մէջ իւր ոյժը ցոյց կտայ:

— Ֆրանսիայում 1884 թուին օրէնք դարձաւ, որ ամուսնալուծութեան համար եկեղեցու որոշումը աւելորդ է. ամուսնական խնդիրները պէտք է վճռուեն հնարաւոր զիջողութեամբ, քաղաքացիական դատարաններում: Թէ որ առախճանի արդարացան այն յոյսերը, որոնք կապուած էին այս օրէնքի հաստատման հետ, ցոյց է տալիս Լուի Լեդրանի Ֆրանսիական մի հանդիսում արժարժած հետեւեալ ակտութիւնը. «Այն յստահութիւնը և յոյսերը, որ ունէին օրէնքի պաշտպանները, ներկայումս անվիճելի և անյայտնի կերպով ոչինչ են դարձել. իսկ բարեփոխութեան հակառակորդները երկիւղը ոչ միայն արդարացաւ, այլ իրականութիւնն աւելի ագեղութեամբ հանդէս եկաւ, քան առաջ կարելի էր նախատեսել: Ապահարդանը ընդհանուր դարձաւ հասարակութեան բոլոր խաւերի մէջ՝ շարունակելով աւելի և աւելի քանակութեամբ ընտանիքներ կազմալուծել: 1884 թուին, օրէնքի հրատարակութեան տարին՝ ապահարդանների թիւը 130-ից չէր անցնում, իսկ 1901 թուին արդէն 9000-ից էլ բարձրանում է: Լաւ էր, եթէ աճումը դոնէ այստեղ կանգ առնէ:

նէր՝ բայց 1901 և 1902 թուականները ցոյց են տալիս, որ բաժանունողների թիւը ասորէցտարի, համեմատութեամբ նախկինի, աւելանում է: Նոր օրէնքն այսպիսով ըստ էութեան չբարեփոխեց ամուսնական կեանքը, այլ լոյս աշխարհ հանեց այն ցաւերը և վէրքերը, որոնք մինչև օրէնքի հրատարակուելը ծածկուած էին և դադանի կերպով խանգարում էին ընտանեկան խաղաղութիւնը: Բայց միևնոյն ժամանակ այդ նոր օրէնքը անկարող եղաւ երկու ամուսիններին մէջ եղած երկպառակութիւնները վերջացնելու, քանի որ դատարանները լցուեցան ամուսնական դանդաղանքով, քանի որ համբերատարութեան և զիջողութեան ոգին ընտանեկան յարկից բոլորովին հեռացաւ»:

Լեզբանը այնուհետև մէջ է բերում Սենի նախկին մի դատախազի վկայութիւնից հետևեալ հետաքրքրական փաստերը. «Ամուսնալուծութեան վերաբերեալ դործերը շատ արագութեամբ են որոշուած: Նրբ որ դործը դալիս է հաշտելն սահմաններին վնասի փոխարէն հատուցումն որոշելու խնդիրներն և ին, հակաձառութիւնները շատ են տեսում, փաստաբանները երկար ճառեր են խօսում, ընդդիմախօսելով իրար: Բայց երբ պսակ լուծելու մասին է խնդիրը և մի ամբողջ ընտանիք պէտք է քանդուի, աշխատելն ու միտք յոգեցնելն աւելորդ է համարուած: Գործը իսկոյն վճռուում է, եթէ մինչև իսկ պաշապանն էլ ներկայ չլինի: Դատարանը մինչև անգամ քննութիւն չի անում, այլ բաւականանում է ոստիկանական պաշտօնեայի վկայութեամբ, որ ընտելում է երկու ամուսինների կեցած քաղաքամասում. իսկ այդպիսի վկայութիւն ձեռք բերելը դժուար բան չէ: Դատարանը, ծանրաբեռնուած լինելով դործերով, աշխատում է, որչափ կարելի է, շուտով վերջացնել այսպիսի խնդիրներ, որոնց հետևանքը մեթիթարական չէ. բանը այն տեղն է հասնում, որ մի առաւօտ Սենի դատարանում, երեք ժամուայ ընթացքում, 294 պսակ է լուծուած: Քանի որ այսպէս հեշտ է բանը, ամուսինները ձգտում են, ամէն մի կամակոր ցանկութիւնից դըրդուած, բաժանուել և միմեաւ ո՛ւմ հետ որ հաճում են՝ դուրս գէ կրկին անգամ բաժանուելու տենչով: Կարելի է երևակայել, թէ ի՞նչ է պատահում կալմալուծուած ընտանիքի մէջ, երեսուսներին հետ: Այս ցաւը վարակել է հասարակութեան բոլոր դատաւարներին, բայց ամէնից աւելի կորստաբեր կերպով արտայայտուած է բանուոր² դատակարգի մէջ: Կամայ կամայ թուլանում է և անհետանում պսակի բարոյական դադափարը, տղամարդը դադարում է զգալուց, որ պսակը սանձ է, որ ընկալական զգայականութիւնը ճնշում է. իսկ կինը կորցնում է այն գիտակցութիւնը, որ ամուսնական միութեան և կենակցութեան

մէջ է իւր համար և պաշտպանութիւնը և հովանաւորութիւնը»:

Այսպիսի անսպասելի հեռանքները անհրաժեշտօրէն ազդեցութիւն ունեցան հասարակական կարծիքի վերայ, և 10 տարի անցած արդէն ուրիշ ուղղութիւն է սկսուած, որի գլուխն է անցնում Այլֆոնս Գօդէ իւր «Ապահարդանից յետոյ» գրքով: Դրքի նպատակը արտայայտուում է այս խօսքերով. «Ամուսնալուծութեան մէջ տեսնել ընտանիքի լիբիութիւնը—տւելի քան անհեթեթութիւն է. ամուսնալուծութիւնը հարցը չի վճռում, այլ քահուժ է կապը, կտրում է միայն Գորգեան հանգոյցը, և կտրում է կենդանի մարմնի վերայ: Ամուսնալուծութիւնը համարեա անմասութիւն է, եթէ լուծուող պտակից երեսներ կան»: — Իսկ Բրիէն գրեց իւր յայտնի «Օրօրոցը»: Հիւանդ երեխայի օրօրոցի մօտ հաշտուում են մարդը և կինը, որը երկու անգամ մարդ է լիովել: Այստեղ նոքա առաջին անգամ ուշադրութեամբ իրար են դիտում, յուսահատութեամբ և սարսափով նկատում, որ իրար սիրում են, որ նոցա ամուսնալուծութիւնը մի սխալ բան է եղել, և որ գլխաւորն է՝ նոքա կապուած են յաւիտեան: Նոցա մէջ եղել է այն կապը, որն անկարելի էր քանդել. դա երեխան է, որը միայն կարողանում է մարդ ու կնոջ սիրար իրար մօտեցնել:

Այսպիսով Փրանսիան, եկեղեցուց առնելով ամուսնալուծական խնդիրները, այդ խնդիրներն լուծումը հեշտացնելով՝ միայն վնաս կրեց: 1884 թուի օրէնքը բարոյական մեծ հարուած տուեց ոչ այնքան կաթոլիկ եկեղեցուն, որչափ Փրանսիական ամբողջ ժողովրդին:

— Ինչպէս յայտնի է անցեալ տարի Վիյնայի կաթոլիկ թեմական առաջնորդ Զվերովիչը մի խիստ շրջաբերական թուղթ էր հանել, որով յորդոր էր կարգում կաթոլիկներին՝ իրենց երեսխաններին չուղարկել ուղղափառ ծխական և զրազիտութիւն տարածող դպրոցները, սպառնալով անհնազանդներին զրկել մեղքի թողութիւնից և հաղորդութիւնից: Այս շրջաբերականի պատճառով կառավարութիւնը հեռացրեց նորան պաշտօնից: Այժմ, ինչպէս հաղորդում է „Православное—Русское Слово“-ն, նա նշանակուած է Սանդօմիրի եպիսկոպոս:

Կսենդիները և Լեհացի կալուածատէրը կարելոյն չափ աշխատել էին շքեղ ընդունելութիւն ցոյց տալ Զվերովիչին. ճանապարհին աղ ու հաց են մատուցել, օրիորդները, սպիտակ հագնուած՝ նորա ոտներն տակ ծաղկիներ են ուրուել, հասարակութիւնը կարգ կարգ շարուած էր եպիսկոպոսի անցնելու ժամանակ և ուրախական կեցոյքներով էր ողջունում: Տեղական հո-

դեռորականութիւնը և արհեստականութիւնը 11 հազար ընդունու-
ընծաներ են տուել, ընծայել են նոյնպէս երեք դոյդ ձիւներ և
փակ կառք: Ի պատիւ Զվերովիչի հասարակութիւնը ճաշ է
տուել, որի ժամանակ արտասանուել են խիստ ոգևորութեամբ ճա-
ռեր և կարգացուել է կարգինալ Ռամպոլլայի Հռովմից տուած
հեռագիրը:

— Կաթսիկ աշխարհը փետրուարի 7—20-ին տօնեց մի ար-
տաքոյ կարգի յորելեան, այն է Լեոն Ժ. Կապի Գահակալու-
թեան քսան և հինգամեակը: Լեոն Ժ. Պիոս Թ. -ին յաջորդեց
1878 թ. փետրուարի 20-ի կոնկլաւի ընտրութեամբ: Մինչև
Պիոս Թ. այն նախապաշարմունքը կար, թէ պապերը «Պետրոս
առաքեալի թուից», 25 տարուց՝ աւելի աթուակաւել չեն կա-
րող Պիոս Թ. էր, որ առաջին անգամ աւելի սպրեց. այժմ
նոյն նախանձելի վառքին արժանանում է և Լեոն Ժ. -ը:
Լեոն Ժ. մարտի մէջ կլրացնէ իւր 93 տարին: Նա, ինչ-
պէս ուրիշ շատ անգամ առիթ է եղել յիշելու՝ մեծ
խելքի և խոհեմութեան տէր անձն է: Վերջին քաղաքական
բարդ ինքիւններէ մէջ նա կարողացաւ եւրոպական տէրութիւն-
ներին հետ լաւ յարաբերութիւններ պահպանել: Չնայելով դա-
ռամեալ հասակին՝ նա առայդ է մնացել թէ հոգեպէս և թէ
մարմնապէս, և բոլորին դարմանք է պատճառում խիստ
պարտաճանաչութեամբ և իմաստուն կառավարչութեամբ:
Լեոն Ժ. նոյնպէս յայտնի է իւրեւ մատենագիր. նա ու-
սումնասիրել է ժամանակակից մարդկութեան զբաղեցնող կեն-
սական հարցերը և տուել է դրական պատասխաններ. իսկ գլը-
խաւոր սեղը նորա դրութեան մէջ հետեւեալ աշխատութիւն-
ներն են բռնում. «քրիստոնէական պատկ», «Ֆրանմատոնները»,
«քրիստոնէական սահմանադրութիւն», «բանուորները» և «Աս-
տուածաշունչի ուսումնասիրութիւնը»:

„Новости“ լրագիրն այս յոբելեանի առթիւ գրութեամբ
առաջնորդող յողութեով դրուատում է Լեոն Ժ. -ին. «ճշմա-
րիտ է, ասում է սա, Լեոն Ժ. չկարողացաւ իւր նախորդի
օրով ստեղծութեամբ արտաքին պայմանները փոխել, որոնց մէջ ճըն-
շում էր կաթսիկի հոգևորականութիւնը, երբ Հռովմը Իտալիայի
թագաւորի ձեռքն անցաւ, բայց փոխարէնը շատ զգայ և խոհուն
քաղաքականութեամբ յաջողեցրեց ընդլայնել Հռովմէական եկե-
ղեցու ազդեցութիւնը և ապահովել նորա վիճակը: Աւելի նշա-
նաւորն այն է, որ Լեոն Ժ. ժամանակի ընթացքում օտար
տէրութիւններին այնպիսի յարդանք ներշնչեց առ ինքն, որ մեծ
տէրութիւնները իրանց քաղաքական ներկայացուցիչներին թո-

ղին Վատիկանում»։ Զնայելով որ Ֆրանսիայում կրօնական կարգերի դէմ հալածանքներ սկսուեցին և արձագանք գտան Սպանիայում, սահայն Լևոն ԺԳ. այնպիսի ընթացք բռնեց, որ նախարար-Նախագահ Կոմբը հարկադրուած էր յայտնել, թէ պապերի հետ ունեցած դաշն անխախտ պէտք է պահուի։ Նորա ժամանակ կազմուեցան բանուորական ընկերութիւններ, կաթոլիկական այլ հաստատութիւններ հիմնուեցան՝ որոնք կաթոլիկ եկեղեցւոյ աղեցնութիւնը հասարակ ժողովրդի մէջ զօրացնելու համար խիստ կարեւոր դործօններ են. այնպէս որ ներկայ յորեւեանը մի տեսակ յաղթանակի տօն է կաթոլիկ եկեղեցւոյ համար և քաղաքական առանձին արժէք ունեցող դէպք։

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ԴԵՐՄԱՆԻԱ.

Պրոֆ. Դելլէշի դատախօսութիւնը առելի ու աւելի մեծ չափով զբաղեցնում է հասարակութեան և թեր ու դէմ կարծիքների, քննադատութիւնների նիւթ տալիս։ Խնդիրն առելի բարդացաւ ու ընդարձակ շրջանների հետաքրքրութեան առարկայ դարձաւ նորանով, որ Վիէէէմ կայսրը հարկաւոր համարեց հրատարակութեան համար մի բարձրաստիճան անձի ուղղած իւր նամակով պարզել իւր հայեացքները և իւր գաւառաբանական տեսութիւնները։ Այդպիսի քայլ անելու հարկադրուած դիպք նա իրեն այն պատճառաւ, որ Դելլէշի դատախօսութեան միջոցին զիմում էր արել նորան՝ իրը և իրօնի ազատ դարգացման գաղափարին համակրողի և քաջալերողի, և այդպէս առիթ տուել շատերին հետեւեցնելու, թէ կայսրը իւր բարձր հեղինակութեամբ Դելլէշի ազատամիտ տեսութիւնները հովանաւոր է հանդիսանում և կատարել տակ ձգում ճշմարիտ կրօնի անխախտելի հիմունքները։ Նւ ահա Կայսրը աշխատում է կատկածները լիարատել՝ հրապարակ հանելով իւր կրօնական հաստատուն համոզումները. սակայն ընտանանքաւոր նա՝ ինչքան և բողոքալուծմանի հմուտութեան տէր ու բաւականաչափ տեղեակ կրօնի էութեանը, այնպիսի ներհուն ատուածաբան ու կրօնադէտ չէ, որ հեշտութեամբ լճուէ Դելլէշի յուզած բարդ խնդիրները. ուստի նորա երկրի մի բացատրութիւնները նորանոր գայթակղութիւններ և թիւրիմացութիւններ տեղիք են տուել և բանակուին

աւելի ևս զօրացել է: Միւս կողմից արդէն մի մեծ շարք են կազմում Գելիչի դասախօսութեան գէժ ուղղուած զանազան կարգի գրութիւնները՝ որը գիտնական, որը հրապարակախօսական բնավորութեամբ, — ուրն առանձին գրքոյիով, ուրն ամսագրութեան ու օրագրերի մէջ:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ .

Փետր. 17-ին Նորին Սրբութիւնն Վեհ. Հայրապետը բարեհաճեց զնալ Նրեան, ուր մնաց երկու օր, և վերադարձաւ:

Նորին Սրբութիւնը Հայր. Աթոռ բարձրանալու օրից առանձին կարեւորութիւն է տուել ս. Ղեոնդեանց տօնին և կամեցել է, որ Միաբանութիւնն ըստ արժանւոյն պատուելով նոցա յիշատակը՝ արժարժէ ու կենդանի պահէ իւր մէջ այդ ախարհ հոգեւորականների պաշտած գաղափարները: Այս անգամ ևս բարեհաճել էր պատուիրել, որ նոցա տօնի օրն ամբողջ Միաբանութիւնը վեհաբանում ճաշէ և ս. Ղեոնդեանց խորհրդաւոր յիշատակի հետ կապէ իւր բարեկենդանի ուրախութիւնը: Վեհափառ Հայրապետը հաճեց ներկայ լինել ճաշի սկզբում, և իւր խմատակից զուարճութանութիւններով համեմաճ խօսքերն ու բարեմաղթութիւնները շատ կենդանութիւն տուին ճաշկերոյթին: Նոյն օրը գրական երեկոյթ կար ձեւարանում, որին ներկայ էին նաև ոմանք միաբան Հայերից * և որ շատ աշխոյժ անցաւ ու հաճելի տպաւորութիւն թողեց: Առանձնապէս ուշադրութիւն գրաւեց մի ուսանողի կարգացած հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը

* Բոլոր այսպիսի հանդէսներին ամբողջ Միաբանութիւնն անխտիր հրաւիրուել է մեշտ:

Նստյի Նշեցու դպրոցի և ունիթորական ու հակաունիթորական շարժումների մասին:

Սովորական հանդիսաւորութեամբ կատարուեց նաև ս. Վարդանանց աօնը, որի առթիւ պատարագից յետոյ ձեմարանում տեղի ունեցած գրական հանդէսն ևս շատ յաջող էր և մեծ զոհունակութիւն պատճառեց ներկայ եղող Միաբանութեան և մի քանի պատահական հիւրերին: Աշակերտների ճառերից ու ոտանաւորներից յետոյ խօսեց պատմութեան ուսուցիչ պ. Սա. Կանայեան, որ պատմական փաստերով հերքել կամեցաւ Վարդանանց հերոսական գործի նկատմամբ շատերի ունեցած թիւր հասկացողութիւնները և մեծ ողևորութեամբ շեշտեց նոցա իրրեւ Հայ—Եկեղեցւոյ նահատակների իսկական արժանիքը: Աւելորդ է յիշել, որ թէ այս և թէ առհասարակ ձեմարանական բոլոր հանդէսներին երգեցողութիւնն օրինակելի էր, և զնալով աւելի ու աւելի կատարելագործուում է:

Մեծ պահոց օրերի համար Միաբանութեան անդամներից քարոզիչներ են նշանակուած թէ Վաղարշապատի և թէ մօտիկ տեղերում քարոզելու համար: Առաջին կիւրակէին՝ միայն գիւղի եկեղեցւում, քարոզեց Տ. Աշոտ վարդապետ, բայց յետոյ կարգադրուեցաւ, որ նաև Մայր Տաճարում իւրաքանչիւր կիւրակէ քարոզ լինի:

Փետր. 19-ին՝ վերադառնալով Պետերբուրգից, Մայր Աթոռ հասաւ Տ. Մեսրոպ վարդապետ: Մի քանի օրով եկած էին Ադուլեաց ս. Թովմայ առաքելոյ վանահայր Տ. Սահակ վարդ. Բաղդասարեան և Չարեքայ վանահայր Տ. Վահան վարդ. Գէորգեան: Ա. ը մեկնեց դէպի Տփլիս, Բ. ը իւր պաշտօնատեղին:

Տ. Եղիշէ Ժ. վարդապետ Մոսրաշեան մեկնեց դէպի

Թաւրիզ, իւր հետ ունենալով Ախալքալաքի նախկին գործակալ Տ. Ընձակ վարդապետին, որ կարգուեցաւ Սալմաստի առաջն. փոխանորդ: — Իսկ Ախալքալաք ուղարկուեցաւ, Մեծ պահոց օրերում ժողովրդին քարոզելու և մխիթարելու համար՝ Տ. Մեսրոպ արեղայ Մաքսուդեան:

Տպարանի նախկին տեսուչ Տ. Մատթէոս վարդապետ կարգուեցաւ Բագուի գործակալ և մեկնեց զէպի իւր պաշտօնատեղին:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ

† Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մխիթարեան.— Յունուար 22-ին Եդեսիոյ մէջ ի տէր հանդեաւ Հայ եկեղեցականութեան պատուական և պատկառելի զէմբերէն մէկը, Տ. Խորէն եպիսկոպոս Մխիթարեան: Իրենց եկեղեցւոյն և ժողովրդեան անձնուէր հին եկեղեցականութեան վերջին ներկայացուցիչներէն մէկն էր հանգուցեալ Սրբաղանը, որ իր կոչման զետախցութեան հետ ունէր նաեւ կոչում և ոէր դպրութեան և բանասիրութեան:

Տ. Խորէն եպիսկ. Մխիթարեան ծնած է 1822 յունուար 1-ին Վանայ Աւանց գիւղի մէջ. հօրը անունը՝ Մխիթար Մինասեան, և մօրը՝ Աննա Աբրահամեան: Մկրտութեան անունն էր Աբրահամ: Նախնական կրթութիւն մը առած է Աւանց գիւղի և Վանայ դպրոցներուն մէջ. յետոյ 1859-ին Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանուց վարժարանին մէջ շարունակած է իր ուսումը, քերականութեան, ճարտասանութեան, տրամաբանութեան և կրօնադիտութեան դասեր առնելով Վանանդեցի Յովհաննէս վարժապետէն, և եկեղեցական երդեցողութեան՝ Պալաթցի Կարապետ վարժապետէն:

Եկեղեցական ըլլալէ առաջ ըրած է նաւաւարութիւն՝ Վանայ ծովուն վրայ, և գրագրութիւն Սաֆրաճի արհեստաւորացի Խասպիւղ Կ. Պոլսոյ:

Դպրութեան աստիճան ընդունած է 1835-ին. սարկաւադ ձեռնադրուած է 1857-ին յերուսաղէմ Ս. Յակովբեանց տաճարին մէջ՝ ձեռամբ Տ. Յովհաննէս պատրիարքի. 1862-ին կը ձեռնադրուի վարդապետ Տ. Խորէն անուանակոչութեամբ:

Նախ քան զվարդապետութիւնն՝ ի Ս. Յարութիւն երեք տարի լուսարարութեան ու սարկաւադութեան պաշտօն վարած է. անկէ յետոյ եղած է յաջորդաբար տեսուչ Ս. Առտուածածնի տաճարին, Ս. Յարութեան տաճարին ու Ռէմէի վանուց:

1864-ին երուսաղէմի վանական վարչութեան որոշմամբ ընդունած է մասնաւոր իշխանութիւն դաւազան կրելու: 1870 թ.-ին Տ. Նոայի Պատրիարքի և վանական վարչութեան որոշմամբ Կ. Պոլսոյ երուսաղէմատունը եկած է Պատր. Փոխանորդի պաշտօնով, զոր վարած է 5 տարի:

1871-ին ընտրուած է նաև անդամ Կեդր. վարչութեան Կրօն. ժողովին: Նոյն ժողովին շրջանը աւարտելէ յետոյ՝ հրաժարած է փոխանորդի պաշտօնէն ու դարձած է երուսաղէմ: Վեց ամիս վերջ սահայն՝ հրաւիրմամբ Կ. Պոլսոյ Տ. Ներսէս Պատրիարքին՝ վերադարձած է Պոլիս, վարած է 3 տարի Պալատի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ քարոզչի պաշտօնը, ընդ նմին երկու տարի ալ Կրօն. ժողովոյ անդամակցութեան ու ատենապետութեան պաշտօնները, ինչպէս նաև միէ ու կէս տարի Պատրիարքական խորհրդականութեան պաշտօնը՝ Տ. Ներսէս Պատրիարքի քով:

1876 թեպտ. 25-ին ի Պալատ՝ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ մէջ, ընդունած է աստիճան ծայրագոյն վարդապետութեան: 1876-ի սկիզբները Նդեսիոյ Առաջնորդ ընտրուած ըլլալով՝ Կեդր. վարչութեան Խառն ժողովի որոշմամբ և վկայականաւ դադարած է Ս. Էջմիածին, և 1786 նոյ. 6-ին Տ. Գէորգ Դ. կաթողիկոսէն ձեռնադրուած է Եպիսկոպոս Նդեսիոյ վիճակին վրայ:

Առաջնորդական պաշտօնավարութեան միջոցին, 1881-ին Տ. Ներսէս Պատրիարքի և 1887-ին՝ Տ. Յարութիւն Պատրիարքի հրամանաւ այցելու հովուի պաշտօնով երկիցս դադարած է Տիար-պէքեր:

Տ. Խորէն Սրբազանի տկարութեանը պատճառաւ՝ Առաջնորդական պաշտօնավարութենէ հրաժարականը ընդունուած է Պատրիարքարանի կողմէ 1897 յետ. 11-ին, թէև անկէ առաջ ալ, 1896-ի սկիզբները, ուրիշ եկեղեցականի մը ներկայութիւնն անհրաժեշտ նկատուելով, արդի Առաջնորդը՝ Հաղարարպետեան Տ. Անանիա Վ., Առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով, նոյն թուականի յուլիս ամսոյ 10-ին ժամանած է Նդեսիա, ուրիշ

կը սկսի արդէն Տ. Խորէն Եպիսկոպոսի իրական ձեռն[թափու]թիւնը գործէ:

Տ. Խորէն Եպիսկ. Միսիթարեան իր վերջին անպաշտօն վիճակին մէջ՝ Եղեոսիոյ քաղաքամերձ Ս. Սարգսի վանքը կը բնակէր:

Տ. Խորէն Սրբազանի գովելի բարեմասնութիւններէն էին իր հազուադէպ անշահասիրութիւնը, որուն համբաւը հեռուներն ալ տարածուած ըլլալով, քահանայացուներ՝ եթէ մօտերնին ուրիշ Եպիսկոպոս ալ ունենային՝ կը նախընտրէին Եղեոսի դալ ձեռնադրութիւն ստանալու, ուր ձեռնադիր Սրբազանը սովոր չէր բան մը պահանջելու, և մինակ կարողին յօժարակամ նուէրը կընդունէր, եթէ ուղէր ներկայացնել: Իր երկարձիգ աշխատասիրութիւնները մեծ խանդ մը կը մասնէն իր մօտ գրական աշխատութեամբ պարապելու, թէև ինքն իսկ համեստօրէն կը խոստովանէր այդ մասին իւր սահմանավանդ կարողութիւնը:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

Տպագրուածքներ

1. Համառօտ պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի.
2. Համառօտութիւն Թեաւարոսի բարոյալսոսութեան.
3. Համառօտութիւն խմացական լիլիստփայութեան.
4. Ուղևորութիւն վերալի Սերաբայ.
5. Արկածք Կատարինէի.
6. Պարտէզ Տիեզերական.
7. Պատմութիւն կրօնային պաշտ. և արարողութեանց հին ու նոր աղբաց.
8. Սկզբունք նիւթական իմաստասիրաց և քրիստ. աստուածաբանից.
9. Գիտական շողեր:

Անտիպներ

1. Ծանօթութիւն ընդհ. աղբաց՝ երեք հատոր:
2. Քանի մը կրօնական խնդիրներ:
3. Նպատակ՝ Աւետարանական ճշմարտութեանց:

(Սուրհանդակ)

Խապայեան Սրբազանի տեղ Երուսաղէմի վանքի լուսարարապետ ընտրուեցաւ Բաղդատի առաջն. տեղապահ Գաբրիէլ վարդ. Անոյշեան: Այս առթիւ Պոլսոյ թերթերին յայտնում են թէ «քանի որ Անոյշեան Ծ. Վ. լուսարարապետ ընտրուեցաւ և

գործօն դեր մը պիտի ուսանանք լիարժէք մէջ, եւ մտնել տեսուչ Տ. Ղևոնդ վ. պիտի հրաժարի իր պաշտօնէն և իր ունեցած գրամներով պիտի ապրի, և միւս կողմէ Տ. Գէորգ եպիսկ. ալ հաւանականաբար Իզմիր երթայ իբրեւ առաջնորդ, կամ իբրեւ հոգևոր հովիւ Ռումանիոյ: Ասոր իբրեւ պատճառ ցոյց կը տրուի այն պարագան որ երկու եկեղեցականներն ալ դադարաւորակցի չեն Անոյշեան վ. Լ.:

— Ամերիկացի Առաջնորդ Տ. Յովսէփ եպիսկ. Սարաճեան, որ իր հոգևոր հովութեան շրջանակին մէջ կաշկատի օգտակար ըլլալ և տեղւոյն եկեղեցիներու նիւթական մատակարարութիւնը ապահովել, այս օրերս 3000 տոլարով երկու նոր տուն գնած է իբր կալուած Ուոքերի եկեղեցիին համար: Սարաճեան եպիսկ. նիւ—եսքը մէջ ալ եկեղեցի մը շինել կուզէ, և մինչև մէկ աստիճան այդ եկեղեցին այլ շինուելու ապահովութիւն կայ, քանի որ արդէն Թալշանճեան էֆ. և Կիւլպէնիեան եղբարք խոստացած են 10,000-ական տոլար տալ. 10,000 տոլարի չափ խոստում ալ առնուած է մնացեալ երկրորդ կարգի վաճառականներէն և ժողովուրդէն:

— Ս. Էջմիածնէն Պատրիարքարան ղրկուած են նոր տպագրութիւնը գրաբար Աստուածաշունչի Ծննդոց առաջին 24 գլուխները պարունակող նմոյշները: Ս. Պատրիարքը այդ 15 նմոյշները ղրկած է Պոլսի գտնուող ձեռնհաս եպիսկոպոսներու և Հայ Լեզուի ու բանասիրութեան մասնագէտներու, որպէս զի իրենց ըսելիքը ըսեն: Զևը շատ լաւ է, ինչպէս տարգրութիւնն ալ սիրուն և մաքուր է, թէպէտ առանց պատկերի, հակառակ ասիէ առաջ լսուածին:

— Ս. Պատրիարքը յունուար 31 կէս օրին, ընկերակցութեամբ դործակաւար Տիգրան էֆ. Տէր-Ներսէսեանի, Կայս. Պալատի գնաց: Սեւամըզի արարողութենէն վերջը Ն. Սրբաշնութիւնը՝ առաջնորդութեամբ Կայս. Պալատան արարողապետ վսեմ. Իպրահիմ պէյի՝ ներկայացաւ վեհ. Կայսեր և արժանացաւ Կայս. մեծարանաց: Ն. վեհափառութիւնը հրամայեց իր Կայս. բարեններ հաղորդել հաւատարիմ հպատակ Հայ ազգին: Ս. Պատրիարքը թէ՛ իրեն և թէ՛ իր ժողովրդեան արժանացած այս շնորհաց համար իր խորին երախտագիտութիւնը յայտնելէ յետոյ, բարեմաղթութիւններ ըրաւ Ն. վեհափառութեան արեւշատութեան համար:

— Նրուադէմի ժառանգաւորաց վարժարանը, բաւական բարեւոր ուղղութեան մէջ կը գտնուի: Այս կրթական հաստատութիւնը որ հաստատուած է Յովհաննէս Պատրիարքի օրով, իբր 42

տարի առաջ, իրայրուն շրջաններէ յետոյ երբեմն նսեմացած օրեր ունեցած է. ներկայիս մէջ ունի 26 աշակերտներ, որոնք երեք դասարաններու բաժնուած են: Երրորդ դասարանը, որ բարձրագոյնն է, ունի 13 ուսանող, երկրորդը 8 և առաջինը 5: Ունի 6 դասատու, որոնք են. Տ. Մամբրէ եպոս. Մարկոսեան՝ կրօնագիտութեան, Վրոյը՝ հայերէնի և ֆրանսերէնի, Տ. Մեսրոպ Վ. Նշանեան՝ մաթեմատիքական գիտութեանց, Տ. Յարութիւն Վ. Պարոնեան՝ գեղագրութեան, Պ. Սողոմոն Գրիգորեան՝ երաժշտութեան, և Պ. Արամ, որ երկրագործական պանքային առաջին գրագիրներէն է, իր անձնական դարձերը զոհելով օրը 3 ժամ Տաճկերէն դաս կաւանդէ երեք դասարանի ուսանողաց:

— Կիլիկիոյ հանգուցեալ Մկրտիչ կաթողիկոսի մահէն՝ այսինքն գրեթէ 10 տարիէ ի վեր Կիլիկիոյ թեմին մէջ Միւռոն օրհնուած չէ, և այս պատճառաւ այդ կողմերու համար հարկ եղած Միւռոնը Պատրիարքարանէ կը հայթայթուի: Որոշուած է որ նորընտիր կաթողիկոսը իր օժումէն անմիջապէս ետքը Միւռոնօրհնութիւն կատարէ, աւելի ետքի պահելով եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը: Այս անգամ Պատրիարքարան եղած գիւմումին վրայ Իսկէնտէրուն կը զրկուի ըստական քանակութեամբ Ս. Միւռոն թէ Կիլիկիոյ մէկ քանի թեմերուն և թէ Նդեսիոյ կողմերուն համար: Փոխանորդ Սրբազանը հեռագիր ուղղեց Իսկէնտէրուն, որպէս զի հոգեւոր պատշաճ մեծարանօք ընդունեն զրկուած Ս. Միւռոնը:

— Մուշի Պուլանըզ գիւղի Ա. Դանիէլ վանքին վանահայր և առաջն. փոխանորդ Պետրոս Վ. իր կոչման և պաշտօնին անվայել ընթացքի մէջ դտնուած ըլլալով, Մշոյ Պատր. փոխանորդ Խոսրով Վ., խորհրդակցութեամբ Գաւառ. վարչութեան, հարկ դատեր է Պետրոս Վ.-ը Մուշ հրաւիրել: Խոսրով Վ. զայս տեղեկագրելով Պատրիարքարանի, աւելցուցեր է թէ Պետրոս Վ.-ը պէտք է Լիմ անապատ զրկել, որուն միաբանն է արդէն, և այս մտքը պէտք եղած հրահանգը տրուելու է Լիմ անապատի վանահայրութեան:

— Ռուսիաբնակ Ա. Նուանէսգու, որ որը տղայոց համար ասիէ առաջ 4000 ըսուրի զրկած էր Պատրիարքարան, նամակաւ կիմացնէ Ս. Պատրիարքին թէ ինք հիւանդ ըլլալով, տակաւին անկողնոյ կը ծառայէ, և կը լիափարի որ այդ 4000 ըսուրին անձեռնմխելի մնայ և միայն երկու տարուան համար անոր տոկոսը յատկանայ տղայոց պէտքերուն, խոստանալով միանգամայն որ իր տալարինումէն վերջը նոր դուստր մը պիտի նուիրէ, և կալուած մը գնելով արգիւնքը պիտի յատկացնէ որբանոցներու:

պէտքէն: Պ. Եռանէսգու փափաքեր է որ այդ հաշուածը իր անուանը վրայ չըլլայ:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԹԱԻՐԻՁԻ ՀԱՅՈՅ «ԱՐԱՄԵԱՆ ԵՒ Ս. ԱՆՆԱՅԵԱՆ» ԵՐԿՍԵՈՒ
ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ 1901—1902 ուս. ամի.

Ա.

1901—2 ուս. տարուայ մէջ Արամեան և ս. Աննայեան երկուսն դպրոցներում պարապմունքներն սկսուել են սեպտ. 3-ից, և 11-ից կանոնաւորուելով՝ տեւել մինչև յունիսի վերջը. դպրոցական օրերի թիւը եղել է 165:

Տարուայ սկզբին Արամեան դպրոցում կային 111 աշ., նոր ընդունուեցան 34, որով եղան 145 աշ. ս. Աննայեան դպրոցում կային 81 աշակերտուհի, նոր ընդունուեցան 17, որով եղան 98 աշակերտուհի. այսպէս երկուսն դպրոցներում կային 243 աշ. և աշակերտուհի. զրանցից տարուայ ընթացքում զանազան պատճառներով կամովին հեռացան 7 աշ. և երկուսը վախճանուեցան, որով տարուայ վերջին կային 234 աշ. և աշակերտուհի:

Բացուեցաւ այդ տարին Ե. դասարան լիակատար ծրագրով, ուստի և Արամեան դպրոցն 3 ստորին բաժանմանց հետ ունէր 5 հիմնական դաս, իսկ ս. Աննայեան դպրոցը նոյնքան ստորին բաժանմանց հետ ունէր 3 հիմնական դասարան. զրանցից առաջին բաժանմունքներն ըստ առաջնոյն միացած էին և օրիորդաց Բ. ու Գ. դասարանները մի սենեակում էին, որով 14 դասարան կար 12 սենեակում:

Ա. հա աշակերտների և աշակերտուհիների տեղադրութեան ու յառաջադիմութեան ցուցակը.

Արամեան դպրոց

ս. Աճապեան դպրոց.

	Աշակերտներ.	Փոխուսուցիչ.	Մնացիմ.	Արմակ.	Աշակերտներ.	Փոխուսուցիչ.	Մնացիմ.	Արմակ.
I.	11	10	7		11	13	3	1
II.	24	18	6		16	11	5	
III.	25	14	6	5	20	15	5	
Ա.	23	15	8		20	14	6	
Բ.	21	18	3		13	7	6	
Գ.	11	11			10	10	Աւսուց.	
Դ.	11	9	2					
Ե.	6	6	Աւսուց.					
	138	101	32	5*	96	70	25	1

Արամեան դպրոցին աւարտեցին 6 աշակերտ, իսկ ս. Ան. Նայեան դպրոցը՝ 10 աշակերտուհի: Մինչև տարուայ վերջը յաճախող 234 աշ. և աշակերտուհուց յաջորդ դասարան փոխադրուել ու աւարտել են 171 ($73\frac{0}{10}$) և մնացել 57 ($24\frac{30}{10}$):

Բոլոր (243) աշակերտներից և աշակերտուհիներից 155 թողակաւոր էին (ժողովուրդ է 1072 թուման) և 88 ձրիաւարժ, որոնցից տասը որդեգիր էին հանգ. Մն. Տէր Յակովբեանի: Թաւրիղի Հայուհեաց բարեգործական միացեալ ընկերութիւնը հոգաց 21 աշ. և աշակերտուհու համար հազուստ, իսկ Ղալբ.—Բարեսիրական ընկ.՝ 34 աշ. և աշակերտուհիները դասական պիտոյքը:

Ըստ ծննդավայրի 180 Թաւրիղից էին, 29 Լիւաւաբնակ, 43 Ատրպատականի այլ մասերից և 20 հեռաւոր նահանգներից ու այլ երկրներից:

* 5 աշ. և 1 աշակերտուհի արձակուել են անընդունակութեան կամ վարքի պատճառով:

Մնողաց պարագմունքներին նայելով հետևեալ կարգերի էին բաժանուում.

Վաճառականների, գործադատարների ու մանրավաճառ-
ների որդիք էին 117 կամ 43,10⁰₀
Արհեստաւորների « » 58 « » 24,20⁰₀
Երկրագործների « » 16 « » 6,20⁰₀
Սղեվաճառների « » 15 « » 6,10⁰₀ հւն.

1901—2 ուս. տարուայ մէջ, դասերից դուրս ևս աշա-
կերտելոց մատուր կրթութեան ու բարոյական դաստիարա-
կութեան նպաստելու համար 1) դաստիարակներն ուղեցոյց
են եղել ընթերցանութեան և շաբաթը մի դաս կամովին
պարագլու ընթերցանութեամբ. այդպիսի դասերի թիւը տա-
րուայ մէջ եղել է 300. 2) Հիմնական դասարանների դաս-
տիարակների զեկավարութեամբ տեղի են ունեցել 5 զրակ-
երեկոներ. զրանցից առաջինը նուիրուեցաւ հանգ. Ա. Երի-
ցեանի յիշատակին, երկրորդը՝ Ղ. Աղայեանին նրա. զրակ-
գործունէութեան 25-ամեակի առթիւ. 3) կատարուել են
հանգէսներ՝ ս. ս. Վարդանանց, Լուսաւորչի ու Թադէոս
և Բարդուղիմէոս առաքեալների տօներին:

Բ.

Անցեալ տարի ուսուցչական խումբը կազմուած էր հե-
տևեալ 15 անձերից.

1. Ալէքսանեան Աբ. տեսչութեան հետ հանրահաշուից
ու երկրաչ. . . 9 դաս. (սոճիկ 485 թուման)
2. Պ. Աղաջանեան Գր. աւանդում է Հայոց լեզու, զրու-
թիւն . . . 28 դաս. (սոճիկ 250 թում.)
3. » Բժշկեան Վ. աւանդում է բնակ. դիտութիւններ ու
թուար. . . 26 դաս. (սոճիկ 285 թում.)
4. » Դաստիարեան Ս. աւանդ. թուարանութիւն 16 դա-
սով, նաև վերակացու . . . (սոճիկ 170 թում.)
5. » Խանաղատեան Ռ. սկսել է սեպտ. 20-ից Ռուսերէն,
կենդանար. 27 դաս. . . (սոճ. 260 թում.)

6. Պ. Մաքսուդեան Յ. աւանդ. Հայոց լեզու, Ս. Գրոց ուսումն և գրութիւն 28 դաս. (ռոճ. 240 թում.)
7. » Մել. Չհանեան Աբր (երթեկ) անդերէն 6 դաս. (ռոճ. 65 թում.)
8. » Յարութիւնեան Յ. (քարտուղար) Հայոց լեզու, գրութիւն 28 դաս. . . . (ռոճ. 26) թում.)
9. » Շահազեան Արա. աւանդ. Հայոց պատմութիւն ու գրականութիւն, կրօն 27 դաս. (ռոճ. 240 թում.)
10. » Զիթախեան Արշ. աւանդ. Հայոց լեզու, ձայնագրութիւն, խմբապետութեամբ, 28 դաս. (ռոճ. 220 թում.)
11. » Զիլինեան Գ. աւանդ. Ֆրանսերէն ու պատմութիւն 21 դաս. . . . (ռոճ. 245 թում.)
15. Մ. Սաղըղ Խ. աւանդ. Պարսկերէն 14 դաս. (ռոճիկ 90 թում.)
13. Պ. Տէր Յովհաննիսեան Ն. աւանդ. ընդհ. աշխ., գծագրութիւն, կրօն և լին 28 դաս. (ռոճ. 200 թում.)
14. Տիկին Ֆաբրի Հ. աւանդ. ձեռագործ ու կար 10 դաս, նաև վերակացու (ռոճ. 180 թում.)
15. Պ. Օհանեան Գ. աւանդ. կրօն ու երգեց. (II—III) 12 դաս. նաև վերակացու (ռոճ. 100 թում.)

Բոլորեքեան միասին պարապում էին շաբաթական 315 դաս, որով ամբողջ տարուայ մէջ աւանդուել է 9351 դաս, աւանդ հաշուելու միացեալ (4) ու վերոյիշեալ ընթերցանութեան դասերը, ինչպէս և խմբական երգեցողութեան ու մարմնամարզական պարապմունքները: Հիւանդութեան ու այլ ստիպողական պատճառներով բոլոր ուսուցիչները բացակայել են 319 դաս, աւելորդ պարապել են 58 դաս, որով չպարապած դասերի թիւն է 261:

Մանկավարժական խորհուրդը ունեցել է 33 նիստ, որոնց մէջ խորհրդակցութեան նիւթ են եղել 1) նորեկների ընդունելութիւնը, 2) գրականական երեկոներն ու ազգային եկեղեցական տօները, 3) ծրագրի բարեփոխութիւնը, 4) աշակ. գրասեղանների հարցը, 5) համազգեստի ընդհանրացում, 6) փորձական դասեր (թուով 8 անգի ունեցան),

7) ընթերցանութեան ղեկավարութիւնը, 8) քննութիւններ (թուով 10 — բարձր գասարաններում), և ին:

Մանկական զրադարան

Անցեալ տարի մանկական գրադարանը նուէր է ստացել 100 կտոր գիրք, որով առ 1 սեպտ. 1902 ամի կար 706 կտոր գիրք, բայի պարբերական հրատարակութիւններից: Սոյն գրադարանի միջոցներով առաջ գնուած էին և բնագիտական գործիքներ (պ. Համբ. Թումանեանն անցեալ տարի նուիրեց ելեքտրականութեան վերաբերեալ գործիքներ) և կրկին գնուեցան. ահա այդ հաշիւը.

Մ ու լ ս ֆ

1900 — 1 թ. մանկ. գրադարանն ունէր	462 ղռն. 25 կ.
1901 — 2 թ. պ. Ար. Շահադեանից Աշոտ վարդ. ի ձեռամբ ժող.	100 »
Թաւրիզի Հայ. Բ. Մ. Բնկերութիւնից	70 »
Պ. Դ. Կարապետեանից (Փարիզից)	66 » 52 կ.
Աշ. ու աշակերտութիւններից	67 »
Վաճառած 2 կտոր	12 »
Պարտք գրադարանի ստացուած	263 » 90 կ.
	1041 » 67 կ.

Ծ ա խ ֆ

Փարիզ գնած բնագիտական գործիքներ (300 ֆր.) ճանապարհի ու այլ ծախքերով	811 » 37 կ.
Պաշարան բնագիտական գործիքների	100 »
Մանր ծախք	1 » 30 կ.
	1041 » 67 կ.

Անցեալ տարի ստացուում էին Արարատ (նուէր պ. Թ. Թումանեանից), Անահիտ (բժ. Սալանեանից) և Լոյս (հրատարակիչից):

Ա.բ. Ալեքսանեան.

13 Փետր. 1903 թ. Թաւրիզ.

Ա Ո Ւ Ն Յ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ՅԻՇՍՏԱԿԻՆ *

(† 1741 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 13, ՈՒՐԲԱԹ)

«Այլ ուր միանգամ ո՛ր իսկապէս յառաջածագօր եղև իւրոյ ըղ-
ձալւոյն՝ ի վրիպիլն յայնմանէ հաւաստեալ աներջանիկ զանձն վար-
կանի»:

ԿՈՒՈՏ

Ամէնուն աչքը սևեռուած է երեսունըութը տարեկան անձի
մը, Կոլոտի վրայ: Կարծես մագնիսացած էին խորհրդաւոր թե-
լադրութիւններով:— Անիկա հեռուէն կուգար, սարեր ու ձորեր
կտրած էր, գետեր ու կապաններ անցած էր. հասարակ ճամ-
բորդ մը չէր ան, ո՛չ ալ առանց նպատակի ձեռնարկած էր այդ
ահադին ճամբորդութեան: Վտարանդի, իր սնած ու սերած սըր-
ջավայրէն, Ամրոտէն, եկած էր Խննակեանց վանքը. հոն ամենա-
սարսափելի երկրաշարժի մը աւերումներուն հանդիսատես՝
սլարաբերու և սլարտականութիւններու բեռներուն տակ՝ հա-
սած էր Պոլիս:

Իր խօսուածքը, իր վարմունքը, իր դործունէութիւնը մա-
նաւանդ ամէն լստահութիւն կը ներշնչէր:

Չափեց, կշռեց վերէն ի վար առաջարկուած գործը, Հայ-
եկեղեցիի պայծառացման գործը,— մի՛ վախնաք, ես կը պայ-
ծառացնեմ այդ եկեղեցին մի միայն մէկ պայմանով.— Բարեկամ
մը, հայր մը, ընկեր մը, հոգեկից մը ունիմ. ան հետս պէտք է
ըլլայ:

Կոլոտ Յովհաննէս վարդապետը ճիշտ 37 տարեկան էր,
երբ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք եղաւ (1715): Իր հոգեկիցն էր

* Ստորև հրատարակուում է Ամբոջու վանքի ձեռագիրնե-
րի ցուցակը, որ առիթ է եղել մի հարեանցի ակնարկով յիշելու
Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքին: Նոյն առիթիւ «Արեւելք»-ի
փետրուար 13—26 հ.ւ.ից արտատպելով յառաջ ենք բերում
ներկայ շահեկան յօդուածը, որ ընթերցողները փոքր ի շատէ
գաղափար ստանան այդ նշանաւոր պատմական անձնաւորու-
թեան մասին:

Գրեգոր վարդապետ, Շղթայակիր տիտղոսով ծանօթ, Երուսաղէմի առաքելական Աթոռին բարեյեշատակ Պատրիարքը:

Կոլոտե և Շղթայակիր շնորհիւ Երուսաղէմի Հայոց վանքի սպառնացող վտանգը անհետացաւ: Միին գիշերուան արհաւիրքը դեղեցիկ առաւօտի մը ծիրանեփայլ շողշողումներով վարատեցաւ:

Այն ժամանակ Պոլիս, աշխարհական եկեղեցական զերար կը բղբաւին Պատրիարք ըսուելու համար: Պոլիս պատրիարքութիւնը, որ Մեծն Փաթիկն շնորհներով դպրութիւն առած՝ կամաց կամաց բովանդակ թուրքիոյ Հայոց կրօնական—եկեղեցական գործերու կեդրոն պիտի ըլլար, բոլորովին անգիտակ իր գիրքին՝ անձնականութեանց թատր մը եղած էր: Ի՞նչ սոսկալի բռնադուրծութիւններ են ասոնք, որոնց գերատաններն եղան Կոլոտին նախորդները: Կրօնական—եկեղեցական երկպառակութիւններ հանգիստաւորապէս կը ջլատէին Մայրենի եկեղեցին. կրթութիւն, դատաւարակութիւն եկեղեցական շնորհ, հրապարակային կեանք՝ առատաբէնք էին պարզապէս:

Կոլոտ միանգամայն վերջ տուաւ այդ դրութեան: Սուլթան Ահմէտ և Սուլթան Մահմուտ շնորհները հայ ժողովուրդին վրայ առատացնելու միջնորդ եղաւ: Բաղմաթիւ եկեղեցիներ շինուեցան և վերաշինուեցան: Երուսաղէմի պատրիարքութեան զիրքն ու իրաւունքները Ս. Տեղի մէջ՝ Կայս. Պէրաթներով ու հրամաններով նորոգուեցան, վերահաստատուեցան: Պոլիս պատրիարքութիւնը՝ ոչ զատուած Երուսաղէմի պատրիարքութենէն՝ անգլուարձաւ ինքն իր վրայ՝ ժողովեց ինքզինքը՝ շուայատութեան մէջ տուայտող խելացի մարդու պէս: Ի՞նչ որ երբեմն Այնթապցի Նղիազար կաթողիկոսը չկրցաւ ընել իր ոսկիներով, իր արաքոյ կարգի ճարպիկութեամբ, իր անհատական արժանիքով, Կոլոտ ըրաւ ինքնին: Նղիազար՝ որ Պոլիս, Երուսաղէմ և Եջմիածնի Աթոռներուն վրայ բազմեցաւ հետզհետէ, կը փափարէր Օսմ. պետութեան մէջ հաստատել կաթողիկոսութիւն մը: Այս ծրագրին լոկ փառասիրական հանգամանք մը արուած է պատմութեան մէջ, բայց իսկապէս այդպէս չէր: Ձեռնարկը խրաուցիչ էր. երբ կային կաթողիկոսական երեք Աթոռներ, չորրորդ մըն ալ ստեղծել տարօրինակ էր բոլորովին: Նղիազար, սահայն, կաթողիկոսական երեք Աթոռները ջախջախելու և կամ Լուսաւորչի Աթոռին գէմ թշնամութիւն մը ընելու միտք չունէր: Նա չափազանց հեռատեսութեամբ կը նայէր այն երևոյթներուն վրայ, որոնք հետզհետէ պիտի իրականանան այն իջմիածնի շուրջը: Նղիազարի մտածութեան արտաքինը

խրատեցիչ էր, իսկ ներքինը՝ իրականութիւն մըն էր ըստ ինքեան. և Կոլոտ, նոյնչափ խորագէտ, բնաւ չզբաղեցաւ արտաքինով և Պոլսի Պատրիարքութեան տուաւ իր դերը:

Առանց կաթողիկոսութիւն մը ըլլալու, կաթողիկոսութիւնը ներկայացուց Պոլսի պատրիարքութիւնը և իր ներկայացնէ: Պոլսի պատրիարքները այնքան լաւ զգացին իրենց դերը, որ ետքը Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացուցիչ նուիրակներն իսկ բռնադատեցին հեռանալ Պոլսէն: Կոլոտ, որպէս զի վարչական ներդաշնակութիւնը հաստատէ երկար ժամանակի համար և օրէնքի ձեւը տայ անոր, ոչ միայն Նրուսաղէմի պէս կարևոր Աթոռի մը Պատրիարք նշանակել տուաւ Շղթայակիւրը, այլ նաեւ իր օրով հետզհետէ կշմրածնի համար իր ուղած մարդիկը Կաթողիկոս ընտրել տուաւ. Կարապետ կաթող. Ուլնեցի և Աբրահամ կաթող. Խոշաբեցի: Առաջինը նոյն իսկ Պոլսի մէջ օծել տուաւ 1726 թիւար. 27. կերակի և ինքը Պոլսի Մայր եկեղեցիի մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ անոր ձեռքով երեք օր ետքը. վրան զի 11 տարիներէ ի վեր դեռ վարդապետ էր Հայոց Պատրիարքը: Իսկ Աբրահամ Խոշաբեցին, Մշոյ ո. Կարապետին առաջնորդը, իր վաղեմի բարեկամներէն էր:

* *

Գիրք, զրադանութիւն, բեմ, դպրոց, — ասոնց վրայ Կոլոտը մտածեց իր դարուն մէջ: Իր դպրոցը, օրու մասին գրեթէ դադարի տրուած մեր եկեղեցական և մատենադրական պատմութեան մէջ, մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ո՛չ միայն իր ժամանակին վրայ, այլ և Հայ. եկեղեցիի դաւանաբանական ըմբռնումներուն ու բացատրութիւններուն վրայ: Գաղափար մը տալու համար իր դպրոցին վրայ, կրնանք ըսել թէ ինչ որ է հիմա Դպրեմանքը մեզի համար, նոյնն էր Կոլոտի դպրոցը 18-րդ դարու կիսուն մէջ:

Նւ Կոլոտ ու իր դպրոցը սաստիկ հալածուեցան չհասկացող և դիտակցարար հակակիր անհատներէ և համայնքներէ: Կոլոտի դպրոցը իր խօսելու և գրելու ձեւին մէջ թարմութիւն մը ունէր. ժամանակին դիտութիւնները կարելի եղած խնամքով կը դասախօսուէր այդ դպրոցին մէջ. խալերէնը, որ կրօնական ընդդէմ դրամի մասին իրականութեանց հետեւելու համար ամէնէն յարմար լեզուն էր այն ատեն, մտած էր Կոլոտի դպրոցին մէջ՝ կաթողիկոս եղինակներու վրէժարի դործերով: Կոլոտ մարդ կուղէր հասցնել եկեղեցիին համար. ինքը ճարտարախօս բեմական մը, օգտեց Պոլսի եկեղեցիները բեմական նոր նոր ոճերով. ինքը՝ հե-

տաքերը բան տուրելու, դրքեր թարգմանել ու հրատարակել տուաւ, մանաւանդ ընդօրինակութիւններով, որպէս զի ժողովուրդը կարգայ և լուսաւորուէ:— Իրաւ որ քաջալերութենէ աւելի բամբասանքի ու հալածանքի արժանացաւ: Օտար հեղինակներ ուսումնասիրել, դիտութեանց հետեւել, քրէական յանցանք մըն էր իր հակակրօններուն համար: Բայց վհատիլ չէ՛ր դետեր նկարագրի մարդը: մէկ կողմէն իր մշտախօս բեմէն կը քարոզէր իր ուղղութեան պէտքը, միւս կողմէն իր դրքերու յիշատակարաններուն մէջ կը բացատրէր իր դպրոցի ոգին և անընդհատ ոյժ, ժամանակ, մարդ, դրամ կը դործածէր, որպէս զի Պոլսի պատրկարքութիւնը իր բաղմակողմանի պարտականուածութիւնները կարելի եղածին չափ ճշգրութեամբ կատարէ:

Կոլոտի դպրոցէն բուսական բան մնացած է մեզի: Ահագին մատենադարանի մը մնացորդը, որ դարձեալ պատկառելի է ըստ ինքեան: Ո՛րչափ ալ հինցած և օգտակարութեան արժէքը կորսնցուցած ըլլան ասոնք արդէ յառաջադիմութիւններու բաղդատմամբ, դեռ մեծ արժէք մը ունին. անոնք իրենց մէջ կը ներկայացնեն հմտութիւն, անխնջ աշխատութիւն, անհակահաղթանք, կորով, ինքնաճանաչութիւն, պատասխանատուութիւն, կեանք, վերջապէս դպրոց մը, որ իր պարտքը կատարած է,— և տոնց ետին նկարագրի մարդը:

*
* *
*

Ահա դէմը մը, որ 26 տարի շարունակ իր կոչման, իր դործին նուիրուած հիւնալի ճարտարութեամբ մը կը յեղաշրջէ Պոլսի և Երուսաղէմի պատրկարքութիւններու ճակատագիրը: Այս երկու Աթոռները մեծ, շատ մեծ բան կը պարտին Կոլոտին եւ ճգթալային:

Ահա դէմը մը, որ նախապաշարումները, հակակրօնութիւնները կոտորելով, դիմած է իր կրօնական և բարոյական նպատակին և օր մը յոգնութիւն չէ զգացած:

Ահա դէմը մը, որ իր բոլոր վատասիրութիւնը, իր բոլոր դործունէութիւնը անկեղծ աշխատութեան մը վրայ հիմնած է: Ու այդ աշխատութիւնն է որ բարեկարգեց պատրկարքութիւնները, բարեկարգեց եկեղեցիները, հաստատեց իր դպրոցը:

Չէ՛ր ատեներ այս դէմքին մէջ նկարագրի մարդը, որ առաջուրնէ շատ լաւ ճանչցած էր իր կրօնական ըզձալին, իր յարացոյցը, և ասոր համար էր որ երբէք չվրկեցաւ իր բարոյական նպատակէն. աներջանիկ պիտի համարէր ինքզինքը Կոլոտ, եթէ յառաջածանօթ չըլլար իր դործին մեծութեան:

Ռաբգէն վարդապետ

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԲԱՂԻՇԵՑԻՈՅ

Յուզակ գրոց Ամրդօլու վանուց.

Ժէ դարու վերջերի նշանաւոր հայ վարդապետներից էր Բաղէշի Ամրդօլու վանքի Վարդան վանահայրը, որ իրաւամբ կոչոււմ է «գերազանցեալ վարժապետ» և որի հոռոցրած աշակերտները անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցին արևմտեան Հայոց իբրև քարոզիչներ, վարժապետներ, վանքեր շէնացնողներ և բարեկարգողներ, տպագրութեան գործին զարկ տուողներ, և որ աւելին է, նրանցից երկու ականաւորները՝ Յովհաննէս Կոլոտ և Գրիգոր Շղթայակիր, պատրիարքական աթոռ բարձրանալով Կ. Պոլսում և Երուսաղէմում, կարողացան տասնեակ տարիներից ի վեր յուզող ներքին խռովութիւններ դադարեցնել և մեծամեծ բարիքներ անել իրենց հօտին: Վարդան վարդապետ ոչ միայն իբրև ուսուցիչ, այլ և իւր շինարար անխոնջ աշխատութեամբ, ուսումնասիրութեամբ և սուրբ կեանքով սիրուած և յարգուած էր թէ իւր ազգից և թէ օտարներից. «քրիստոնէից զազի (յաղթական)» է կոչոււմ նրան ժողովրդական երգը: Վարդանի աշակերտ Գրիգորը հետևեալ կերպով է աւանդում իւր վարժապետի կեանքը.

... Վարդան արհին յոյժ պանծացեալ,
Մաքուր վարուքն սրբաանեալ
Եւ վարժապետն գերազանցեալ.
Որ յԱմիրդօլ վանքն էր նստեալ,
Ի Խողց քաղաքէ կոչեցեալ
Եւ դպրատունն անդր բացեալ,
Բազում որդիս ի փառս ածեալ:
Որքոց տնանկաց էր խնամակալ
Եւ աղքատաց հայր նա գտեալ,
Եւ անձանձիր յերկս աշխատեալ,
Զկեղեցիս յօլովս շինեալ:

Իսկ և վարուք յոյժ մաքրացեալ,
 Հոգւով, մարմնով արիացեալ,
 Ի պահս, յաղօթս էր նա ժուժկալ
 Եւ ի մարմին խոշոր զդեցեալ:
 Յուսուցանելն աղբերանայր՝
 Հոգւով սրբով առատացեալ,
 Եւ քարոզէր նա անաչառ,
 Խրատէր զմարդիկ յօրէնս ընկալ:
 Նաեւ մտօք խորին դտեալ՝
 Ձանյայտ զբանս ի լոյս ածեալ.
 Այլ և գրտաէր այնչափ եղեալ՝
 Ձյօլով գըրեանս գըծագըրեալ:
 Եւ զարգարիչ տեղեացն օրհնեալ,
 Եկեղեցեաց աստուածընկալ,
 Բզովանորայս նա հաստատեալ՝
 Զինքն օրինակ բարեաց ցուցեալ:
 Վիշտս բազումս յոքունց կըրեալ,
 Ըստ Պօղոսի ասիցն եղեալ.
 Թէ ի մերոց օտարացեալ,
 Թէ յարտաքնոց, որք զնա ատեալ:
 Այլ նա զընթացս իւր կատարեալ
 Եւ զհաւատսն ամբողջ պահեալ՝
 Եղև առ Տէր վերափոխեալ,
 Յանճառ հանգիստն պատրաստեալ՝
 Ի Թուին հաղար հարիւր անցեալ,
 Յիսուն 'ւ երեք այլ յաւելեալ.
 Զպետն վարժիչ յերկինս ելեալ
 Եւ զմեզ եթող որը Թափառեալ:

Ձեռագիր Թ. 639. Թղ. 181^բ—182^ա.

Վարդան վարդապետ աշխատել է նաեւ նախնեաց
 գրուածքները կտրուստից ու մուռացութիւնից ազատել և
 իւր վանքի մատենադարանը ճոխտցնել, ուշ դարձնելով
 առանձնապէս պատմական գրուածքների վրայ: Նրա հրա-
 մանով գրուած մի գրքի յիշատակարանում (մատենադա-
 րան Մ. Ա. Թոռի Թ. 1693 ձեռ.) կարդում ենք. «Յայսմ

ժամանակի սա (Վարդան վարդապետ) միայն երևեալ աշխատող և հոգաբարձու ծածկեալ և անյայտ պատմագրաց։ Եւ սա բազում աշխատութեամբ և ջերմեռանդն սիրով ժողովեաց և ի լոյս էած, զոմանս ի հեռաստանէ բազում ծախիւք բերելով և զոմանս գրել տալով դրագրաց՝ հմուտ և արագագիր գրչաց։ Եւ զայն՝ որ ոչ էր յայտնի շարագրով կարգեալ ի մի տփի, մեծաւ աշխատութեամբ հանեալ ի դրոց յիշատակարանաց յինքն ժողովեալ հաւաքեաց՝ զթիւս ժամուց և ժամանակաց, զանյայտ և զխափանեալ թիւս և զպատմութիւնս, որ ի ծուլութենէ ուսումնասիրաց և յանհոգութենէ վարդապետաց խափանեալ էր...»։

Ամբողջութեամբ հետեւեալ ցուցակը, որ Վարդան ինքն է կազմել, յայտնի չէ ո՞ր թուին, գտնուում է Մ. Աթուռի ձեռագրատան թ. 639 խառն գրչութեամբ փորձադիր ժողովածուի մէջ, գրուած մեծ մասամբ Վարդանի աշակերտ Յովհաննիսի ձեռքով. ունի ընդարձակ յիշատակարան, թղ. 181^բ—183^բ. կան մէջը և ուրիշ մանր յիշատակութիւններ։

Ս. ՏԻՐ Յակոբեան

Ուս. Գ. լս.-ի ձեռ. ի Մ. Արուս.

Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրգսլու՝ համարով անշինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին։

Ա. Նախ՝ Ե. ատուածաշունչ, որոց յատկութիւն այս է. ա. ընտիր և պատուական ոսկւով զարդարած. և Բ. խամ գրչագիր կատարեալ, որ մինն է Աբրահամ վարդապետին, և մի այլ մագաղաթեայ կիտառ և մի այլ պատմայ։

Ե. Գարձեալ Բ. Սարգիս—գիրք 1։

Ը. Մէկ, մեծ լուծմունք նրբից և արտաքնոց 2։

Թ. Մէկ մեծ հարանց վաքք, ոսկով զարդարած։

1. Սարգիս Շնորհալի, Մեկն. Կաթ. թղթոց։

2. Գր. Տաթեացու։

Ժ. Մէկ Սաղմոսի մեկնիչ Լամբրոնացի:

ԺԱ. Մէկ մեծ Մովսէս թեանց և առաքինութեանց ի մի տուի:

ԺԲ. Մէկ Մովսէս պատմադիրք¹, որ կայ ի մէջ Է. պատմադիրք՝ Ագաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղաղարու Փարպեցոյ և Խոսրովու²:

ԺԳ. Մէկ մեծ Վեցօրեայ ի Ֆռանկէ թարգմանեալ³: Այլ և Մարկոսի գլխոյն մեկնութիւն, ևս Եւսեբերիանոս ևս և վասն տնօրէնութեանց Քրիստոսի Թովմայի Աքենացոյ⁴: Եւս և վասն ճարտասանութեան և վասն պիտոյից գրոց Մովսէս Քերթոզի: Այս ամենայն ի մի տուի:

ԺԴ. Մէկ Եւսեբեայ պատմադիրք և Յովսեպոսի և Ադամնից պատմութիւն և Մատթէոս պատմադիրք ի մի տուի:

ԺԵ. Գ. Արտաքնոց բնաբան, մէկն յոյժ մեծ և երկուքն լիւրք, մեկնութիւն և լուծմունք հետ միոյն:

ԺԶ. Բ. Մեծ Պօղոսի մեկնիչ, մէկն Անանիայի մեկնեալն և Յովհաննու Ոսկերչեանի և Եփրեմի մեկնեալն, այլ ոչ չորեքտասան գլխոյն, այլ Տիտոսի և Տիմոթէոսի թխտոյն միայն յաճախ:

ԻԴ. Հինգ գիրք այլ պատմայ⁵ անկող, ի Ֆռանկէ թարգմանեալ, որոց մինն է Պլէմէս վարդապետի պատմականի հատորն⁶. և երկրորդն է հին թարգմանեալ պարզաբանութիւն, կրկին սպազրեալ⁷, և մինն է Պլէմէսի Լօճիկայն և քերականութիւնն⁸, իսկ մինն է Յովհաննէս վարդապետի Պոստանդնուպոլսեցւոյ⁹ նոր թարգմանեալ քերականութիւն հայերէն և լատիներէն լեզուաւ:

ԼԴ. Ժբ. Գիրք այլ պատմադիրք, որոց յատկութիւն և զտնադանութիւն այս է. երկրքեան այնոքիկ են, զոր յառաջագոյն գրեալ եմ ի կարգ մեծ գրեանցն ի միւս երես թղթիս. մինն մեծ Մովսէս պատմադիրքն, որ Է. պատմադիր է. և մինն Եւսե-

1. Ուսուցիչ Եղիշէ Գոնգաքճեան Երկու — երեք տարի առաջ այս ձեռագիրը տեսել և Խորենացու պատմ. ձեռագիրներէ յայտնի օրինակներից հնագոյնն է համարել:

2. «Խոսրովայ թարգմանչի Պատմութիւն որբոյն Սահա-կայ» (?):

3. Թարգմ. Բարդուղիմէոս Բուրնիացի:

4. Թարգմ. Յովհ. Քենեցւոյ:

5. Տպուած:

6. Հռովմ. Ուրբանեան տպ. 1650:

7. Հռովմ. Ուրբանեան տպ. 1634:

8. « » 1645:

9. Յովհ. Հովով. «Ձտութիւն հայկաբանութեան, Հռմ. Ուրբ. տպ. 1674:

բի, որ է դ. պատմագիրք. իսկ երկուքն են Միխայէլ պատմագիր միայն. երկուքն են Աղէքսանդր Թագաւորի պատմութիւն, միոյն հետն Ներսէս հայրապետի պատմութիւն և միոյն հետն Թովմայի Արծրունւոյ պատմութիւն. երկուք այլ Արտակոս պատմագիրք, միոյն հետ հէքմարան (բժշկարան), որ է Նօտր, իսկ միւսոյն հետ համառօտ աստուածաշունչ, որ է գաւաղանագիրք, և Վարդան պատմագիր, և Թումայ Մեծօփայ, որ է Լանկթամուրն, և գիրք ի մի տուփ: Բայց Վարդան պատմագիրք միոյն հետն Մովսէս Խորենացին, և միւսոյն հետն պարզ Մամուէլ առանց աղիւսակի և այլն, Ռամսի գիրք 1: ա. Մատթէոս և Յովհաննէս Նօտր գրած պատմագիրք, լաւ է: Եւ մինն է Կոնդակն Տաթևու, Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմագիրք, և Ղևոնդ պատմագիրք, և Վրաց պատմագիրք 2 և Սմբատ գիրք, ի մի տուփ: Իսկ միւսն է Զենոբ պատմագիրք և ի հետն Ստեփաննոսի Տարօնացոյն, որ է Ասողիկն, և միւս Ղևոնդ պատմագիրք, և միւս Վրաց պատմութիւն, և միւս այլ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ պատմագիրք, և միւս այլ Օրպելեանց պատմութիւն. այս է Է. պատմագիրք ի մի տուփ: Ահա աւարտեցաւ ժբ. պատմագրաց յատկութիւն և զանազանութիւն, այլ և Բ. ցեղ և Գ. ցեղ աշխարհացոյցի հետ յետին գրոցն:

ԼԵ. Դարձեալ հետ այսց ժբ. ցեղ պատմագրացն Բ. գիրք այլ կայ պատմագիրք, որոց մինն է պատմայ Առաքել պատմագիրք 3:

ԼԶ. Եւ միւսն այլ Մատթէոս պատմագիրք փոքր:

ԼԷ. Եւ դարձեալ Գ. պատմագիրք այլ կայ, որ հետ այլ տուփի դրքերոյ է. մինն Դաւթի վարդապետի պատմագիրք 4, և միւսն Անանիայի Շիրակեցոյն, և միւսն Սոկրատ պատմագիրք, ի մի տուփ:

ԼԸ. Դարձեալ Բ. Արարածոց մեկնիչ Մովսէսի Է. գրոցն ի Վարդանայ 5 մեկնեալ. միոյն հետն Դանիէլի մեկնիչն:

Խ. Մէկ արարածոց լուծումն, ի Ծերենց Դրեգարէ, և բազում քարոզ ի հետն, չկայ:

1. Հանելուկների գիրք, վիճակարան:

2. Զուանշիւրի (?):

3. Ա. տպ. Ամստերդամ, 1669:

4. Դաւիթ Բաղիշեցի, որից մի թերի օրինակ էլ գտնուում է Դատեան Խաչիկ վ.-ի ժողովածուի մէջ:

5. Վարդան վարդ. Արևելցի:

ԽԲ. Բ. Գիրք մեկնութիւն Յետուայ և Դատաւորացն և Սա-
մուէլի և Դ. Թաղաւորութեանց՝ յՆփրեմէ և յՆդիշէէ, որի՛շ,
որի՛շ մեկնեալ. և ընդ միոյն Դանիէլի մեկնիչ և ընդ միոյն Նւա-
դբեայ ընաբան և ճ. աւրեաքն: Այլ և ընդ կոչումն ընծայու-
թեան գրոյն ևս զոյ մեկնութիւն Դատաւորացն և Յետուայ,
որ լինի երեք:

ԽԳ. Մէկ սաղմոսի մեկնիչ Վարդանայ, հարանց յը. և կա-
նոնք և բարոյախօս ի հետն:

ԽԴ. ա. Սաղմոսի քաղուած, Առակաց և Երգերգոցի քա-
ղուած ի հետն:

ԽԸ. դ. Առակաց մեկնիչ:

ԽԹ. ա. Յորայ մեկնիչ և տեսլեան մեկնիչ ի հետն:

ԾԱ. Բ. Յորայ լուծմունք, անացուածք հետ միոյն:

ԾԲ. ա. Մէկ Եսայեայ մեկնիչ:

ԾԵ. Բ. Եսայեայ քաղուած, հետ միոյն սաղմոսաց քաղ-
ուած փոքր և պարապմանց լուծում և անացուածք. իսկ հետ
միւսոյն Պորփիրի լուծում և պարապմանց, և այլ քաղում
բան և ահա չերևի:

ԾԶ. Մէկ երկոտասանից մեկնիչ լաւ:

ԾԷ. Մէկ երեմիայի մեկնիչ:

ԾԸ. Մէկ Եզեկիէլի մեկնիչ:

ԾԹ. Բ. Մատթէոսի մեկնիչ, մինն է Ծործորեցոյն:

ԿԱ. գ. Մատթէոսի քաղուած, Յովհաննու փոքր քաղուած
հետ միոյն. Մարկոսի մեկնիչն է ի մէջ Զ. օրեացն և գրուեր է:

ԿԲ. Մէկ Ղուկասու մեկնիչ:

ԿԳ. Բ. այլ Ղուկասու և Յովհաննու մեկնիչ ի մի առւի հին
և երկաթագիր, և Յովհաննուն «ոչ է նային»:

ԿԴ. ա. Յովհաննու մեկնիչ նանային:

ԿԵ. ա. Ղուկասու քաղուած. դատաստանագիրք ընդ նմա:

ԿԶ. ա. Յովհաննու մեծ քաղուած կատարեալ:

ԿԷ. ա. Գործոց մեկնիչ:

ԿԸ. ա. Գործոց քաղուած և Նւադբեայ Բ. խորհրդոց լուծ-
մունք ընդ նմա: Կաթուղիկեայց մեկնիչ, Բ. Սարգիս զիրք գը-
բուեր է:

Հ. ա. Համառօտ Յակոբայ գլխոյն մեկնիչ և Ոսպնակերին
Խորհրդոյ պատարագին համառօտ մեկնիչ, և Դաւիթ վարդապե-
տի պատմագիրք և յ. քարոզ ամուսն հատոր և սրբոցն. Ֆռան-
կաց պատմութիւն (?) և ուռուզլումայ ¹ ի մի տուփ:

1 Գուցէ բուզնամէ (روزنامہ), օրացոյց, արմանախ.

ՀԱ. ա. Տեսլեան մեկնիչ և այլ, որ հետ Յակոբայ մեկնիչին է, և կիսատ մի, ի ֆռանկէ մեկնեալ, որ մէջ հրեշտակաց գրոցն է, և Եւագրեա փոքր մեկնիչ հետ սորա է, և Հէր ընդ եղբարսն մեկնութիւն ևս է ի մէջ սորա. Պօղոսի բ. մեկնիչն մեծն յառաջ գրուեր է:

ՀԲ. ա. Պօղոսի լաւ քաղուածու:

ՀԷ. ե. Քաղուղիք, որ է մին մեծն և մին փոքր, կլորն, և մին Աբրահամ վարդապետին և միւս ամուսն հատորն, և միւսն ի ֆռանկէ թարգմանեալն Բարդուղիմէոսին:

ՉԱ. դ. հարցմանց:

Այժմ գրեմք զկարգ նուրբ գրեանցն՝ թէ ոյք են նուրբ գրեանք:

ՉԱ. ա. Գիրք ընաբան Փլլոնի բ. գրոցն՝ նախախնամութիւն, նահապետացն, այլաբանութիւն, որ ի լինելութենէ, խնդրոց և լուծմանց, որ ի լինելութենէ, խնդրոց, երեւցաւն, յեկեցն բաղմաբան:

ՉԲ. գ. Գիրք Դիոնէսիոսի, որ է ե. հատոր, բ. գիրք հին թարգմանեալն և ա. նորն ի Ստեփաննոսէ Լեհացւոյն թարգմանեալն յօրինած. Եւ ի մէջ սորին Պատճառաց գիրք, և ոսմանք անուանց և աստուածաբանութեանց ըստ այբուբէնից:

ՉԷ. գ. Կտոր գիրք է, Գրեգորի Նիւսացւոյ ե. գրոց ընաբանն. ա. ընութեան, ա. կաղմութեան ի մի տուփ, և ի միջի նորին Զդոն գիրքն սրբոյն Յակոբայ, և աղօթից մեկնիչ լիապէս, և պատարագին խորհրդոյ ի Խոսրովէ: Իսկ երկրորդն ա. գիրք Երգերգոցին և ի միջին բանք Մխիթարի Սկեռացւոյն և Ադամգրքի ոտանաւոր բազում: Եւ երրորդն դ. գրոց Նիւսացւոյն ընաբանն ա. Ժողովողին, ա. Ինն երանութեանց, ա. Հայր մեր յերկինն, և մէկ կուսութեան:

Ղ. գ. Գիրք Գրեգորի աստուածաբանին, ընաբանք՝ ա. Առորան, մագաղաթ, ա. Քրիստոս ծնեալն, երկաթագիր, և ա. որք յեգիպտոսէն, և ի միջին ևս ծնեալն, և յաղթեցայ գրոց ընաբանն ոչ գոյ:

ՂԱ. ա. Գիրք, սրբոյն Բարսղի գ. գրոց ընաբանն ի մի տուփ պահոցն և հարցողացն և առաջին վեցօրեաց:

ՂԲ. ա. Գիրք, սրբոյն Եւագրեա բ. գրոց ընաբանն. առաջինն գ. գիրք է և Ժէ. ճառ և երկրորդն բ. գիրք է և յ. ճառ:

Եւ աստ աւարտեցաւ նրբից գրեանց բնաբանն:

ՂԳ. ա. Գիրք Կիւրղի՝ Պարսպմանց և դանձուց բնաբանն և մի հատոր Գիննէսիտսին, ձեռամբ ներսիսի Լամբրոնացւոյն գրեալ և թարգմանեալ:

ՂԵ. բ. Գիրք նրբից և արտաքնոց լուծմունք, թող զմեծն և և զբունն, որ գրեւր է, և միոյն անունն Հիրաքի գիրք է:

ՂԶ. ա. Առաքինութեան գիրք, թող զառաջինն մեծն:

ՂԷ. ա. Խորհրդոց մեկնիչ, լիակատար Լամբրոնացւոյն:

ՂԸ. ա. Միթար վարդապետի գիրք Մեծօրեցոյն:

ՂԹ. բ. Ալպերտոսի գիրք, մէկին հեան աշխարհաց և առաքինութեանց Արիստոտելի բնաբանն և Երրայեցւոց գլխոյն զեղեցիկ մեկնութիւն, ի նիկոլայոս վարդապետէ Լաթինացւոյ, և ճառք թարգման և յարութեան՝ Տեառն:

Ճ. ա. Գիրք Եւագրեա մեկնիչ, «որ ի նրբիցն» է:

ՃԱ. բ. Գիրք Կոչումն ընծայութեան, որքոյն Կիւրղի Երուսաղէմացւոյն. ժր. ընթերցուածս և ի միոյն ի նորոյն հեան մատենք աստուածաբանութեան, որ է յոյժ պիտանի. և ու և վասն երկնային մարմնոյն, և տե՛ւ և վասն պատրանաց:

ՃԲ. ա. Գիրք ի նոյն Կիւրղէոս զոր մեկնեալ է Գրիգոր Գանձակեցին, և այլ՝ Երազմ ըստ վասն հաւատոյ ի հեան:

ՃԳ. ա. Գիրք որքոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, Յաճախապատումն և բազում ներբողեանք ի Վարդանայ վարդապետէ:

ՃԴ. ա. Գիրք Մազիսարոսն է:

ՃԵ. ա. Գիրք ոսկով Բառգիրքն է սուրբ Յովսէփ, որ է Ենանիա Հիրակացւոյն, որ է քննիչոն:

ՃԶ. գ. Գիրք ոսկեփորիկ Գրիգորի Տաթևացւոյն ասացեալ և միոյն հեան, յառաջն Երգերգոցի՝ մեկնիչ Վարդանայ վարդապետի ասացեալ:

ՃԾԱ. բ. Գիրք հոգեաց և հրեշտակաց, մէկն հին թարգմանեալ և մէկն նոր Ստեփաննոսի վարդապետի Լեհացւոյ թարգմանեալն:

ՃԾԲ. գ. Գիրք վասն Է. խորհրդոցն, որքոյն Թովմայի Աբեղացւոյ 1:

ՃԾԳ. ա. Ընդհանրական և թուլտան միաբանութեան որքոյն ներսիսի Կլայեցւոյն առ Մանիկ թագաւորն:

ՃԺԴ. ա. Յովհաննու Դամասկացւոյ գիրք և այսմաւուրաց ցանկ:

ՃԺԹ. Է. Գիրք քերականութեանց ընաբան և մեկնիչ. ա. նոր քերականութիւն գ. ցեղ, և տրամաբանութիւն մեծին Սիմէոնի, և բ. Նսայեայ մեկնիչ, և ա. Պլլոյ մեկնիչ, և ա. Մովսէսի Քերթողին և Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյն՝ Լուծումն և ստորոգութեանց լուծմունք, և ընդ միոյն սահմանաց ընարան:

ՃԺ. ա. Սահմանաց լուծմունք և բազում ասացուածք վարդապետաց, այլ և Սիւնեցւոյ քերականութեան լուծումն:

ՃԻԱ. ա. Ճառագիրք, որ է Շահ:

ՃԻԲ. ա. Դասի գիրք, որ բազում ասացուածք է վարդապետաց յոյժ գեղեցիկ:

ՃԻԳ. ա. Ռամի գիրք:

ՃԻԴ. ա. Աստղաբաշխութեան գիրք գեղեցիկ:

ՃԻԷ. գ. Առացուածաց գիրք, միոյն հետ նախերդան և օրհնութիւն բազում:

ՃԼ. գ. Վարդանայ աղօթից գիրք, և ընդ միոյն համառօտեալ հին կտակարանքն:

ՃԼԱ. ա. Մեծ կանոնդիրք, մի դատաւորանագրելով և տխուրութիւն:

ՃԼԲ. բ. Փոքր ի ֆռանկաց թարգմանեալ դատաւորանագիրք:

ՃԼԳ. ա. Վերլուծականն Դաւթի լիլիստիայի և ի հետն կայսերք Հռոմայեցւոց և բազում ասացուածք վարդապետաց:

ՃԼԵ. բ. Գիրք Բարձրացուցէից Դաւթի մեկնիչ, միոյն հետն նիկողայոսի Զմեւռնացւոյն լիակատար պատմութիւն, իսկ միւսին հետն բազում կանոնք և բազում ասացուածք վարդապետաց, և նրբից գրեանցն պատճառ և մեկնութիւն, և Դաւթի Ահուայ որդոյ վարդապետի աւագ շաբաթոյն Է. աւրն որիչ որիչ պատճառ և մեկնութիւն, այլ և Նսայեայ ըսնիցն պատճառ և մեկնութիւն:

ՃԼԷ. բ. Գիրք Գեմբացւոյն ֆռանկաց, քաղցր և անոյշ յոյժ, իբրև զնարեկացին յօդուտ ընթերցողաց:

ՃԼԸ. ա. Գիրք ձերբածութեան¹ անուն պատմայ:

ՃԼԹ. ա. Գիրք պատմայ յաղաղս ճշմարտութեան հաւատոյն քրիստոնէականի, առ Շահ Ապաս արքայն Պարսից ի Պօղո-

1. Տպ. Հռոմ, 1671:

սէ Փերումալէ 1, ի հարդէ քարոզողաց վարդապետէ և արհի եպիսկոպոսէ նախիջևանայ նահանգին:

ՃԽԴ. Ե. Բառաբերք, որոց մինն է աստուածաշունչին և այլ ամենայն բառիցն, նոոր և իմ անձինն, և գ. հասարակ, և մինն է Ղուլթիկ գիրք (2) անուն, որ է բառ. քերականութիւն, բարւախօս, նրբից դրենաց լուծումն և պատճառ. այլ և ասացուածք վարդապետաց ի տօնապատճառէն և պատճառք գ. դրոցն Սողոմոնի, այլ և ի մէջ սորայ է մեկնութիւն առասպելացն, զոր արեալ է Գրիգոր Աստուածաբանն ի գիրան իւր: Նւ բառ մի այլ հետ տումարի մեկնչին կայ և հետ միոյն Պորփիրի բնաբանն, յետն և առաջն: Այլ և ի վերայ բնութեան հանրական և մասնական գոյլց, քահանայի ումեմն աշխատեալ ի Հօխան:

ՃԽԵ. գ. Գիրք տօմարի մեկնիչ, մէկ փոքրն է Ղրիմեցւոյն և միւս բ. մեծն և կատարեալն Ղրիմեցւոյն. և ընդ միոյն Բառգիրք և Դանիէլի մեկնիչ և Վարդանայ և աշխարհացոյց Մովսիսին:

ՃԽԸ. ա. Գիրք այլ փոքր մեկնիչ տումարի Ղրիմեցւոյն և բազում քարոզ ի հետն, թէ յամուան հատորէն և թէ ի ձման:

ՃԾ. բ. Գիրք բուն տումար ժբ. աղգաց՝ ա. փոքր յորում մեկնութիւն բովանդակ ճծ. սաղմոսացն Դաւթի, թէ վասն էր և յորում աւուր նուազեաց զիւրաքանչիւր սաղմոսն, իսկ ի միւսոյն վերջն ցանկն է այսմաւուրաց:

ՃԾԲ. բ. Ագամգիրք, մեծին հետ քանի մի հարանց վարուց քաղցր պատմութիւն լիակատար և սոցա պահասն է ի մէջ Նիւսացոյ Երգերգոցին:

ՃԾԴ. բ. Արտաբնոց դրենաց լուծումն, Պորփիրի և այլոցն:

ՃԾԶ. բ. Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ձեռնարկ զեղեցիկ, հետն նորին ասացեալ ողբն ի վերայ Վաղարշապատու և սուրբ Էջմիածնայ աւերմանն, որ է հին և աւեր դիր բազում հալածառութիւն ընդ երկարնակսն:

ՃԾԸ. բ. Աղուէսգիրք, մէկն պատմայ 2 աշխարհացոյցովն Մովսիսի, մէկին հետ ահանց պատմութիւն:

ՃԿ. բ. Գիրք, Յովհաննու աւետարանչի լիակատար պատմութիւն, որոյ միոյն սիկզբն է գիրքն չորրորդ Եզրասայ դպրի և հրեշտակացն ներբողանն, իսկ միւսոյն սիկզբն է Յովսէփայ գե-

1. Տպ. Հռոմ, 1674:

2. Ա. տպ. Ամստերդամ, 1668:

ղեցկի պատմութիւն և Առանձնաց խոստովանութիւն, և կտակք նահապետացն, որդոցն Յակոբայ, և այլ բանք:

ՃԿԱ. ա. Գիրք Զաքարիա կաթողիկոսի ճառք զեղեցիկք, յորոյ մէջն է մեկնութիւն առաքելացն Գրիգորի Աստուածաբանին «որ ի Քրիստոս ծնեալ» ճառին և յայլսն. յայլ և առակաց բնագան:

ՃԿԲ. ա. Սուտ քէմբի¹ գիրք մի:

ՃԿԵ. բ. Սուտ տղայութեան աւետարան, հետ միոյն կրօնաւորի հակաճառելն ընդ ամիրին:

ՃԿԵ. Մէկ արապի սաղմոսարան:

ՃԿԵ. Մէկ ֆռանկերէն գիրք. բ. էլ չերևիր:

ՃԿԷ. ա. Խիկարայ գիրք փոքր, բազում բան ի մէջն կայ, քարոզներ բազում, հակաճառութիւն ընդ երկաբնակսն և հաւատոյ դաւանութիւն ի բազում թաղաւորաց և ի որբոց, և բարեխօսք և առակք:

ՃԿԹ. ա. Գիրք խրատք վանօրէից և կրօնաւորաց և կանոնք յամենայն սրբոց վասն կարգաց և աղօթից, յոյժ քաղցր և պիտանի յամենայն վարդապետաց. ևս և Կիրակոս վարդապետէ Նղնկեցոյ մեկնութիւն վասն ը. խորհրդոցն Եւաղրեայ, յոյժ քաղցր:

ՃՀ. ա. Գիրք «էր ընդ եղբարսին» մեկնիչ և էակից գիրքն Դաւթի վիլլիսովային և ճ. Իմաստասիրաց խրատքն և Դիսնէսիոսի լուծմունք:

ՃՀԱ. ա. Գիրք կողէսուղիք (?), յորմէ բազում ոտանաւորք և բազում աղերսալի աղօթն են ասացեալ Գրիգորիսի կաթողիկոսին, եղբորորդոյ տեառն Գրիգորիսի և Ներսիսի որդոյ Ասուլին. այլև ողբանք ի նմանէ ասացեալ վասն առմանն Երուտաղէմի քաղաքին, նաև ողբանք ի վերայ առմանն Արհայու. այլև ողբք և արարածք Թուլգուրանցոյն, այլև ողբն ի վերայ ո. Էջմիածնայ:

ՃՀԲ. ա. Գիրք երկաթաղիւր, խրատք վասն աղօթից, ի հարանց վարուց, և Գրիգորի Նարեկացւոյն ներբողեան ի սուրբն Յակոբ և յժբ. առաքելսն. և խրատք արտասուաց՝ յԱնանիայէ վարդապետէ Նարեկայ, և Բարձրացուցէից՝ բնաբանն և «Քրիստոս ծնեալ լինի» ճառն. և Ղուկասու համառօտ մեկնութիւն ի որբոյն Կիւրղէ Աղէքսանդրացոյ:

ՃՀԳ. ա. Փոքր քարոզգիրք նօտրի որ կայ ի. քարոզ:

ՃՀԴ. ա. Հակաճառութեան զիրք ընդդէմ երկաբնակաց և

1. երևի ալփիփա:

ամենայն վկայութիւնը յբժ.ան վարդապետաց և ամենայն սրբոց:

ՃՀԵ. Դարձեալ մէկ այլ հակաճառութեան ընդդէմ երկա-
քնակաց բազում վկայութեամբ, և ընդդէմ ֆռանկաց և ամենայն
աղբաց: Եւ խրատ ժամակարգութեան և աղօթից և ժամուց
գրոց Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի և Խմաստասիրի. և խոր-
հուրդ կարգաւորութեան եկեղեցւոյ, ասացեալ Պօղոսի հօրն
մերոյ սրբոյ, և Յովհաննու Երզնկացւոյ Պլղոյն՝ յաղադս երկ-
նաւորաց զարդուցն և ի. տարերց. դարձեալ հարցումն Յոքնաղայ
և պատասխանիք Դաւթի Փիլիսոփայի. դարձեալ պատասխանիք
մեծի իմաստասիրին Սեկունդոսի, զոր հարցեալ տեղեկերակալ
կայսրն Անդրեանոս:

ՃՀԶ. ա. Գիրք Յովհաննու Երզնկացւոյ Պլղոյ ասացեալ
ժամանակագրութիւնը և բազում նախերգանք և ասացուածք
վարդապետաց, մանաւանդ բազում ասացուածք երկարք միւս
Յովհաննու Երզնկացւոյն արարեալ, ոչ Պլղոյն, այլ Յովհաննու
Ծործորեցւոյն:

ՃՀԷ. բ. Գիրք բովանդակ հարց և պատասխանիք Փիլոնի և
այլոցն, և միոյն հետն բարեխօս և ժ. խորանայն մեկնութիւն և
այլ ասացուածք վարդապետացն, և այսոնք են հարցմունք Վա-
նականայ վարդապետին:

ՃՀԸ. ա. Վարդան գիրք, որոյ սկիզբն է Յովհաննու Պլղոյն
յաղադս երկնային զարդուն և վերջն Պօղոսի Տարօնացւոյն ընդ-
դէմ Քաղկեդոնի, և ճառք Թէոփիլոսի և այլոցն:

ՃՀԹ. ա. Գիրք, յորում սկիզբն է բ. մեծ քարոզ ի ֆռանկէ
թարգմանած, Բարդուղիմէոսի. ա. քարոզ վասն վարդապետացն,
թէ ո՞րպէս քարոզեսցեն, և բ. դն ի վերայ է մահու չափ մեղացն,
որ է մեծ քարոզ. Է. ք. տեսար և այլն, հարցմունք Վանական
վարդապետին՝ երկու աղալն ի մի երկն, խղ. դիրք ի մէջ կայ և է
ժ. ժբ. տեսար:

ՃՀ. ա. Գիրք սրոյ սկիզբն է ճ. իմաստասիրաց խրատքն և
Արիստոտելի աշխարհացն և աշխարհացոյցն, նախ քան զամենայն
և Վարդապետ վարդապետին ոտանաւորն աշխարհացոյց և ընդդի-
մադրութիւն ընդդէմ կորուսեալ աղբին, որք են կարապետ
նեռին և Արեանայ: Եւ Ազուէսդիրք և այլ ժողովածու, և վասն
Քաղկեդոնի ժողովոյն հր. սքանչելիքն, պատմեալ ի Պետրոսէ Աղէք-
սանդրացւոյն: Եւ հարցք և պատասխանիք Բարդուղի և Գրիգորի
աստուածաբանին և խրատքն Պլղոյ և սուրբ հօրն Աբրահամու
Ուրհայոյ լիակատար պատմութիւն և այլ սրբոց պատմութիւն և
խօսք Գալիլայ իմաստասիրի Դիմէն է: Խրատք Շրուան Լիլիին, և

վերջն Գրիգոր վարդապետի Վարագեցւոյ, որ Իւով և ի Կոմենից էր պատմութիւն:

ՃԶԱ. ա. Գիրք Ժողովածու. նախ՝ հարցումն Վահրամայ վարդապետի, որով սկիզբն է՝ «ը. աղալ ի մի երկանո», Փիլոնի և այլոցն նուրբ գրոցն լուծմունք, որ կու լինի ծգ. տետր: Գարձեալ Գաբրիէլի Աղուանից կաթուղիկոսի վասն երկնաւորաց և եկեղեցւոյ: Գարձեալ հարցումն Վաչագանայ Աղուանից եշխանի և պատասխանի Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի՝ «Զլնչ է սահման Աստուծոյ. Արիստոտէլի և Պորփիրիի սակաւ լուծմունք: Գարձեալ սրբոցն Աթանասի հարց և պատասխանի վայելուչ. Գաւթի Հարբեցոյ անյաղթ Փիլիսոփայի հարցումն Բաղիեզոնաց և պատասխանից ուղղափառաց: Հարցումն Իգնատիոսի. հարցումն Պիււռատայ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին և պատասխանի Կոմիտասայ Հայոց կաթուղիկոսի: Հարց և պատասխանի Մաքսիմիանոսի իմաստասիրի. համեմատութիւն հին կտակարանաց ընդ նորոյս: Վանական վարդապետի յաղագս ընտելեան մարդոյն, ի բժշկարանէն. վասն ուրբ փրկական չարչարանացն մասանց՝ թէ ուր են: Համարքն Փիլոնի վասն հրեշտակացն թէ յինչ նիւթից են և ուր են: Հերձուածք, զոր սերմանեաց սաստանայ ի մարդիկ: Արիստոտէլի յաղագս առաքնութեանց գրոց և աշխարհաց գրոց ասացեալ որոց բնաբանքն:

ՃԶԲ. ա. Գիրք Անանիայի քննիկոն և բազում ասացուածք վարդապետաց և մեկնութիւնք անճանաւթք:

ՃԶԵ. գ. Գիրք Ֆռանկի պարզարանութիւն պատմայ. բ. փոքր ճարտասան և բ. փոքր քերականութիւն, մէկն հայի և մէկն ֆռանկաց, և ա. այլ ձեռագիրք և պարզատումար և ճ. իմաստասիրաց խրատք, և յամէնն լինի նղգ գիրք:

Գարձեալ ա. Սանդուղ գիրք, ա. պատմայ հարսնց վարք 1, ա. հարցմանց այլ, բ. տօմար գիրք, ա. այլ ասացուածք, ա. Բիւզանդ պատմագիրք, ա. սահմանաց, ա. ասացուածք այլ, ա. ճարտասանութիւն, ա. Դիոնէսիոսի լծմ. փոքր, ա. տօնապատճառ, ա. Պօղոսի և Եսայեա քաղուածու, ա. Բառգիրք այլ և ասացուածք, ա. Ֆռանկի քարոզգիրք այլ, ա. Յովհաննու քաղուածք՝ Մատթէոս վարդապետ արարեալ, և տեսլեան մեկնիչ և այլ բազում բանք: ա. Սաղմոսի մեկնիչ Վարդանայ, ա. Բօմուրչու 2 տետրեր, ա. սահմանաց ընտրան և այլ բան հետն:

1. Ա. տպ. Ն. Զուզա 1640:

2. Երեմիա 26 լեզու (?):

Զ. պատմայ նարեկացի 1, ա. այլ գրչագիր նարեկացի, ա. ֆը-
ռանկի հարանց վարք, և ի հայոց հարանց վարքէն ծաղկաբաղ ա-
րարեալ:

Դարձեալ բ. իմ ձեռաց գրքերը, բ. նարեկացի, մէկն լուծ-
մունքով և մէկն Յիսուս որդով, խառն և տաղերով, գ. Յիսուս-
որդիք զարմանալիք և կատարեալ, մէկն պատմայ 2 և մէկն
նօտր: ժդ. ռաղմոսարան, մէկն մեծ մագաղաթ և մէկ այլ թուղթ
ոսկով և այլքն պատմայ 3 և գրչագիր: դ. Մաշտոց, մէկն հայր
մաշտոց, գ. դանձտեար, մէկն մեծ, խիստ գեղեցիկ: զ. Այսմա-
ւուրք, մէկն իմն է լիակատար. բ. Ճաշու գիրք. բ. ճառ. ժ. ա-
ւետարան, փոքրիկ աւետարանովն, դ. խորհրդի տետր և մեղե-
դայ տետրերն: ա. Աղօթամատոյց, բ. տօնացոյց, ա. խաղտետր
լաւ. բ. մեծ ժամագիրք, բ. պարզատուժար:

Այժմ ասեմք ղընաբաններն զամենայն՝ բ. նոր կտակարան և
բ. այլ կտակարան. բ. Պօղոսի բնաբան. ա. Եռայեայ բնաբան.
բ. գործոց և կաթուղիկեաց բնաբան. բ. առակաց և բժ.անց
բնաբան, մէկն մագաղաթ և ոսկով և մէկին հետ Յոք և Սիրաք.
ը. Հաբակիանաց, որոց երկուսն լաւ ոսկով, և գ. գրչագիր, և
գ. պատմայ. ա. ի ֆռանիէ՝ կերպ խոստովանութեան, թէ որպէս
խոստովանեսցին. և բ. աղգ. այսմաւուրաց ցանկ և ըսն սօ-
մաբն. ա. Սիւնց. Առքն. 4 երկար տաղ և ոտանաւոր վանն
սուրբ Լուսաւորչին և Ներսիսի հայրապետին և Յովակիմայ և
Աննայի:

Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

1. Ա. Բ. տպ. Մարտիրոս 1674, 75:

2. Ա. տպ. Վենետիկ 1643:

3. Ա. տպ. Վենետիկ 1565:

4. Առաքել Սիւնեցի:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ՌԵՍՈՒՅՈՒՄԸ ՈՐՓԷՍ ՄԻՋՈՅ ԶԱՐԳԱՅՆԵԼՈՒ ԻՆՔՆՈՒՐՈՅՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ.

Ամենադժուար խնդիրներից մէկն անշուտ սկզբնապէս ուսուցման գործն է, որ անընդհատ զբաղեցրել է մանկավարժներին և շարունակում է զբաղեցնել: Սա մի այնպիսի բարդ և միևնոյն ժամանակ փափուկ գործ է, որից՝ առանց կոչումն ունենալու, առանց հոգւով ու սրտով նուիրուելու, անկարելի է իրական յաջողութիւն ձեռք բերել և մանուկ սերունդի դեռահաս սրտերում բարւոյ ու առաքինութեան սերմեր ցանել: Այստեղ մանկավարժ ուսուցիչը գործ ունի բանական տարածների հետ և պէտք է իւր բոլոր ջանքը թափէ նրանց այնպէս առաջնորդելու, այնպիսի մտաւոր պաշար մատակարարելու, որ մանուկները ժամանակին լինեն հասարակութեան պիտանի անդամներ, ուղիղ և ճշմարիտ ճանապարհով ընթանան: Բայց որտեղից և ի՞նչպէս սկսել գործը: Ահա այստեղ վարանում է իւրաքանչիւր անձնուէր դաստիարակ, երբ տեսնում է իւր առաջ ամեն դասակարգի և ամեն աստիճանի մանուկներ, ժողովուած թէ՛ մարդաշատ և թէ՛ խուլ անկիւններից, աղքատ և հարուստ մտաւոր պաշարով, կարելի է առանց չափազանցութեան ասել, թէ՛ որքան մանուկ՝ այնքան և տարբեր մտապատկերներ, այնքան և տարբեր պատրաստութիւն դպրոցական ուսուցման սկզբնաւորութեան համար, որ և մտածելու առիթ է տալիս, թէ՛ ուսուցիչը ինչի՞ վերայ հիմնէ իւր ապագայ աւանդելիքը: Մանուկն այստեղ զատուած է իւր հայրենական բնակավայրից, իւր ծանօթ առարկաներից՝ իրան մի նոր շրջապատի մէջ է գտնուում. ահա այստեղ է հարկաւոր իսկական մանկավարժը, որ կարողանայ մանկանց ունեցած պաշարի հիման վերայ սկզբնական ուսուցումը պատուաստել և ցոյց տալ, թէ՛ դպրոցը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ իւր հայրենական շրջանի շարունակութիւնը, միայն աւելի կանոնաւոր և աւելի կազմակերպած:

Դժբախտաբար համարեա ամենայն տարի նոյն երեւոյթն է կրկնուում մեր դպրոցական հաստատութիւններից մի քանիսի մէջ, ուր ընդունում են դեռ գրել-կարգալ չիմացող մանուկներին, բայց միշտ անուշադրութեան է մատնւում այն խնդիրը, թէ ո՞րտեղից պիտի սկսել ուսուցումը. այստեղ իւրաքանչիւր թէ փորձուած և թէ անփորձ դաստառի կամքին է թողնուում պարապել նորեկների հետ այնպէս, ինչպէս ինքն է հասկանում՝ անցնել այն, ինչ որ ինքը նպատակադրմար է ճանաչում: Այս է գլխաւոր պատճառն ահա, որ դպրոցը չի հասնում իւր նպատակին, որ այդպիսի մանուկներից կեանքի մէջ դուրս են գալիս ինքնուրոյն գործունէութեան անընդունակ և բոլորովին անպատրաստ մարդիկ: Մանկավարժութեան առաջին և գլխաւոր պահանջներից մէկն այն է, որ վերջրոցական ուսուցումը հիմնուի մանկան ունեցած մտաւոր պաշարի վերայ, որ առաջ բերուեն նորա ժողոված մտապատկերները, կարգի ու կանոնի տակ դրուեն, և այդպիսով միջոց տան մանկան զարգացնելու իւր մէջ գիտակցական գործունէութիւն:

Այս բոլորը ուսուցիչն առաջ պիտի տանէ այնպիսի աշխուժութեամբ, այնպիսի եռանդով, որ աշակերտի մէջ հետաքրքրութիւն չարժէ՝ դրաւէ նրան. առանց հետաքրքրելու և դրաւելու ոչինչ կը լինին այն բոլոր նեղութիւններն ու չարչարանքը, որ ուսուցիչը յանձն կառնէ: Բայց ինչով կարելի է հետաքրքրութիւն չարժել, ինչ միջոցով կարելի է միշտ թարմ պահել աշակերտի միտքը, որ նա ըմբռնէ ուսուցչի աւանդածը. սորա միակ պայմանն է խօսել աշակերտների հետ այնպիսի առարկաների մասին, որոնք արդէն ծանօթ են, որ գիտել կարող են, և որոնց մասին նոքա արդէն ունին մտապատկերներ, թէ և ոչ դառաւորած և ոչ կանոնի տակ դրած: Իսկ այս վերջին նպատակին հասնելու միջոցը հայրենագիտութիւնն է, որը միակ և գլխաւոր օգնականը կարող է լինել ուսուցչի համար հիմնելու ասպագայ ուսուցումը: Մեր վերջրոցներից շատերում հայրենագիտութիւնը երեսի վերայ

է թողած. սորա վերայ նայում են իբրեւ ոչ անհրաժեշտ և ոչ էլ կարեւոր մի առարկայի վերայ, այլ ուսուցչի ցանկութեան է մնում հայրենագիտութիւնն ասելով հասկանալ այն, ինչ ինքն է ուզում, և անցնել այնպէս, ինչպէս այդ յարմար է ճանաչում ինքը: Մի քանի դըպրոցներում այդ առարկան միմիայն անունով գոյութիւն ունի և սկզբնական ուսուցումը սկսուում է ուղղակի նորանից, որ ուսուցիչը, դասերը սովորեցնելուց յետոյ, տալիս է դասագիրքը աշակերտների ձեռքը, և նորա սկսում են կարգաւ ուսուցչի ղեկավարութեամբ, մեծ մասամբ առանց կարգացածը իւրացնելու: Մինչև իսկ պատահել են դէպքեր, որ մի դպրոցի նախակրթարանի համար նշանակուել է դասատու նորաւարտին մէկը, և վերջինս չիմանալով ո՞րտեղից և ինչպէս սկսել ուսուցումը, գաղափար չունենալով ոչ հայրենագիտութեան և ոչ էլ մանկավարժութեան տարրական կանոնների մասին, նոյն իսկ առաջին ժամից որ և է մի կենդանու անուն տալով ամբողջ դասարանին կրկնել է տուել անդադար, ինքն էլ չիմանալով, թէ ինչո՞ւ այդ կենդանու անունը պիտի սովորեցնել, իսկ աշակերտները չեն հասկացել հարկաւ, թէ ի՞նչ է ուզում ուսուցիչը իրանցից: Այդ ուսուցումը եղել է բթացուցիչ, անմիտ և անբովանդակ և մանուկների համար ժամերը կտրել են բոլորովին անօգուտ: Որպէս զի կարողանանք ազատ լինել այսպիսի թիւրիմացութիւններից և հասկանալի եղանակով սկսել սկզբնական ուսուցումը, մենք այստեղ քաղուածօրէն առաջ կը բերենք դերմ. յայտնի մանկավարժ Օտտօ Շտէյնների գեղեցիկ և օգտակար յօդուածը*) նորեկ և անգրագէտ աշակերտների մասին, թէ ի՞նչ եղանակով կարելի է զարգացնել մանկանց ինքնուրոյն գործունէութիւնը:

Իւրաքանչիւր անհատի կամք սկիզբն է առնում մտքի աշխարհից, որի համար իբրեւ աղբիւր ծառայում է փո-

*) Այս մասը քաղուածօրէն առաջ ենք բերում „Вѣстникъ Воспитанія“ ամս. ից, 1896 թ. № 3:

խաղարձաբար լաւ կապակցուած յգաղափարների ամբողջ շրջանը՝ զանազան մարդկանց մօտ զանազան առտիճանի. հետևապէս և ամեն մի ուսուցիչ, որ նպատակ է դնում դաստիարակել իրան յանձնած սաներին, պէտք է նոցա մտաւոր աշխարհայեցողութիւնը այնպէս պատրաստէ, որ դա աղբիւր լինի լաւ կազմակերպուած կամբիւ Բայց ինքը դասաւանդութիւնը, քանի սահմանափակուում է միայն աշակերտների զատ զատ մտքերի, այլ և բոլորովին պարզ գաղափարների զարգացմամբ, — դեռ ևս չէ կարող ներգործել այս եղանակով, այսինքն չէ կարող լինել կամբիւ աղբիւր։ Այստեղից յառաջանում է հարց՝ ինչպէս տանել դասաւանդութիւնը, որպէս զի մշակելով որոշ մտաւոր աշխարհայեցողութիւններ, կարողանանք դաստիարակելութեան միջոցով կազմակերպել կամբը։ Հերբարտեան գաղափար մանկավարժների կարծիքով, աշակերտների մէջ բազմակազմանի և զօրեղ հետաքրքրութիւն զարթեցնելը կազմում է դաստիարակութեան իսկական նպատակը, որը և կամբը զարգացնելու ու կազմակերպելու գործում մեծ դեր է խաղում։

Տեսնենք այժմ, թէ երբ ծագում է այդպիսի հետաքրքրութիւն, ինչ ընթացք է ստանում։ Ամեն մի նոր ձեռք բերած հասկացողութիւն ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ «նոր տպաւորութիւնների միացումը նման մտապատկերների այն շարքին, որն արդէն գոյութիւն ունի մանկան հոգեկան աշխարհում», սոցա յաջող իւրացումը գլխաւորապէս կախումն ունի նորա ունեցած մտապատկերների բնաւորութիւնից։ Եթէ նոր տպաւորութիւնները գտնում են նորա ունեցած մտապատկերների մէջ համապատասխան ու պարզ գաղափարներ, այն ժամանակ իւրացումը կատարուում է արագութեամբ և աշակերտը լարուած ուշադրութեամբ է վերաբերում դասաւանդութեան. իսկ եթէ նոր դասաւանդութիւնը, հասնելով աշակերտի գիտակցութեան, այնտեղ պատահում է մութ գաղափարների, այն ժամանակ իւրացումը թոյլ է առաջ դնում՝ «չը շարժելով ոչ միտքը և ոչ սիրտը»։

Տպաւորութիւնների արագ իւրացման հետ զուգընթաց առաջ է դնում և մտքի կենդանի գործունէութիւնը, որից ծագում են աշակերտի համար և՛ բաւականութեան և՛ ուրախութեան զգացում, և ցանկութիւն նոյնը կրկնելու: Երբ աշակերտը իւր հոգու մէջ զարթած որ և է ցանկութիւն ուզում է կատարել, այն ժամանակ նորա մէջ սկիզբ է առնում ինքնագործութեան ձգտումը, որի զարգացնելն ու կատարելագործելը ամեն մի բարեխիղճ դաստառուի ամենամեծ պարտականութիւններէ մէկը պէտք է լինի: Ուսուցիչը երբեք չպիտի մոռանայ, որ իւրաքանչիւր աշակերտի ինքնագործութեան մէջ վարժեցնելու և կամ իւր ամէն մի պատմածը նորա մտքի մէջ լաւ տպաւորելու առաջին պայմանը հետաքրքրութիւնն է. եթէ նորան յաջողութեամբ է շարժել այդ հետաքրքրութիւնը աշակերտների հոգու խորքում, այն ժամանակ շատ շուտով հանգէս են գալիս խոհեմ դաստառութեան հետքերը. այնուհետեւ առանց որ և է արտաքին դրգման, ինքնաբերաբար, նոքա ձգտում են ընդարձակելու իրանց ունեցած հասկացողութիւնները: Ահա այս հոգեկան դրութիւնը, որ ամբողջապէս գրաւում է աշակերտին՝ է այն, որը սովորաբար անուանում են հետաքրքրութիւն: Ֆիխտէի կարծիքով դաստառութեան անյաջողութիւնը ծագում է նորանից, որ ուսուցիչը չի կարողանում աշակերտների մէջ հետաքրքրութիւն զարթեցնել, որոնք հակառակ դէպքում ուրախութեամբ կը սովորէին. «Հետաքրքրութիւնը, ասում է նա, ինքնագործունէութիւնն է»: Դաստիարակելով աշակերտների ինքնագործունէութիւնը՝ մենք անմիջապէս օգնում ենք հասնելու և մեր որոշած վերջնական նպատակին, որովհետեւ ինքնագործունէութեան զարգացմամբ զարգանում է և ինքնուրոյն դատողութիւնը:

Մարդկանց միտքը հարստացնող մտապատկերները յառաջանում են երկու գլխաւոր աղբիւրից՝ նոր տպաւորութիւններ անմիջապէս ընդունելուց և մտածողութեան օգնութեամբ նրանց իւրացնելուց. հետեւանք այն է լի-

նում, որ աշակերտը ծանօթանում է առարկաների հետ և քիչ թէ շատ կենդանի հետաքրքրութիւն է առաջ դառնալով նրանց համար։ Այդ հետաքրքրութիւնը կարող է ուղղուած լինել առարկաներն աւելի լաւ գիտելու, լաւ զննելու՝ կամ թէ նրանց վերլուծելու ու ժողոված հասկացողութիւնները ընդհանրացնելու կողմը։ Դաստիարակութեան համար հետաքրքրութեան բարձր նշանակութիւնն այն է, որ աշակերտը կարողանայ ինքնուրոյն կերպով գիտել և այդ ձևով ստացած մտապատկերները համեմատել, Պէտք է սովորեցնել, վարժեցնել աշակերտներին գիտելու, և լաւ գիտելու, իսկ գիտողականութեան համար հարկաւոր են զննական միջոցներ, և ոչ թէ վերացական խօսքեր։ Դիտողականութիւնը օգնում է աշակերտին իւրացրած տպաւորութիւնները վերարտադրելու։ Նա գիտողի մէջ ինքնագործունէութիւն է ծնեցնում, և սորա հետեւանքն այն է լինում, որ նա պարզ հասկացողութիւններ է կազմում, որովհետեւ ուշադրութեան աստիճանից կախուած է նաև մտապատկերների աւելի կամ քիչ չափով պարզ ըմբռնելը։

Արդեօք ուսումնարան մտնող մանուկը ունենում է այդպիսի պարզ մտապատկերներ, որոնք իբրև նիւթ ծառայէին դասատուի համար։ Արտաքին աշխարհը հազարաւոր զանազանակերպ տպաւորութիւններով դրաւում է մանկան հոգին, առաջ է բերում նորա մէջ համապատասխան զգայութիւններ և մտապատկերներ։ Նորա ամբողջ հոգեկան կեանքը սկսւում է զգայութիւններից, որոնք իւրացուցման առաջին աստիճանն են ներկայացնում։ Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ մանուկը շատ հեշտութեամբ է ընդունում տպաւորութիւնները, նորա հոգին հարստանում է հայրենի բնութիւնից և շրջապատի մարդկանցից ստացած մտապատկերներով, որոնք յաճախակի կրկնուելուց աւելի պարզւում և աւելի որոշուում են, մնալով նորա հոգեկան աշխարհում, որտեղից նա կարող է ամէն ժամանակ օգտուել՝ իւր միտքը արտայայտելու և կամ նոր իւրացուցումներ կատարելու գործում։ Բայց մի

այլ կողմից իբրև ընդունուած ընդհանուր փաստ է ներկայանում և այն հանգամանքը, թէ բոլոր մտապատկերները, որոնք ձեռք են բերուած մանկան անձնական փորձով ունին շատ պակասութիւններ, մանուկը ինքնաբերաբար իւր ուշադրութիւնը դարձնում է յաճախ այնպիսի առարկաների վերայ, որոնք գրաւում են նորան իրանց դոյնով ու ձեով, երբեմն էլ այլ պատահական յատկութիւններով, որոնց հիման վերայ նա առարկաների մասին ընդհանուր հասկացողութիւն է կազմում: Այսպիսի դէպքում չի կարելի ի հարկէ սպասել, որ ըմբռնած հասկացողութիւնները լինեն պարզ և ճիշտ. գոնար է նրանց մէջ դասաւորութիւն կամ կարգ գտնել, որովհետեւ նրանց միացնելը և փոխադարձաբար կապելը պատահական կերպով է տեղի ունենում: Բայց ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պարզ մտապատկերները ահագին նշանակութիւն ունին մանկան հոգեկան աշխարհի համար, որ հայրենական երկրի շրջապատը հանգիստանում է իբրև ամենազօրեղ միջոցը կանոնաւոր դաստիարակութեան համար՝ անհրաժեշտ է միշտ հոգս տանել ծանօթ մտապատկերներով հարըտացնելու նորա միտքը և աշխատել, որ դռը ա լինին պարզ, կատարելա, ճիշտ և ըմբռնման համապատասխան:— Իմաստալից և որոշ հասկացողութիւնները ձեռք են բերուում միայն լարուած մտաւոր գործունէութեամբ և շրջապատող առարկաներն ու երևոյթները լաւ դիտելով, ուրեմն և նախնական ուսուցման առաջին խնդիրը պէտք է լինի մանկան միտքը պատրաստել՝ ուշադրութեամբ դիտելու առարկաներն, և նորան ընդունակ դարձնել ապագայ զարգացողութեան:

«Զի կարելի ուսուցանել այն մանկանց, որոնք ոչինչ չեն տեսեր», ասում է Հերբարտը: Ուսուցման համար մանկան միտքը պատրաստելու իբրև ամենալաւ միջոց նա առաջարկում է հայրենագիտութեան զննական ուսուցումը, այս դէպքում նա խորհուրդ է տալիս դիմել մանկան հայրենագիտութեան վերաբերեալ արդէն ունեցած տեղեկութիւններին, վերլուծել դոյցա, լրացնել

պարզ տեղեկութիւններով և որոշ կարգ ու կանոնի տակ գնել։ Այս ժամանակ ամէն մի նոր ծաղիկ միշտ անմիջապէս առաջ կը բերէ նոյնանման նոր հասկացողութիւն, որովհետեւ մանուկը միտքը կենտրոնացնելով առարկայի և նորա մասերի վերայ՝ պէտք է «գիտէ» և հետեւապէս ինքնուրոյն կերպով ձեռք բերէ նորա մասին նոր տեղեկութիւններ։ Արդէն Ամնիուս կամենացին պահանջում էր, որ ուսուցումը սկսուի իրականից—առարկաների գիտողութիւնից, միայն այս ճանապարհն է տանում դէպի ճշմարիտ հասկացողութիւնը, որովհետեւ «երբ մարդ ձգտում է հասկանալու բնութիւնը, որի մէջ նա ապրում է, միայն մի միջոց կայ—հոգեկան այժերը լարել առարկաները ուշադրութեամբ գիտելու համար՝ փորձերի և համեմատութեան միջոցով»։ Համեմատութիւնը միայնում է համանման մտապատկերները, բաժանում միւսները, սովորեցնում է ձեւերի, չափերի և թուի նշանակութիւնը ըմբռնելու, և այս բոլորին օգնում է մտապատկերների կանոնաւոր դասաւորութիւնը։ Այս պատճառով էլ հայրենագիտութեան ուսուցման ժամանակ գիտողութիւնն ու համեմատութիւնը ամենակարեւոր դերն են խաղում։ Այն ուսուցիչը, որը կարողանում է աշակերտներին առաջնորդել այս ճանապարհով և դարձեցնում է նոցա մէջ հայրենագիտութեան վերաբերեալ հասկացողութիւններ ըմբռնելու ձգտումն, կարող է համոզուած լինել, որ ինքն արել է շատ բան, ընթացել է ուղիղ, որովհետեւ ապագայ ամբողջ դասատուութեան խնդիրը նորանում է, որ աշակերտը կարողանայ գաղափար կազմել օտար և հեռու առարկաների մասին՝ հայրենական շրջանից արդէն ձեռք բերած հասկացողութիւնների միջոցով։

Այս աստճները մեծ նշանակութիւն ունին նաեւ աշխարհագրութեան դասատուութեան համար։ Այս գիտութիւնը, որը ծանօթացնում է մարդկանց իրանց բնակավայրի հետ, բացատրում է մեզ, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի այդ բնակավայրը ամբողջ աշխարհի հետ, ինչպէս Ռիտտերն է ասում, դարա նպատակը պէտք է լինի երկրի և նորա

բնակիչների փոխադարձ յարաբերութեան բացատրութիւնը՝ Յայտնի է, որ աշխարհագրութեան օգտակար ուսուցումը պահանջում է աշակերտից երևակայութեան ու ժեղ գործունէութիւն։ Որպէս զի զննական կերպով բացատրենք այն բոլորը, ինչ որ մեր անձնական փորձից դուրս է գտնուում՝ ծառայում են, ճշմարիտ է, աշխարհաբանները, նկարները և վերջապէս մեր խօսքերը, բայց «մեր երևակայութիւնը պէտք է իւր համար նկարէ քարտէզներ, իսկ խօսքերը նկարեն համապատասխան առարկաներ»։ Եթէ Հումբոլտի հետ ընդունենք, որ «հոգի ամէն մի անկիւնը արտացոլում է իւր մէջ ամբողջը, այն ժամանակ պարզ կը լինի, որ հայրենի շրջանից վերցրած մտապատկերները կարող են ծառայել իբրև մտաւոր պաշար երևակայութեան գործունէութեան համար։ Հայրենագիտութեան կանոնաւոր դասատուութիւնից է. կախում չունի նաև աշխարհագրութեան յաջող դասատուութիւնը. յաջողութիւնն այնքան աւելի կը լինի, որքան աւելի մտապատկերներ ունի աշակերտը իւր հայրենի բնութիւնից վերցրած։ Ժ. Ժ. Բուսսոյի մի անգնահատելի ծառայութիւնն այն է, որ պարզ որոշում է աշխարհագրութեան դասատուութեան վերջնական կէտը. «էմիլի» Գ. գլխում հետևեալ խօսքերն է նա ասում. «Աշխարհագրութեան ուսուցման երկու գլխաւոր կենտրոններ կան. ա) այն քաղաքը, ուր սովորում է աշակերտը, և բ) իւր հայրենի գաւառական տունը, ուր մեծացել է և մտաւոր պաշար ժողովել»։

Հայրենագիտութեան դասատուութեան էութիւնից հետևում է այն, որ նա խսկապէս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ զննական ուսուցումն։ Սորանից սկիզբ է առնում դպրոցական զբօսանքի անհրաժեշտութիւնը, որի ընթացքում աշակերտները կարողանում են ուսուցչի ձեռնտուութեամբ անմիջապէս աշխարհագրութեան մէջ անցնել ուսարկաների և նրանց յարաբերութեան մասին գաղափար կազմել։ Միայն գործի կանոնաւոր կերպով առաջ տանելը կարող է դրաւել աշակերտներին, որ նորա խելացի վե-

րաբերուեն իրանց հայրենիքի բնութիւնը ճանաչելով, և սիրով ու ջերմ գգացմամբ կատարեն այդ զբօսանքները հայրենի գաղտերում, «որոնք մի քանի տարի շարունակ վկայ են եղել մեր անհադ ու երջանիկ օրերին»: Այս, շատ մանուկների համար, մանաւանդ գործարաններ ունեցող տեղերում, այդ զբօսանքները միակ միջոցն են ժամանակ առ ժամանակ լեռները բարձրանալու, աղբիւրներ որոնելու, ուրախ հոգւով և բաց սրտով գաղտերից, մարգարէականներէից և անտառներից անցնելու:

Դպրոցական զբօսանքները պէտք է խելացի կերպով կազմակերպել և անհրաժեշտ դարձնել. իւրաքանչիւր զբօսանքից առաջ հարկաւոր է դասարանում ամէն նախապատրաստական աշխատանք վերջացնել: Այստեղ ուսուցիչը հարցերի միջոցով խմանում է, թէ աշակերտների ինքնագիտակցութեան մէջ ո՞րքան պաշար կայ՝ զբօսանքի համապատասխան նպատակից օգտուելու համար: Նախանական այս ծանօթութիւնը պէտք է լինի կարճ և սեղմ. եթէ զբօսանքի նպատակն է, որ աշակերտները դադափար կազմեն մօտակայ բլրի մասին, ուսուցիչը կարող է օգտուել այն բոլոր առարկաներով, որոնք գտնուում են բլրի ճանապարհին կամ շրջապատում: Ճանապարհի նկատմամբ բաւական է նոցա հասկացնել այնքան, որ կարողանան դադափար կազմել նորա չափի և տարածութեան մասին: Բլրի բարձունքից նայելով անցած ճանապարհին՝ ուսուցիչը աշխատում է ամրացնել աշակերտի գիտակցութեան մէջ տարածութեան վերաբերեալ արդէն ձեռք բերած մտապատկերները, և յետոյ արդէն անցնում է երկրի այլ մասերին. իսկ բլրի մասին բացատրութիւնը սկսւում է գաղաթից, ապա գալիս են լանջեր, հարթութիւն, հովիտ և այլն: Այսպիսով ձեռք բերած մտապատկերներին աշակերտները միանգամ ևս դառնում են կամ զբօսանքից վերադառնալիս և կամ վերադառնալուց յետոյ: Տեսած առարկաներից ամենակարեւորները կտրելի է ներկայացնել կամ աւագի կոյտի օգնութեամբ, կամ դասարանական դրատախտակի վերայ: Միւս կողմից պատերին

կախած տեսարանները կարող են դասատուին օգնել, և այսպիսով կարելի կը լինի դադափար կազմել տալ նոցա աշխարհագրական քարտեզի մասին: Եթէ այսպէս առաջ նորդեն ուսուցիչները աշակերտներին, այնուհետեւ դժուար չի լինի սոցա համար ըմբռնել և երևակայել ուրիշ երկրների մակերևոյթը՝ քարտեզների օգնութեամբ: Զբօսանքների ժամանակ դիտողութիւնը գլխաւորապէս պիտի կենտրոնացնել հայրենի երկրի մակերևոյթի կազմութեան, հողի յատկութեան, տեղագրութեան և նորա բաժանման, կլիմայի, բնակիչների պարապմունքների և վերջապէս իրանց հայրենի երկրի երևոյթների վերայ: Դասատուի հմտութիւնը այս գէպքում պիտի երևայ նորանից, որ կարողանայ աշակերտների զանազան առարկաներից ստացած հասարակ տպաւորութիւնները դարձնել պարզ հասկացողութիւններ. սորա համար դասատուն օգտուում է դիտողականութիւնից և համեմատութիւնից:

Այժմ դառնանք բնական պատմութեան և տեսնենք սորա ուսուցումն ի՞նչ օգուտ կարող է տալ:

Նախնական ժամանակ դիտութեան նպատակն էր բնական մարմինները նկարագրել և դասակարգելի վերածել. շատ շատերը պահանջում էին, որ մանուկները բնութիւնը անմիջապէս դիտեն, ինչպէս առաջին և անհրաժեշտ պայման նոցա դիտութեան. երբ արդէն բոլորն էլ համոզուեցան, որ բնական պատմութեան ուսուցման նպատակը պէտք է լինի «վարժեցնել մանկանց առարկաներն ու երևոյթները ուշագրութեամբ դիտելու և խելացի կերպով ուսումնասիրելու»՝ բնութեան անմիջական դիտողութիւնը դարձաւ միեւնոյն ժամանակ և միջոց և նպատակ բնական-ուսումնական դասատուութեան: Իսկապէս ինքը բնական պատմութիւնն անմիջապէս հանդիսանում է իբրեւ ամենահարուստ աղբիւր հետաքրքրութեան և ճանաչողութեան համար: Ուսուցումը, որի նպատակն է հաստատուն ներքին կապ հաստատել մանկան հողեկան աշխարհի և բնութեան մէջ, կարող է օգնել և աւելի բարձր նպատակների հասնելու, դարձեցնելով մանկան

մէջ հասկացողութիւն Աստուծոյ մասին:

Թէ ինչպէս, զարթեցնելով և դաստիարակելով հետաքրքրութիւնը՝ կարելի է հասնել բնական կեանքի գիտակցութեանը իւր ամբողջութեամբ, ցոյց կը տայ հետեւեալը: Մենք արդէն ասացինք, որ բնութիւնն ուսումնասիրելու իբրև գլխաւոր հիմք ծառայում է գիտողութիւնը. բայց որպէս զի գիտողութիւնը խելացի լինի, անհրաժեշտ է, որ աչքը սովորէ տարբերութիւն տեսնելու առարկաների արտաքին ձևերի և ընդհանուր տեսքի մէջ, հետեւապէս անհրաժեշտ են հիմնական ըմբռնումներ: Որպէս զի կարողանանք վարժեցնել աշակերտների տեսողութիւնը, հարկաւոր է տեսանելի առարկաների նկարագրութիւնը: Ամէնից առաջ պիտի նկարագրել տալ բոյսերը, որովհետև նրանց գործարանները հասարակ կազմութիւն ունին, և այնպիսի բոյսեր պիտի վերցնել, որ աշակերտներին լաւ ծանօթ լինին, պարզ ձև ունենան և գործարաններն իսկոյն աչքի ընկնեն: Պիտի նկարագրել բոյսերը, երբ նոքա ծաղկած են արդէն, որովհետև այս չրջանում միայն դոքա գրաւում են մանկանց ուշադրութիւնը: Այստեղ ուսուցչի դերը առաջնորդողի դեր պիտի լինի միայն, իսկ նոր հասկացողութիւններն ու բացատրութիւնները պիտի աչքի ընկնեն իրենց կատարեալ պարզութեամբ. նկարագրելիք առարկան լաւ տպաւորելու համար պէտք է ուսուցիչը սովորեցնէ նաև նորա նկարելը: Այսպէս, մասնաւոր հասկացողութիւններ կազմելով առարկայի մասին, յետոյ միացնում են նոյն առարկայի նկատմամբ եղած ուրիշ տեղեկութիւնների հետ և մի կանոնաւոր դադափար տալիս:

Բայց ուսուցումը դեռ չի հասնում իւր նպատակին՝ նկարագրելով և համեմատելով առարկաների ձևերը: Կեանքը և բնական մարմինների զարգացումը կարելի է դիտել միայն այնտեղ, ուր իրօք կեանք կայ, այսինքն հէնց բնութեան մէջ. «ուսուցէ՛ք աշակերտներին բաց օդի մէջ», տհա մի կարևոր պահանջ: Ազատ օդի մէջ կարելի է դիտել առարկաները տարուայ զանազան ժամանակներում, կարելի է տեսնել նոցա ծագումը և նոցա կեանքի ընթացքը,

տեսնել թէ ինչպէս բացուում են կոկոնները, դուրս գալիս տերևները, երևում ծաղիկները, թէ ինչպէս է կազմուում, հասունանում և վայր ընկնում պտուղը: Միայն բաց օդի մէջ կարելի է զննական կերպով հետևել բոյսի աճողութեանը և բնական ամբողջ պատմութեանը, այդ տեղ մեր ուշադրութիւնն ակամայից դարձնում ենք բոյսի տեղի վերայ, նկատում ենք նորա կախումը կենդանական աշխարհից, բնութեան ոյժերի՝ ինչպէս լոյսի, տաքութեան, քամու ևլն. ազդեցութիւնը բուսական գործարանների վերայ: Բնական պատմութեան ուսումնասիրութիւնը յաջողութեամբ առաջ տանելու համար շատ օգտակար կարող են լինել լաւ կազմած և պատրաստած դպրոցական պարտէզները: Միայն սոքա են միջոց տալիս աշակերտներին տարուայ ամէն եղանակին ուսումնասիրելու բնութիւնը հէնց բնութեան իւր կրծքում, ուշադրութեամբ հետևելու սերմի աճեցողութիւնից մինչև պտղի հասնելը և դիտողութեան հետեւանքներն ուսուցչի ղեկավարութեամբ տետրակ մտցնելու, որը յատուկ դորա համար պատրաստուած կը լինի: Այս գէսքում իւրաքանչիւր խումբ աշակերտների պիտի տալ ուսումնասիրելու զանազան տեսակի բոյսեր: Մի քանի ժամանակից յետոյ ուսուցիչը կարող է համոզուել, որ համարեա բոլոր աշակերտները ջանասիրութեամբ կատարում են իրանց գործը. նրանց համար մեծ ուրախութիւն է, երբ բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ գնում են դիտելու իրանց վերցրած բոյսի աճեցողութիւնը:

Բայց դալիս է ժամանակ, երբ դպրոցական պարտէզը այլ ևս բաւական չէ լինում և ուսուցումը պահանջում է աւելի ընդարձակ շրջան, հարկաւոր է լինում առանձին կրթական ճանապարհորդութիւններ կատարել, որպէս զի բնութիւնը բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրելով նոր պաշար ժողովեն: Այս ժամանակ աշակերտները պէտք է վերցնեն իրանց սովորած բոյսերի տեսակները և ուսուցիչը սէր զարթեցնելով նոցա մէջ՝ պէտք է ուղիղ և ճշմարիտ ճանապարհով առաջնորդէ: Դիտողութիւնների հե-

տւանքն այն է լինում, որ տեղի է ունենում զրոյց աշակերտների և ուսուցչի մէջ այդ առարկաների վերաբերմամբ, որի նպատակն է բուսական գործարանների կեանքը, զարգացողութիւնը, ծաղկելը և թառամելը ցոյց տալ: Եղբակացութիւնները պէտք է լինեն իմաստալից և անպայման ճշմարիտ, որովհետեւ առանց հիմնաւոր պատճառի ընդունած օրէնքը դատարկ և անմիտ օրէնք կը լինի, որը կարող է իրաւունք տալ աշակերտին կարծելու և երեւակայելու, թէ ինքը շատ բան գիտէ և կարող է ապագայում ինքնուրոյն գործունէութեամբ առաջ գնալ: Միայն բազմակողմանի դիտողութեամբ և հիմնաւոր համեմատութեամբ կարելի կը լինի երիտասարդ ուղեղների համար վերջնական եղբակացութիւն անել և որոշել օրէնքները, որպէս զի յետոյ այդ ընդհանրացման հիման վերայ կարողանան ուսումնասիրած երեւոյթների պատճառները ճիշտ որոշել այն նպատակով, որ բոյսերի ամբողջ կեանքի մասին պարզ և ուղիղ գաղափար կազմեն:

Եւ այսպիսով տպաւորութիւնների ըմբռնումը, անդադար դիտողութիւնը և ստացած մտապատկերների համեմատութիւնը—երևան են դալիս իբրև հոգեկան գործունէութեան ամենակարևոր միջոցները, նոքա անմիջապէս օգնում են զարգացնելու ամէն տեսակ հետաքրքրութիւն՝ իմանալու նաև գեղեցիկը, գեղադիտական ճաշակ ունենալու, որի վերայ մինչև այժմ քիչ ուշադրութիւն էին դարձնում: Բնական գոյների և դժադրութիւնների հիասքանչ գեղեցիկութիւնը դաշտերում, և այլ տպաւորութիւններ՝ առաջ են բերում գեղադիտական զգացում. ուսուցիչը առիթ չը պիտի վախճնէ բացատրելու աշակերտներին այդ բոլորը և դորանով օգնէ զարգացնելու նրանց մէջ գեղադիտական ճաշակ. բայց պիտի խոյս տայ այս ասպարիզում որ և է եղբակացութիւն անելուց:

Եթէ այս եղանակով առաջ տարած դասաւորութիւնը կարողանայ հետաքրքրութիւն զարթեցնել դէպի բնական կեանքը, դորանով մանկան մտքի ինքնուրոյն գործունէութեան սկիզբը կը դրուի. սովորական ուսումնասիր-

բութեան եղանակներից օգտուելով—գիտությունից և համեմատությունից—աշակերտը իւր հայրենի բնութեան մէջ կը գտնէ նորանոր կողմեր ուսումնասիրելու և կանոնաւոր դատելու, և դա ընդմիշտ ամենագեղեցիկ և մաքուր ուրախութեան աղբիւր կը լինի նորա համար:

Ա. Դահ.

ԱՆՐԱՐՈՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԻՏԱՆԻՇՆԵՐ

Հայ ազգի քարոյսական կեանքին վրայ տարօրինակ, վտանգաւոր ախտանիշներ երևան կուգան: Այդ ախտանիշներ տարափոխիկ հիւանդութեան մը ծաւալումը կհաստատուն մեր ազգին վրայ դժբախտարար: «Ո՞ր կերթանք կոր», ի՞նչ պիտի ըլլայ այս ընթացքին վախճանը:

Անոնք որ առիթ ունեցած են ապրելու բուն հայերուն հետ, ներքին զաւառներու մէջ, ուր չէ թափանցած միտքն ու սիրտը պէտք եղածին պէս լուսաւորող ճառագայթներ, ուր արհեստներ ու արուեստներ չեն օգնած մարդու աշխատանքը բեղմնաւորելու, ուր ամէն թան դեռ նախնական վիճակի մը մէջ է, եւ հայը չճանչնար իր ժամէն պատարագէն դուրս կրօնական հորիզոն մը, այսչափ քանեղն իսկ գրեթէ կորսնցուցած են իրենց նշանակութիւնը. վասն զի տնտեսագիտական սնանկ վիճակի մը ենթարկուած են, որ **սոսթիւնը** միակ եւ քացարձակ միջոց մ'ըրած են իրենց պաշտպանութեան համար: Հոգեբանական այս վիճակը վաղանցիկ երեւոյթ մը չէ՝ դժբախտարար. իրենց հարստահարեալ կացութեան արդիւնքն է այդ, որ կտեւէ շատ հին ժամանակներէ ի վեր եւ մննաւանդ կէս դարէ ի վեր. եւ քնական է որժառանգական ախտ մը դառնայ **սոսթիւնը**, ցորչափ հարստահարութեան վիճակն ալ պահէ իր ժառանգական երեւոյթը:

Հայու ամէնէն կարեւոր մասերուն այս վիճակը պէտք էր որ խորունկ ուշադրութիւնը զբաւէր մննաւանդ անոնց, որ ազգին ճակատագրին հետ կզբաղին: Բայց դժբաղդաբար

այսպիսի կենսական երեւոյթները ուսումնասիրողներ չափազանցօրէն քիչ են:

Անոնք որ առիթ ունեցած են շփուելու հայ ազգի այն դասակարգին հետ, որ լրագրութիւնը կներկայացնէ, դիտած են այն լայրժուռ գետինը, իւր սունկի պէս բուսած է ան եւ կըռւանի: Այս դասակարգը շատ նոր է անշուշտ. քայց իր ստանձնած դերը չափազանց ընդարձակ է՝ ընդարձակ, շնորհրդուելու աստիճան: Լրագրութեան դերը նոյն ատեն փոփոխական է. Թուրքիոյ մէջ ամենադոյզն բացառութեամբ իրանութպանութիւն մըն է ատոր դերը. քարքը, քարոյականը՝ շահու համար նշանակութիւն ունի: Եւ լրագրութեան այս ներքնասպէս եւ իրապէս անբարոյական դերով ու դիրքով է որ կառաջնորդուի (?) Թուրքիոյ հայութիւնը: Մենք չենք կրնար Ռուսիոյ հայոց լրագրութեան բուն նկարագիրը ցուցնել. գիտենք միայն որ անհամեմատելի առաւելութիւններ ունի այն, իբր արդիւնք միջավայրի: Կթողունք նաեւ այն լրագրութիւնը, որ հայերէն կխօսի Եւրոպայի մէջ, Ամերիկայի մէջ, Պուլկարիոյ մէջ եւլն. այս հայերէն խօսող, քայց հեռուէն խօսող լրագրութիւններն ալ իսկապէս անձանօթ են, զոնէ Թուրքիոյ հայոց համար: Սակայն այդ լրագրութիւնը կկատարէ դեր մը եւ կուզէ հաւատացնել, թէ ինքն է լաւ հասկացողը: Այսպէս թէ այնպէս, անբարոյականութեան սարսափելի վիճակներու ականատես եղած ենք եւ կըլլանք ամէն օր այս կողմէն ալ:

Անոնք որ ունեցած են առիթ ուսումնասիրելու հայոց հոգեբանական ընդհանուր վիճակը, զորօրինակ Թուրքիոյ մէջ, պիտի խոստովանին — ի՞նչ սոսկալի անկումներ դիտած են: Ասոնց ամէնէն աւելի սարսափելին է այն տեսակ մը ազատամտութիւնը, որ երբէք չինայեր մեծին կամ՝ պզտիկին, եկեղեցւոյն կամ՝ ճնողքին, քարեկամին կամ՝ Աստուծոյն: Այս վիճակը շատ նոր է եւ շատ ալ տարօրինակ հայ քարքերու համար. քայց դժբախտաբար ամէն կողմ՝ տարածուած վիճակ մըն է կարծես: Մարդասպանութիւնը այդ վիճակէն կըղկի, եւ այսօր հաստատուած իրողութիւն մ'եղաւ այդ քանի մը խոշոր փորձերով (Իզմիր, Մոսկուա, Պուլիս): Անոնք

ամէնէն նոր փորձերն են:

Հայոց բարոյական կեանքի վրայ յայտնուող այս սարսափելի աւերումներ, իրենց այլ եւ այլ կերպարանքին տակ, տխուր խորհրդածութիւններու կտանեն ազգի վիճակին իրաւի ծանօթ մտքերը եւ սեղմող յուզումներու մէջ կ'ըրդովն անկեղծ սրտերը:

Ի՞նչի վերագրենք այս սարսափելի անբարոյականութիւնները. կըթուլե՞ն թէ դաստիարակութեան. տնտեսագիտական պայմաններո՞ւ թէ շահախնդրական նկատումներու, որք կոսկեզօծուն ամէնէն նուիրական սկզբունքներով:

Ն եր ա է ս

ՆԻԿՈՒԼԱՅ ԱԼԵԳՍԵԵՒԻՅ ՆԵՎՐԱՍՈՎ.

(Մահուան քսան եւ հինգամեակի առթիւ)

1877—1902.

Народъ! народъ! Мнѣ не дано геройства
Служить тебѣ,—плохой я гражданинъ...
Люблю тебя, пою твои страданья.

Я призванъ былъ воспѣть твои страданья,
Терпѣньемъ изумляющій народъ.

Н. Некрасовъ.

Անցեալ դեկտեմբերի 27-ին լրացաւ ուրեւ յայտնի բանաստեղծ Նիկոլայ Նեկրասովի մահուան քսան եւ հինգամեակը եւ այս երեւոյթը աննկատելի եւ լսելի այն շանցաւ այն ժողովրդի կողմից, որի անհուն վիշաղ սրտի ցաւերն ու խոր վէրքերը այնպէս ազդու կերպով երգելի իւր բանաստեղծութեան նիւթ էր դարձրել քառորդ դար առաջ գերեզման իջած բանաստեղծը եւ այնքան համարձակ բողբել այդ ժողովրդի ծովաանջանքների եւ անփերջ տառապանքներն զէմ. մի անգամ էլ յիշուեցաւ Նեկրասովը եւ նորա անուան ու յիշատակի հետ

կապուած տօնախմբութիւնները ցոյց տուին, որ քսան և հինգ տարի առաջ բանաստեղծի դին յուզարկաւորող երիտասարդ մարդկանց ահագին բազմութիւնը միմիայն զգացմունքով չէր առաջնորդուել, երբ իւր երախտագիտութիւնն ու խորին յարգանքներն էր ցոյց տալիս հանգուցեալին, այլ և գիտակցաբար, ազգին և հայրենիքին նորա մատուցած զնահատելի ծառայութիւններն ի նկատի ունենալով, համոզուած՝ որ նորա դերը անպայման օգտակար և բարի է եղել ոռւս ազգի յառաջադիմութեան և հայրենիքի բարենորոգութեան գործում: Սոյն յօդուածի նպատակն է ահա մի համառօտ ծանօթութիւն տալ Նեկրասովի՝ այդ «վրէժի և թախծի մուսայի» կեանքի և գրական գործունէութեան մասին:

Նեկրասովի կեանքը թշուառութիւնների և նեղութիւնների մի ամբողջ օվկեան է ներկայացնում, զրկանքների մի ձիւղ շղթայ, որ իւր բոլոր կողմերով շատ խրատական և ուսանելի է մեզ համար և որ իւր անջնջելի կնիքն է դրել նրա բանաստեղծական ստեղծագործութիւնների վերայ: 1821 թ. նոյեմբ. 22-ին է ծնուել Նեկրասովը, Վիեննիցիկի գաւառում, որտեղ զօրքի մէջ այդ ժամանակ ծառայում էր հայրը՝ Ալեքսեյ Նեկրասովը, իսկ մանկութիւնն անցրել է հայրենի կալուածքում, Եւրօսլաւեան նահանգի Գրեչնեօ գիւղում, Վոլգայի ափերին: Թէև կալուածատիրոջ որդի, բայց և այնպէս չափազանց ախուր և ռնմխիթար կերպով էին անցնում նորա մանկութեան օրերը: Նորա հայրը իւր գեղեցիկ արտաքինին միացնում էր այն բոլոր բացասական կողմերը, որ երեւակայել կտրելի է մի ոռւս կալուածատիրոջ համար. բռնակալ, խրատատիրայ վերին աստիճանի կոպիտ, դաժան և անզուխ, անասնական—զգայական ցանկութիւնների յետևից ընկնող մի մարդ, որի մտածողութիւնը խաղածղլթերից, գուարճութիւններից ու քէթերից այն կողմը չէր անցնում: Այն ինչ հօր կատարեալ հակադասներն էր ներկայացնում բանաստեղծի մայրը (Էհհուհի), մի կրթուած, մաքուր կին, բարոյական ու զաղափարական զգացումներով տողորուած՝ մի մարմնացեալ աւաքինութիւն, որ, սակայն, զոհ է գնում իւր իղէալական անարատ սիրոյն: Ահա այս երկու ծայրայեղ և անհաշտ բնա-

ւորութիւնների ազդեցութեան տակ կամաց կամաց կազմակերպուել է սկսում մանուկ բանաստեղծի հոգին և ըստ այնմ էլ ընթացք ստանում: Արդու դաստիարակութեան դործը ամբողջովին իւր վրայ է առնում մայրը և նրան իւր հակումների ու ձգտումների համապատասխան կերպով առաջնորդում՝ այնպէս որ բանաստեղծը յետոյ Շէքսպիր ու Պանտէ կարգալու ժամանակ իրեն արդէն իսկ ծանօթ գէպերի և պատմութիւնների է հանդիպում: Եւ ահա մօր անմիջական հսկողութեան տակ դաստիարակուելով՝ ապագայ բանաստեղծը նրանից ժառանգում է այն բոլոր առաքինութիւնները, որոնք ապագայում պէտք է թելադրէին նրա կրտստ և երբեմն քնքոյշ բանաստեղծութիւնները: Մօր ունեցած ազդեցութիւնը անպայման է. այդ մասին ինքը բանաստեղծը հրապարակով խոստովանում է. նրա հանրածանօթ «Мать» գեղեցիկ պօէման, ըստի գէպի մայրը տաժած ամենանուիրական զգացումներից և որդիական սիրոյ սրբազան յիշողութիւններից, պարունակում է շատ առղեր, որոնք նրա մօր իւր վերայ ունեցած սիրանուէր հոգու խոր ազդեցութիւնն են պարզում մեզ.

И если я пополнить жизнь борьбою

За идеаль добра и красоты,

И носить пёсь, слагаемая мною,

Живой любви глубокия черты—

О, мать моя, подвигнуть я тобою!

Во мнѣ спасла живую душу ты!

Սակայն առանց ազդեցութեան չեն անցնում և հօր բոլոր արարքները, ինչպէս կատենեք յետոյ. նորա հոգու սև գծերից ևս ժառանգութիւն է ստանում բանաստեղծը:

Այնուհետև շատ վաղ (հօր զինուորական ծառայութիւնը թողնելուց և հայրենի կալուածքը քաշուելուց անմիջապէս յետոյ) ապագայ բանաստեղծը ականատես է լինում այնպիսի քսամների տեսարանների, որտեղ ստրկական դրութիւնը իւր բոլոր արհաւիրքներով արտայայտւում է. ընդհարւում են ծնողների անհաշտ բնաւորութիւնները, որից ընտանեկան ամուսնական երկպառակութիւններն են սկսւում: Կատաղի զինուորականը իւր զայրոյթն ու մաղձը թափում է

ուչ միայն իւր ձեռքի տակ եղած ստրուկների վերայ, այլ և հաւատարիմ ամուսնու, այն ամուսնու, որ իւր ամբողջ ապագան՝ հարստութիւն, ապահովութիւն, ծնօղների սէր և դուրդուրանք, բերել նրա ոտքերի տակ էր գրել՝ զրաւունելով միայն նրա համակրելի արտաքինով և հետեւելով իւր սրտի թելադրութեանը. զուր չէ, որ բանաստեղծը յետոյ դառնում թեաւ յիշում էր, թէ «օրհասական ճիշման տակ է անցրել իւր մանկութիւնը»։—Ընտանեկան շրջանում՝ բարւոյ և չաշի մրցմանը հանդիսատես լինելուց և կեանքի գաւառութիւնները դեռ այդ ժամանակից ճաշակելուց յետոյ՝ մի փոքր աղատ շունչ առնել է սկսում՝ Նեկրասովը, երբ այդ յեղյեղուկ զրութիւնը փոխւում է, և նա իւր փոքր եղբօր հետ Եարօսլավի գիմնալիան է ուղարկւում։ Սակայն երկար չէ մնում՝ նա այդ գիմնալիայում։ Ն. դատարանից արձակւում է՝ հաւանօրէն վարչութեան անդամների վերայ ծաղրական ոտանաւորներ գրելուն պատճառով, որոնցով աւելի էր գրաււում, քան իւր գասերովն ու մաւառը զարգացմամբ։ Այսպէս թէ այնպէս, 1838 թ.ին արդէն Նեկրասովը, ոտանաւորների մի հաստատեարակ կոնատակին, Պետերբուրգում է գտնւում՝ հօր յանձնարական նամակով, զինուորական դպրոց մտնելու համար։ Սակայն ճակատագիրն այլ կերպ էր անօրինել. հանդիպելով իւր ընկերներից մէկին և նորա միջոցով ուսանողների հետ ծանօթանալով՝ Նեկրասովը շուտով համոզւում է, թէ համալսարանական կրթութիւնն ինչպիսի մեծ առաւելութիւններ ունի, և նոցա զրգամբ սկսում է պատրաստուել համալսարան մտնելու. հետեւեալ տարին իսկ (39 թ.) նա իրաւունք է ստանում աղատ ունկնդիր լինելու։ Բայց նրա հայրը այնպիսի մարդկանցից չէր, որ իւր որոշման հակառակ թողնէր որդուն թէկուզ իւր ներքին կոչմանը հետեւելու. զայրացած՝ նա գաղարում է այլևս նպաստ ուղարկելուց և 16 տարեկան Նեկրասովը Պետերբուրգում, անօգնական և անտէր, իրեն կանգնած է տեսնում կեանքի անողորմ պահանջների դիմաց՝ միայնակ։ Չվհատելով երբեք և բոլոր յոյսը միայն իւր վերայ դրած, նա գիշեր ու ցերեկ անդադար աշխատում է, զանազան ամառներն ի համար ոտանաւորներ է

գրում, արտագրութիւններ ու սրբագրութիւններ կատարում, դոցանով իւր գոյութիւնը պահպանում և միևնոյն ժամանակ համալսարանի դասախօսութիւններին էլ հետևում: Սակայն այդ տարիները նա ստրստփելի կարիքների և նիւթական մեծ կարօտութեան մէջ է անցկացնում: մի տաղնապալից թշուառ ժամանակաշրջան էր այդ նրա կեանքի համար, որ, նոյն ինքն բանաստեղծի համոզմամբ և վկայութեամբ, իւր դրոշմն է դրել նրա ֆիզիքականի և նոյն իսկ բնաւորութեան կազմակերպութեան վերայ. «Ուղիղ երեք տարի պատում էր նա յետոյ, ես միշտ ամեն օր ինձ քաղցած էի զգում: Ոչ միայն վատ էի կերակրւում, ոչ միայն կիսալուշտ մնում այլ և ոչ ամենայն օր հաց դնում: Քանիցս բանն այն տեղն է հասել, որ ես գնացել եմ Մորսկոյի վրայի բնասօրաններից միեր, ուր թոյլ էին տալիս լրագիրներ կարդալ, թէպէտ և ոչինչ չպատուիրէիր քեզ համար: Ե՛հ, վերջնում ես չեմի համար լրագիրը, իսկ ինքդ մօտենում ես հացի ամսէին և հացն ուտում:*) Ս,յդ երկար ժամանակեաց քաղցին դիմանալ չի կարողանում Նեկրասովի մարմինը. նա թուլանում է ֆիզիքապէս և անկողին մօռնում: բնականաբար այլևս աշխատել չկարողանալով, տանտիրոջից է սկսում պարաք վերցնել. բայց տանտէրն էլ շուտով երես է դարձնում նրանից: Մի փոքր կազդուրութեւոց յետոյ նա բնկերներից մէկի մօտ է գնում և երեկոյեան վերադառնալով՝ տան դռները իւր առաջ փակ է գտնում. երկար զանգահարելուց յետոյ միայն դռան ետեից պատասխանում են նորան, որ նրա սենեակումն արդէն ուրիշն է բնակւում, իսկ պարտքի տեղ բուականանում են նրա կայքով... Հոկտեմբերեան ցրտերին, մէտակ շորերով, սուանց դրամի և օղնութեան՝ մենակ է մնում՝ Նեկրասովը փողոցում գնում է, ուր աչքը կաբում է. վերջապէս մի նստարանի վրայ նստում և քնում է. անշուշտ նա շուտով իւր վախճանը կը գտնէր (թէ և այս էլ առանց ազդեցութեան չի անցնում), եթէ պատահամբ մի աղքատ ծերունի չտեսնէր նրան և իւր տուն տանելով՝ չըպատսպա-

*) Стихот. т. I, Біогр. стр. XXX.

րէր այդ գիշեր: Իւր կեանքի այս տարիներն է յիշում բանաստեղծը, երբ ակնորիններ է անում իւր ոտանաւորներին մէջ, թէ «երկար ժամանակ քաղցած է մնացել», թէ իւր վրայ միշտ «բռնացել է կարիքը», «երիտասարդութիւնն անցրել է տանջող կռուի մէջ», և թէ այնպիսի կեանք է ունեցել, որի «պատմութիւնը եթէ մինչև վերջ կարդան, շատ սրտեր կը ցնցուին»:

Նեկրասովի զրական գործունէութիւնը սկսւում է նրա կեանքի հէնց այս տագնապալից շրջանից, այս ծանր տարիներից: Սակայն գուցէ նրա զրական գործունէութիւնը բոլորովին այլ ընթացք ստանար, այլ բնաւորութիւն կրէր, նրա ոտանաւորը խօսքի այն թափն ու կորովը չունենար, ինքն էլ այն մարդը չը դառնար, ինչ որ դարձաւ, եթէ չհանդիպէր այն ժամանակուայ ամենանշանաւոր գրագէտ — քննադատ Բէլլինսկուն, և Լըոպական իմաստով վերցրած՝ ուսեալ և կրթուած այդ մարդուն, չը ժօտենար նրան, նրա միջոցով էլ զրական այն շրջանի մէջ չը մտնէր, որ ժամանակի ուսու ինտելիգենցիայի լաւագոյն անդամներից կազմուած մի գեղեցիկ փունջ էր Ներկայացնում: — Կանոնաւոր կրթութիւն չստացած, ոչ մի դպրոցում մինչև վերջ չմնացած, համալսարանի դասախօսութիւններին անգամ լրիւ չյաճախած, ինքնակրթութեամբ էլ չսարսաղած (գորա համար ազատ ժամանակ էր պէտք, որից զուրկ էր Նեկրասովը), — զարգացման կողմից նա շատ յետ էր մնացել շրջապատող աւաջաւոր մարդկանցից: Բէլլինսկու շրջանն ընկնելով՝ նա մէկէն տեսնում է այն մտաւոր անդունդը, որ իրեն բաժանում էր զրական այդ շրջանից, և սիրով ու եւանդով կաշում է իւր ուսման թերին և կրթութեան պակասը լրացնելու գործին, միշտ առաջնորդ ունենալով Բէլլինսկուն:

Որից յետոյ Նեկրասովի վերայ ամենից աւելի ազդեցութիւն է ունեցել և աւանձին տպաւորութիւն գործել Բէլլինսկին: Այս բարի ազդեցութեան պատճառով է, որ բանաստեղծը այնքան սրտադին տողեր է նուիրում նրան, «մեծ ուսուցիչ» անուանում, ամբողջ կեանքի ընթացքում՝ յարգանքով խօսում նրա մասին, խոնարհում նրա անուան և

յիշատակի առաջ: Նրա բոլոր խօսակցութիւնները Նեկրասովի
 համար դասախօսութեան նշանակութիւն են ունեցել:
 «Նա (Բէլինսկին) իմ մէջ առատ պարզեւորուած մի բնու-
 թիւն էր տեսնում, յիշում է բանաստեղծը, որին կրթու-
 թիւն և զարգացում էր պակասում: Եւ ահա հէնց զրա
 շուրջն էլ պատում էին նրա ինչ հետ ունեցած զրոյցները,
 որոնք ինչ համար ուսուցման նշանակութիւն ունէին»:^{*)}
 Բէլինսկու Նեկրասովի համար ունեցած այդ ուսուցչական դերը
 և աղբեցութեան նշանակութիւնը աւելի որոշ երևում է
 մանաւանդ նորա Դորբովիւբովի հետ ունեցած խօսակցու-
 թիւններից. «Յաւում եմ նկատում է Նեկ. վերջինիս, որ
 դուք ինքներդ չէիք ճանաչում այդ մարդուն (Բէլսուս): Ես
 ամենայն տարի աւելի և աւելի եմ զգում թէ որքան ան-
 փոխարինելի է նորա կորուստը ինչ համար: Յաճախ անսնում
 եմ նրան երազումս, և նա կենդանի կերպով պատկերանում
 է աչքերիս առաջ: Պարզ մտաբերում եմ ինչպէս մենք եր-
 կուսով մէկտեղ, մնա մինչև դիշերուայ ժամի շը՝ խօսակցում
 էինք զրականութեան և ուրիշ առարկաների մասին: Դրանից
 յետոյ ես միշտ երկար թափառում էի դատարկուած փո-
 ղոցներում, յուզուած տրամադրութեամբ, այնքան ինչ համար
 նոր էան էր լինում նորա արդայարած հոգեքի մէջ... Դուք
 զրականութեան մէջ էք մտել արդէն պատրաստուած, հաս-
 տատուն սկզբունքներով և որոշակի նպատակներով. իսկ
 ես... ես ժամանակ չունէի կրթութեամբս զբաղուելու. պէտք էր
 մտածել քաղցից չմեռնելու համար: Այնպիսի զրական շրջա-
 նում էի, որտեղ աւելի կարելի էր բխանալ, քան զար-
 գանալ: Ի՞նչ հանդիպում էր Բէլինսկուին ինչ համար փրկու-
 թիւն էր... Ի՞նչ կլինէր, նա երկար ապրէր. ես այն մարդը չէի լինի,
 ինչ որ այժմ եմ»^{***)}, — վերջացրել է բանաստեղծն իւր խօս-
 քերը՝ յուզմունքից դողացող և տրտասուքից խեղդուող
 ձայնով: Սակայն Նեկ. Բէլինսկուով յափշտակուելիս, ոգևորունք

*) Русское Богатство, № 12, էջ 32.

**) Русск. Бог. № 11, 33.

***) Ընդդժումները՝ մերն են.

է ոչ միայն նրա արտայայտած «նոր մտքերով», կամ նրա կատարեալ ներուզական կրթութեամբ, այլ և նրա աշխիւ, անշահասէր հոգւով, մարդկային արժանաւորութիւններով: «Ա՛յ քեզ մարդ, մարդ եմ ասում է: Ա՛յ, դուք կժանօթանաք, կտեսնէք ի՞նչ հոգի է նա» — հիացմունքով արտայայտած խօսքերը, որ ասել է Նեկրասովը Նոստոնսիուն, վերջինիս Բէլլինսկու հետ ծանօթանալուց առաջ, ցոյց են տալիս թէ հոգունչ փայլուն պատկեր է ունեցել Բէլլինսկին և ինչով ազդել իւր շրջապատողների վրայ: Նեկ. յիշում է նաև այն ծանր տառաորութիւնները, որ թողնում էին իւր վրայ Բ. ու շրջանի վերացական խօսակցութիւնները, այդ շրջանի անգամների ուռւս կեանքին և ուռւս ժողովրդին անտեղեակ լինելու պատճառով՝ Ներոպայի մասին ունեցած անթիւ գրոյցները: «Նա գիտակցում էի, զրում է նա, որ այդ ամէնը այն է, ինչ որ մէկ հարկաւոր է, բայց միեւնոյն ժամանակ նոցա հետ վիճել չէի կարող, որովհետև նոքա ինձնից անհամեմատ աւելի շատ բան գիտէին, անհամեմատ աւելի կարգացել էին»:*) Նւ այսպէս, գիտակցելով, որ իրեն այլ բան է հարկաւոր, նա սխտւմ է անչափ աշխատել, սովորել: Ուռւս կեանքին քաջ ծանօթ էր նա՝ իւր կեանքն ամբողջապէս այդ ժողովրդի, այդ բազմախորտ ամբոխի մէջ էր անցկացրել. մնում էր նրան ձեռք բերել այն, ինչ որ իւր նոր ընկերներն ունէին, ինչ որ իրեն, նոցա հետ վիճելու համար՝ պակասում էր. և նա իւր բնատուր ընդունակութիւնների շնորհիւ և աշխատանքի մեծ եռանդով կարողանում է այդ թերին լրացնել:

Բէլլինսկու հումանական գաղափարներով և առաջադէմ լայն սկզբունքներով ղեկավարուող զպրօքը իւր խոր կնիքն է դնում Նեկ.ի հոգու և մտքի վրայ. ուռւս ժողովրդին Գլխաւորաբար ծառայելու մղումը նա այդտեղից է ստանում. այդ գպրօցում, այդ շրջանում է ծնունդ առնում այն գաղափարը, թէ գրականութիւնը ժողովրդի և նրա կեանքի բաղմակոզմանի գծերը՝ զանազան ելեէջները արտայայտողը

*) Миръ Божій № 12, էջ 16.

պիտի լինի. բուն, կենդանի ժողովուրդը պիտի իբրև աղբիւր ծառայէ գրականութեան համար. և հէնց այդ ժամանակից են սկսում, եթէ չենք սխալուած, հանդէս գալ այսպէս կոչուած «նարոդնիկները, որ յետոյ այնքան նշանաւոր են դառնում և որոնց կարասիներէից էր նաև ինքը Նեկրասովը:

Ձգադարեւով երբէք իւր կրթութիւնն ու բանաստեղծական ձիրքը առաջ տանելուց և եփուելով կարիքի և նեղութեան դէմ վարած կռուի մէջ՝ Նեկիւր վերջապէս իւր գործունէութեան համար մի այլ աստարեղ ևս գտնում է, մի գործ, որ բացի բարոյականից՝ արդէն նիւթականապէս էլ վարձատրում է: Այդ նրա հրատարակչական գործն է: Անպահան ոտանաւորների երկրորդ տեղակի (Служебный въ стихах) հրատարակութիւնը բաւական շահաւոր է լինում նորահամար: 45 թ.իննա հնարաւորութիւն է ստանում երկհատոր մի ժողովածու, իսկ հետեւեալ տարին արդէն երկուսն ի լոյս հանելու:

Խնամքով խմբագրուած այս ժողովածուների հրատարակութեամբ, որ կազմուել էին ժառանգութեամբ ժամանակի ամենայայտնի գրագէտների՝ Բէլինսկու, Իսկանդերի, Տուրգենևի, Մայկովի, Դոստոևսկու, Գրիգորովիչի և այլն, որոնք և այնուհետև նրա մշտական աշխատակիցները եղան—թէ Նեկրասովի անունն է հանրածանօթ դառնում և թէ մէկէն ի մէկ նորա նիւթական գրութիւնն ապահովուում, այնպէս որ 1847 թ.ին արդէն նա կարողանում է Պանաևի հետ „Современникъ“ ամսագիրը գնել, որի խմբագրութիւնը վարելով և յիշեալ ականաւոր գրական դէմքերից զատ այլ յայտնի ուժեր ևս աշխատակցութեան հրաւիրելով՝ այդ ամսագիրը գրական այնպիսի նախանձելի բարձրութեան է հասցնում և այնպիսի յարգի արժանացնում, որպիսին մինչև այդ ժամանակ չէր ունեցել և պահեց այնուհետև մինչև իւր դադարումը (1866 թ.): Խմբագրական պաշտօնին վարժուելով և նրանից ձեռք վերցնել չկարողանալով, „Сов.“-ի դադարումից երկու տարի յետոյ նա „Отечественныя записки“ ամսագրի հրատարակութիւնն է կապտով վերցնում, որն և նրա ձեռքի տակ դառնում է ուղիղ շարունակու-

Թիւն Современник-ի: Իբրեւ խմբագիր և գլխաւոր աշխատակից այդ երկու առաջագէտ ամսագիրների, Նեկ-ը իւր բնաւորութեան յատուկ գծերը—անպայման շիտակութիւն և աղնուութիւն—դնում է զոցա մէջ, որով այդ ամսագիրները ուռւս ինտելիգենցիայի բերան և հասարակական կարծիքի ղեկավար են հանդիսանում և ընթերցող հասարակութեան ընդարձակ շրջանների մէջ մտնում, մանաւանդ որ յօգուածների ընտրութիւնը, ինչպէս վկայում է խմբագրութեան անդամներից մէկը, Նեկ-ի նման «ի բնէ խելօք, էստեալքական և քննադատական զգացողութեամբ զօրեղ կերպով զարգացած» մարդու գրչի տակից էին անցնում:

Սակայն որքան էլ մեծ լինի Նեկ-ի կատարած դերը, իբրեւ հիմնադիր և ղեկավար ուռւս լաւագոյն երկու ամսագիրների, որպիսի անմոռաց անուն էլ թողած լինի նա ուռւս ամսագրների պատմութեան մէջ, այնուամենայնիւ այսօր նա փառաքանւում և իւր ազգակիցների լուրջ ուշադրութեանն է արժանանում ոչ իբրեւ խմբագիր, այլ իբրեւ Բանաստեղծ, բանաստեղծութիւնը, բանաստեղծական ստեղծագործութիւնը նա իբրեւ իւր գործունէութեան գլխաւոր առանցքն էր ընդունում, որի շուրջն այնուհետեւ պիտի պտտէր նրա կեանքի անիւը, և նրա միակ ցանկութիւնն ու պահանջը ժամանակակիցներից հէնց այն էր, որ իրեն քննադատէին և գնահատէին նախ և առաջ իբրեւ բանաստեղծի՝ մի իղձ, սակայն, որ ոչ միայն կենդանութեան ժամանակ, այլ և այժմ, մահուանից 25 տարի յետոյ, գթուար թէ կարելի լինի իրագործուած համարել:

Նեկրասովը գրական հրապարակ դուրս եկաւ զոգող քայլերով, հազիւ 16—17 տարեկան պատանի, Ն. Ն. տառերի տակ թաքնուած, „Мечты и Звук“ խորագիրը կրող գրքոյով: Հացի խնդրի ստիպմամբ հրատարակած երեսայական ոտանաւորների այս փոքրիկ տեարակը ժամանակին քննադատուեցաւ ամենախիստ գրչով. Բէլինսկու հեղինակաւոր խօսքը թէ՛ «անտանելի է միջակութիւնը ոտանաւորի մէջ» —ամեն ինչ վճռում էր, նոյն իսկ Նեկ-ի ամենասիրելի սրօ՜Ֆեստորը՝ իմանալով որ յիշեալ բրօշիւրի հեղինակը իւր

ուռնկնդիրներն մէջն է, դասախօսութեան ժամանակ, բոլոր ուսանողներն առաջ, ամենակծու ակնարկներով ծագրում է նրան և յայտարարում, թէ այդ զբոյսի մէջ «ոչ տաղանդի նշոյլ կայ, ոչ իմաստ, ոչ ներդաշնակութիւն, այլ միմիայն ջուր և գատարկ յանգերի թխուածք»*: Նոյն խիստ դատաւճռն է կենթարկում և նրա ոտանաւորների երկրորդ զբոյսը (Статейки въ стихахъ): Նրիտասարդ բանաստեղծը այդ խիստ քննադատութիւններից թէև վրդովուած, բայց չի յուսահատուում. մանկութիւնից անդուլ աշխատանքի սովորած՝ նա նորից աւելի եռանդով աշխատանքին է կաշուում իւր համոզումն ու ներքին կոչումը քննադատներին ևս խոստովանել տալու համար, և այդ բանը նրան շուտով յաջողւում է. Բէլինսկին, այդ մեծ քննադատն ու գեղեցկագէտը, որ Նեկի-ի ոտանաւորների բ. զբոյսի ճակատին էլ «վողըվիլային շաղկաղովութիւն» անունն էր դրել, շուտով խոստովանում է, որ Նեկի-ը բանաստեղծ է, այն էլ էսէական բանաստեղծ, երբ վերջինս իւր ներսում խօսող ձայնին ականջ դնել է սկսում և իւր բանաստեղծութեան համար այն աղբիւրին է դիմում, որ իրեն քաջ ծանօթ և սրին շատ մօտ էր: Նեկրասովի նշանաւոր „Въ Дорогѣ“ ոտանաւորն էր, որ այդպէս միանգամից փոխեց խիստ քննադատի կարծիքը:

Արդ, ո՞րն է այն աղբիւրը, որից նիւթ առնել սկսեց բանաստեղծը. ի՞նչ բովանդակութիւն տուեց նա իւր քնարին:

Я призванъ былъ воспыть твои страданья,
Терпѣнымъ изумляющій народъ -

աղբիւրից երևում է, որ Նեկրասովը այն զգացումն է ունեցել, թէ կոչուած էր ոռւս ժողովրդի ցաւը, տառապանքները երդելու: Բայց ինչո՞ւ յատկապէս «տառապանքի երդիչ պիտի լինէր նա, ո՞րտեղ ևն ամփոփուած այդ զգացման արմատները և ի՞նչպէս ու ի՞նչ ցաւ ու տառապանքներ է երգում նա:—

* Миръ Божій 12, էջ 21:

Ինչպէս տեսանք՝ ցաւ, ամենքն և դառնութիւն էր ներկայացնում Նեկրասովի անձնական կեանքը, նեղութեան և աշխատանքի մի հսկայական բռն, որի ծանրութեան տակ սպանել է նա մանկութեան տարիները, «կեանքի աօնական շրջանը»: Նրա հայրական տունը մի թատերաբեմ էր, որտեղ հանդէս էին բերում մարդկային զագանութիւնները իրենց բոլոր ստոր արտայայտութիւններով, ցուցադրւում մոլի կրքի վայրագ պահանջները, կոսիտ ուժի յաղթանակը, ունատակ արւում և՛ խիղճ, և՛ սրբութիւն և այն ամէնը, ինչ որ նուիրական է մարդու համար. ընտանիք չէր դա, այլ մի կատարեալ սպանդանոց՝

Гдѣ рой подавленныхъ и трепетныхъ рабовъ
Завидовагь житію послѣднихъ барскихъ псовъ,
Гдѣ научился я терпѣть и ненавидѣть...
Гдѣ отъ души мосей, довременно растлѣнной,
Такъ рано отлетѣлъ покой благословенный,
И не ребяческихъ желаній и тревогъ
Огонь томительный до срока сердце жогъ¹.

մի դժուր էր դա, որտեղ

Вторилъ звуку чашъ и гласу ликований
Глухой и вѣчный гулъ подавленныхъ страданій².

Այս բոլորը կատարւում էր բանաստեղծի առաջ... և բնականաբար ազգու բոլոր պիտի սնուցանէր նորա ներսում: Նա «կեանքի հէնց սկզբից վերաւորուած մի սիրտ էր, յիշում է Դոստոևսկին, և հէնց նորա այդ ելքէ՜ շատապէս վերքն էր սկիզբ և ազդուր նրա ամբողջ՝ չափազանց առատ պալից, բանաստեղծութեան բոլոր կեանքի ընթացքում»³: Ինքը Նեկրասովն էլ նոյնն է հաստատում. «Իւրաքանչիւր զրոյ հակառակորդներին ապիս է այն, ինչ որ ինքը խորապէս զգացել է. քանի որ երեխայութիւնից ինձ վիճակուել

1. Стихотв. т. I, էջ 35:

2. Նոյն, էջ 37:

3. Նոյն, Биопр. էջ XVIII.

է անհետ ռուս դիւղացու տառապանքները ցրտից, սովից և ամէն տեսակի խստութիւններից, ուստի և ես իմ բանաստեղծութիւնների համար մոտիւններ եմ վերցնում նրանց միջավայրից: Եւ իրօք նա իւր ոտանաւորներին համար սկսում է «մոտիւններ» հանել իրեն այդպէս քաջ ծանօթ ժողովրդի զրկանքներով լի իրական կեանքից: Այո՛, նրա մանկութիւնից ստացած խոր «վէրքը», նրա անցուցած անկարգ կեանքը, նրա ծածուկ թափած դառն արցունքները, սիրող և առաքինի մօր դալիահար դէմքը, հօր գազանութեան ենթակայ ճորտերի և դիւղացիների լալահառաչ ձայները, նոցա սրտամորմոք հեծկտանքները նրան ոգևորում, թե եւն տալիս սոցա արդար դատը պաշտպանելու, իրրեւ մօրգարէ՛, նոցա տառապանքներն աշխարհին յայտարարելու, բռնութեան դէմ ազդու բողոք բարձրացնելու. և նեկ, իւր այդ պարտքը կատարում է ամենայն սրբութեամբ, առանց ուշադրութեան առնելու ընկերակիցներից ոմանց «բարեկամական խորհուրդը»:

Пускай намъ говорить измѣнчивая мода,

Что тема старая—, „страданія народа“,

И что поэзія забыть ее должна,—

Не вѣрьте, юности! не старѣетъ она.

Այսպէս ասելով և բանաստեղծութեան մասին այս հայեացքն ունենալով, նա իւր մարգարէական դերը կատարել է սկսում հէնց հայրենի տանից: Թշուառներից և տառապող խեղճերից մէկը և առաջինը նեկ-ի մայրը՝ գազան ամուսնու ձեռքին խաղալիկ դարձած այդ առաքինութիւն էր, և ի՛նչ քնքոյշ տաղեր, ի՛նչպիսի նուիրական սիրոյ բուռն արտայայտութեամբ լի քնարական ոտանաւորներ է նուիրում նորա անարատ յիշատակին. որպիսի՛ դառն վշտով պատկերացնում նորա տրտում վիճակը, խաբուած սէրը: Ամէն ինչ ձգած, «օտար երկիր» եկած այդ որբուհին շրջապատող ապականեալ միջնորդութեամբ օրաուր թառամում է. արհամարհուած և մոռացուած բոլորից մաշուում է այն անձը, որին ինքը պարտական է համարում այն ամէն բանով, «ինչ որ սուրբ է և լաւ», իր համար. նրա «գահիճ» է դառնում այն անձը, որին և՛ սէր

և ջահլիլութիւն և կամք — ամէն ինչ նուիրել էր»¹։ մի բանտ է դառնում նրա համար ամուսնու տունը, ուր իւր սե բաղդը ողբալով մնում է մինչև գերեզման, իւր «վիճակը ճորտի լուութեամբ տանելով», «ամբողջ կեանքը առանց սի բուեղու անցկացնում», միշտ «կատաղած փոթորիկի» առաջ, «իւր կրծքով պաշապանելով սիրելի զաւակներին», մինչև որ վերջապէս «փոթորիկը» փրթում է, և նա «առանց շարժուելու հարուածն ընդունում» լուռ, վեհանձնութեամբ փչում է շունչը՝ իրրեւ «ամենամաքուր սիրոյ աստուածութիւն»²։

Բանտ ներկայացնող հայրենի յարկի տակ նոյն բաղդին է ունեցել և բանաստեղծի քոյրը. «անխօս նահատակի» և՛ «ցաւը և սարսափելի վիճակի նախատինքը» կրելով, նա հօր բռնի կամքով իւր ապագան տալիս է այն մարդուն, որին չէր ծանաչում և չէր սիրում»։ բայց նա պատուով տանում է իւր այդ ծանր խաչը և «իւր մօր օխուր վիճակը աշխարհիս վերայ երկրորդելով»՝ գերեզման է իջնում «այնպիսի սառն և խիստ ժպիտ երեսին, որից կը սարսէր նոյն ինքն դահլիճը»³։ Այնուհետև, բանաստեղծը աւելացնում է, որ այնտեղ իրենց տանը «ինչ որ մի բան ճնշում էր բոլորին», որ այնտեղ «մեծի և փոքրի սիրտը անձկութեամբ արորւում էր», մինչդեռ նոյն պատերի մէջ հօր կեանքն անցնում էր «անպառուղ և զատարկ», «խնջոյքների անմիա պարծենկոտութեան, անառակութեան, կեղտոտ և սոոր բռնակալութեան մէջ»⁴։ և որ բոլորը տանջւում էին այստեղ, միշտ ողբի աղաղակներ, հեծեծանքներ ու խոր հառաչանքներ էին լսւում։

Только тотъ одинъ, кто всѣхъ собою давилъ,

Свободно и дышалъ, и дѣйствовалъ и жилъ⁵.

Հայրենի տան պատերից զուրս ևս, հէնց նրա պատու-

1. Стих. I. էջ 208:

2. Նոյն՝ էջ 209:

3. Ст. I, 36:

4. Ст. I, 35:

5. Նոյն, 37:

հասնելի առաջ՝ Նեկրասովն տկանատես էր եղել ժողովրդի ախուր կեանքի շատ մութ և անմխիթար կողմերին, դիտել, ինչպէս նրա հօր ոտքերի առաջ ընկած՝ ամբողջովին ցեխի և արեան մէջ շաղախուած, քարշ էր գալիս և ողորմութիւն հայցում մի որևէ գիւղացի, կամ թէ ինքը շատանգամ հօր «անսանձ բարկութեան բռնկումներէ» խոյս տալով, ծանր օրերն անց էր կացրել բուն գիւղացիների մէջ, որտեղ ընդհանուր ճնշումը, ընդհանուր ցաւը այնպէս սերտ կերպով մօտեցրել էր նրան այդ զրկուած և հարստահարուած դասին: Միւս կողմից, շատ մօտ գտնուելով Վոլգային, մանկութիւնից նա լսել էր բուրլակների (նաւաքարշ) տխրագին երգերը, ականջ խլացնող նրանց ծանր հառաչանքները: Եւ ահա Նեկրասովն, լաւ հասկանալով աշխարհի կարգերը և այն գիտակցութիւնն ունենալով թէ՛ մինչ «երջանիկները լուռ են բարձր անելում և անբաղձներին կարեկցելում», նա՛, «ով հիւանդ է ինքը, ուրախութեամբ և ազահարար ականջ է դնում հիւանդի մասին լսած տեղեկութիւններին»¹, ինքն ևս, իբրև մէկը այդ հիւանդներից և բաղդալուրկներից՝ շատ վաղուց վշտի սովոր իր քնարը գործ է դնում ընկճուածների դասը պաշտպանելու: Նա մաքով սլանում է դէպի Վոլգայի ափերը, ողջոյն է տանում հայրենի գետին, բայց իբրև պատասխան բուրլակների խուլ հառաչանքներն է լսում՝ միացած ցաւալի իրականութեան հետ. «կորացած, գլուխները համարեա ոտքերին հասցրած, փոկերի մէջ փաթաթուած, կեղևի տրեխը (лапоть) հագներին, գետի երկայնութեամբ շարէ շար սողում էին բուրլակները: Եւ լուրթեան մէջ լսուող նոցա յուզարկաւորման չափաւոր հառաչք անտանելի կերպով վայրենի էր և զարհուրելի կերպով պարզ»: Նրան սարսափեցնում է բուրլակի «խոժոռ, հանդարտ և հիւանդոտ» դէմքը, «տխրագին և վշտալի» տեսքը, «յանդիմանութիւն կարգացող խաղաղ—անոյս հայեացքը և ուժաթափ դիմագծերը»: արդար զայրոյթ է շարժում նոցա «վաստակաբեկ դէմքի վերայ նկատուող միշտ միևնոյն անվերջ հլու

Հնազանդութիւնը: Մարդկանց ամբողջ սերունդներ են ապրում և կորչում անհետ, առանց իրենց զաւակներին մի դաս թողնելու. «անձայն մեռնում է նա, անյայտ կորչում», կամ մահուան անկողնում զեռ մրմնջում. «եթէ առողջանար ուստ, արջի նման կը քաշէի զեռ լանջափոխ»: Եւ համբերել չի կարողանում բանաստեղծը, դառնապէս լաց է լինում և իւր «որբան» հայրենի գետին ծանր թախծով «ձոր-տութեան և վշտի գետ» է անուանում:

Մտամուրդ, անհուն վիշաք կրճքի տակ, դժբաղդութեան այդ բուն վայրերից երեւոյթութեամբ առաջ է անցնում նա՝ տեսնում, ինչպէս «աշխատանքի խողազ որդիքը» «հողը ուռցում են իրենց քրախնքով և արիւնով», եզի նման օր ու զիշեր աշխատում են նոցա հետ մէկտեղ երեխայք, նոյն իսկ յդի կանայք գործի դիմում, բայց և այնպէս վերահաս փտանդից, սովից աղատուել չեն կարողանում. չափողանց աշխատելուց թուլացած երկրագործը սովի ձեռքից աչք չէ բաց անում, «մշտական աշխատաւորը սոված է մնում»: իսկ այս բոլորի պատճառն այն է, որ երկրագործը իւր վաստակի տէրը չէ:

Весь народъ—работникъ мой!

Лѣто, осень уѣиваются...

Имъ не нужно ничего!...

Самъ не сѣю и не жну,

Что родить земля имъ, матушка,

Все несутъ въ мою казну!

Գիւղացու քրանաջան աշխատանքի պտուղը կալուածատիրն է տանում. «կալուածատէրը չարագործ է», «կառավարիչը՝ կեղեքիչ, յայտնի յափշտակող»: իսկ սոցա բոլոր արաքներն զիմաց գիւղացուն մնում է միայն ուժերը լարել, մի կողմից տերերի փորը լեցնել, միւս կողմից իւր ողորմելի դոյութիւնը պահպանել. և այդ ժամանակ հող չէ թէ լսւում է «մարդկային արեան և արցունքների բողբոջ» և թէ «ուժից վեր աշխատանքը հիւժում է», վերջ ի վերջոյ անկողին ձգում նրան: իսկ այնտեղ դաշտում հասած արան է

սպասում նրան՝ հասուն հատիկները դետին թափելով:

Не для того же пахаль онъ и сѣяль,

Чтобы насъ вѣтеръ осенній развѣяль—

իրենց արտունջն են մրմնջում հատիկրը: իսկ քամին նոցա պատասխան — „вашему пахарю моченьки пѣтъ“ գոյժն է տա-
նում: որովհետեւ նա վարել, «բայց ուժի համեմատ չէ աշ-
խատանքը տարել»: պառկած է նա անօգնական, հիւանդու-
թեան որդը նրա վիրաւոր սիրան է կրծում, մինչեւ որ նա
ցմահ աշխատելուց, աղքատ ապրելուց յետոյ իւր խոնջա-
ցած անդամներին հանգիստ է տալիս յաւիտենականութեան
գրկում ... Ու քանի՜ քանիսն են այսպէս աշխատանքի ծա-
նութեան տակ մէջք կոտրել, քրտինքի տեղ արիւն թափել
իրենց անուցանող դաշտերում, և կամ ձմրան ցրտին թրփու-
մէջ խեղդուել, խոր ձիւնի մէջ անհետ կորել: Հայրենի երկրի
իւրաքանչիւր վայր տխուր յիշատակների հետ է կապուած
բանաստեղծի մտքում: «Գարեկամ մինչեւ ծնկներս արեան մի-
ջով ենք անցնում» — դառնացած բացօթանշում է նա: մարդա-
գետիկներովն ես գնում՝ քամին է ականջիդ փսիսում — «ցուրտ
է, օտարական, ցուրտ» անտաս ունի ես գնում՝ զազանն է
ուռնում՝ «սով է»: հացը նուազ է՝ ցրտիցն է, տաւարը թոյլ
է՝ սովիցն է: Գիւղացուն հարցնում ես՝ «ամբ ես ապրում»,
— «ցուրտ է», պատասխանում է: «լաւ ես ուտում, խմում»,
— «սով է»: Գիւղացին կնոջը ծեծում է, զինետուն է զը-
նում՝ «սովից»¹: Եւ այս բոլորն ընդհանուր է ամբողջ երկրի
համար: Այս զգացման տակ բանաստեղծը հայրենիքին է դառ-
նում՝ ցոյց տալու իրեն այնպիսի մի վայր, որտեղ նրա սերմ-
նացանն ու պահապանը չը տառապէր: «այդպիսի անկիւն ես
չեմ տեսել», վրայ է բերում բանաստեղծը և թուում, որ
հեծում է նա դաշտերում, ճանապարհներին, բանտերում,
հանքերում ... հեծում — առտապում է նա իւր իսկ սեպ-
հական աղքատիկ խրճիթում²: Եւ երբ գիւղացին իւր կե-
ղեքիչների արիւնը ծծողների զէմ պաշտպանութիւն

1. Стих. II, էջ 46, Пѣсня убогаго странника.

1. Стих. от. I, էջ. 260:

խնդրել, իւր արդար դառն ուր պէտք է լսելի անել է կամենում, դուռն ամուր շրխիցով նրա երեսին փակում են, գլխիկոր յետ դարձնում՝ իրենց հանգիստ քունը չխանգարելու այն ժամին, որ ուրիշների ծառայութեան համար է սահմանուած 1: Իսկ գիւղացին յոյսը կորած, ճնշուած անողորմ կարիքի և ընդհանուր ցաւի առից, այդ բոլորը մոռացութեան տալու մի միջոց է, դանում միայն՝ զինեառն գնալ՝ որովհետեւ իւրաքանչիւր գիւղացու

Душа—что туча черная—
Гни́вна, грозна—и падо бы
Громамъ гремѣть оттудова,
Кровавымъ лить дождямъ,
А все виномъ кончается.

Կամ այսպէս են արամարանում

Намъ подобаетъ пить!
Пьемъ—значить, силу чувствуемъ!
Придетъ печаль великая,
Какъ перестанемъ пить!...

Այս տեսակեաց ուշադրութեան արժանի է բանաստեղծի „Кому на Руси жить хорошо“ յայտնի պոէմայի լուծումը. 70-ական թուականներին, դեռ այդ բանաստեղծութիւնը չաւարտուած՝ Ասպինսկին հետաքրքրւում է իմանալու, թէ հեղինակը ո՞ւմ պիտի երջանիկ համարէ, և ի մեծ զարմանա իւր լսում՝ Նեկի-ի պատասխանը՝ «արբեցողին»։ Այսպէս, մխիթարական ոչինչ չգտնելով, բանաստեղծը իւր խօսքը կրկին վաղային ուղղելով՝ բացականչում է.

Волга! Волга! Весной многоводной
Ты не такъ заливаешь поля,
Какъ великою скорбью народной
Переполнилась наша земля.

Անշուշտ, այս ընդհանուր թշուառութեան, ընդհանուր տառապանքի նկարագրից դուրս չպիտի մնար նաեւ ոռոս կնոջ

վիճակի «ամբողջ սարսափի», «նախատուական գերութեան» նկարագիրը: Սօր պատկերը առաջին էր շարունակ. նա նկատում է, որ մինչ «ամէն ինչ աշխարհում» մի քանի անգամ փոխուել է, ուստի կնոջ գրութիւնը նոյնն է մնացել: Երբ յիշում է, որ կենսունակութիւն արտայայտող կնոջ դէմքին յանկարծ երևում է «բութ համբերութեան արտայայտութիւն և անմիա մշտական երկիւղ», որ «սեռ ու զգուար աշխատանքից» նա դեռ չծաղկած թառամում է՝ աւելացնելով նաև այն հանգամանքը, որ ամուսնու ուժը միայն կնոջն է պատում. շատ անգամ նա իւր բարկութիւնը կնոջ վրայ է թափում, չարիքի պատճառ նրան համարում և անխնայ ծեծում և ոչ ոք չի պաշտպանում ծեծուողին. „МИЛЛО ПОДОИ НЕ ДОЛГО БОЛЯТЬ“ խօսքերով մտերիմներն ու ծնողները յուսադրում — միխթարում են նրան: — Իսկ ինչպիսի օրեր են սպասում դարձեալ կնոջը ամուսնու մահից յետոյ, երբ որբիկների և ամբողջ տան հողսի ծանրութիւնը նրա ուսերին է մնում միայն: Այդպիսի մի անբաղդ ընտանիքի պատկեր է տալիս Նեկս-ի ընտիր ոտանաւորներից մէկը (Смерть крестьянина): Անունում է ընտանիքի սիւնը, միակ աշխատաւոր աղամարդը, թողնելով ծերունի ծնողներին դառն կսկծի՝ ամուսնուն ու զաւակներին յուսահատ անաէրութեան մէջ:

Береза въ лѣсу безъ вершины —

Хозяйка безъ мужа въ дому.

Նա գիտէ, որ իրեն համար շատ սև օրեր են պահուած, որ իրեն ոչ ոք չի խղճայ. և հէնց առաջին օրից դաժան իրականութիւնը իւր ամբողջ սարսափով դուռն է դալիս: Չմեռ է, բայց տանը մի ծղան անգամ փայտ չունի վառարանը վառելու. երեխաներին հարեանին պահ տալով, անտառ է ելնում փայտ բերելու. այդտեղ իւր անօղնականութիւնն ու միայնութիւնը աւելի որոշ պատկերացնելով՝ նա սիրաբ թեթեւացնելու համար լացին է դիմում, իսկ անտառն անմասնակից նրա ցաւին՝ տկանջ է դնում, «ինչպէս հաւաքանքները դուրս էին թաւում, ձայնը երկար ձգւում և ղողղում էր և արևը... երկնքից անասրբերութեամբ զիտում այրու

ծանր տանջանքները»¹։ Այնուհետև և՛ փայտ է ջարդում
և իւր ապագայ վիճակն ու անելիքը մտքի առաջ բերում,
թէ ինչպէս մենակ իւր վար ու ցանքը պիտի անէ, խոտհուն-
ձից արահնին հասնէ, ցերեկուայ առաջին արտում խուր-
ձեր կապէ, խրձերի մէջ արաատունք ձգէ։

Тотъ сердца въ груди не носилъ,

Кто слезъ надъ тобою не лилъ—խօսքերով վերջա-
յնում է բանաստեղծը իւր տխուր նկարագիրը։

Անուշաղիր չէ թողնում նեկ. և դիւզացի մանուկնե-
րին. այն ողբալի մանկութիւնը, որ նա էր անցրել, չէր կա-
րող, ի հարկէ, չը դրդել նրան ուռւ մանուկների նոյնպիսի
անտանի վիճակի արտայայտիչը լինելու։ Այն տարեկանից
երեսամները իրենց ծնողների հետ զործի են, դիւզական աշ-
խատանքներին մասնակցում կամ դործարանում իրենց թո-
քերը մաշում են . . Ապշիցնում է բանաստեղծին 6 տարե-
կան մանուկի հօր հետ անառից փայտ բերելու տեսարանը,
աչքերին հաւատալ չի ուզում, որովհետև

Ребенокъ былъ такъ умирительно малъ,

Какъ будто все это картонное было,

Какъ будто бы въ дѣтскій театръ я попалъ²։

Աւելի պարզ և յուզիչ կերպով արտայայտում է երե-
խաների ցաւն ու տրտուեցները Плачъ Дѣтей օտանաւորը։
Մինչ ամէն մի կենդանի շունչ իւր ջահիլութեան ոսկեայ
ժամանակաշրջանում ուրախութիւնների և զուարճութեանց
է հեռամեւ լինում՝

Только намъ гулять не довелось

По полямъ, по нивамъ золотымъ:

Цѣлый день на фабрикахъ колеса

Мы вертимъ—вертимъ—вертимъ!

Պատում է անիւը, զլուխներն էլ հեռը պտտցնելով, ամէն
ինչ շրջում է նոցա աչքում, սրտները թռթռում—

Погади ужасное круженье!—զուում են երեխաները,

1. Стих. т. II, 102:

1. Նոյն, էջ 21:

Дай намъ память слабую собрать;
 Безполезно плакать и молиться,
 Колесо не слышится, не щадить:
 Хоть умри—проклятое вертится,
 Хоть умри—гудить, гудить, гудить!

Գործից դուրս էլ մի ապահով տեղ չունին իրենց ան-
 հաստատ քայլերն ուղղելու, խոնջացած անդամներին հան-
 դրստութիւն տալու: Եւ նոցա հանգիստում է «հոգսն ու
 կարիքը»:

Тамъ, прижавъ усталой головой
 Къ груди блѣдной матери своей,
 Зарыдавъ надъ ней и надъ собою,
 Разорвемъ на части сердце ей ...¹

Լաց են լինում մանուկները:

Այս ձևով թէև մենք կարող էինք դեռ երկարել մեր
 խոսքը և կրկին այնպիսի ոտանաւորներ առաջ բերել, որոնց
 մէջ երևար ուրա կեանքի ուրիշ շատ մասը կողմերն եւս,
 ստիպի այսքանն էլ բաւական է դադարար կազմելու համար,
 թէ ինչպիսի բնաւորութիւն էր տուել Նեկրասովը իւր բա-
 նաստեղծութիւններին: Սեր նպատակն էր միայն ընդհանուր
 դժերով առաջ բերել Նեկ-ի քնարի վշտահար՝ ժողովրդի
 տառապանքներին նուիրուած կողմը և համոզել, որ նա
 իրօք կոչուած է եղել «իւր համբերութեամբը դարմանք
 պատճառող ժողովրդի տառապանքները երգելու»: Յիրաւի
 նա առաջին հեղինակներէց էր, որ «... ժողովրդի իրական
 կեանքը իւր բոլոր խաւար կողմերով ամենայն պարզ-եւեմ-
 այն աստիճան պարզ, որ թշնամիները «իրաւորող պարզու-
 թիւն» էին անուանում — բանաստեղծութեան նիւթ զար-
 ձրեց, և նա առաջինն էր, որ բանաստեղծութեան մէջ Դե-
 րուս-տենդենցիա — մտքեց: Սակայն հէնց այս հանգամանք-
 ներն են պատճառ, որ Նեկրասովն այնքան թշնամիներ է

1. СТИХ. Т. II. 22:

վաստակում, այնքան կրքոտ յարձակումներ ի նշմարելուում:

Զխօսելով Նեկի երկտասարդական զրչի արդիւնքների, նրա տաղանդի երկխայրիքի մասին, որ, կարելի է ասել, ամբողջ առաջ գրականութեան կողմից մերժուեցաւ և որից ինքը քանաստեղծն էլ յետոյ հրաժարուեց, — զանուեցան քննադատներ և մեծ հեղինակներ, որոնք Նեկրասովի տաղանդի ամենախայրուն շրջանի ստեղծագործութիւնների, լնտրոտանաւորների մէջ անգամ բանաստեղծութիւն չէին տեսնում: Տուրգենևը «որոշի արժողութիւն» չի տալիս նորա բանաստեղծութեան, Տոլստոյը նրան «բանաստեղծական շնորհից բոլորովին զուրկ» է համարում: մի երրորդի կարծիքով «բանաստեղծութիւնը մինչև անգամ չի էլ զիշերել նրա ոտանաւորներում», և ինչ և ինչ: Բայց միւս կողմից մենք տեսանք, որ Յէլինսկու նման հուշակաւոր քննադատը, թէպէտ ամենախիստ կերպով էր վերաբերուել Նեկի առաջին ոտանաւորներին, խոստովանեց, որ յիշաւ Նեկի բանաստեղծ, այն էլ իսկական և տաղանդաւոր բանաստեղծ է, և այնուհետև միշտ ուղղութիւն էր տալիս նրան, հրացմունքով խօսում նրա հետ զհետէ լոյս տեսնող ոտանաւորների մասին: Երկտասարդ քննադատ Դորբոլիւբովը Պուշկինից, Լերմոնտովից և Կոլցովից անմիջապէս յետոյ՝ նոցա կողքին և նոցա շարքում, Նեկրասովին է դնում, իբրև ինքնուրոյն և բանաստեղծութեան մէջ նոր հոսանք մտցնող բանաստեղծի: Պիտարևի նման ուղղամիտ քննադատը իւր ժամանակին ուշադրութեան արժանի միայն Նեկրասովի ոտանաւորներն է համարում և յանձնարարում կարդալու: Սալտիկովը, որի հետ և շատ ուրիշները, նրան «ուսաց գրականութեան մէջ մեծ մարդ» են տեսնում: Դոստոևսկին (իւր դամբանական ճառում) Պուշկինից և Լերմոնտովից անմիջապէս յետոյ է դնում, իսկ հաղարաւոր ձայներ սոցանից էլ բարձր են համարում նորան:

Եթէ ընդունենք անգամ, որ վերջին դէպքում խօսել է առաւելապէս զգացմունքը և միտքը մի կողմ է քաշուել վշտալի իրողութեան զիմաց, մեռւմ է դարձեալ մէջանդ այն փաստը, որ մինչ շատ անուանի և հեղինակաւոր քննադատներ ու արուեստագէտներ Նեկրասովին բանաստեղծ

չէն համարուած, ընդհակառակն շատերը, ոչ պակաս հեղինակաւոր՝ նորան ճշմարտեղ ին համարում: Ինչն է այս տարօրինակ երևոյթի պատճառը. հարկաւ, ինչպէս ակնարկիցինք վերը՝ զեղարուեստի մասին ունեցած տարբեր հասկացողութիւնը: Առաջինները, նեկօի ոտանաւորներէ մէջ բանաստեղծութիւն չդանողները՝ զուտ զեղարուեստի երկրպագուներ էին, հեռուներ «արուեստը արուեստի համար է միայն» սկզբունքին. իսկ միւսներն՝ հակառակօրէնները, չէին բաւականանում «թռչունի երգով», արուեստի մէջ նպատակ էին գնում, արուեստը ծառայեցնում էին ժողովրդին: — «Թող տուր, բարեկամ, կառապանների սէր երգելը և այն ամէնը, ինչ որ զեղջիկան է. ականջ ծակող մի սխալ է այդ ... հաւատա՞ մեզ, որ այնպիսի բէպականութիւն, որպիսին օրինակ քո „Вѣкъ—ѣ по ушамъ“ ոտանաւորի մէջ կայ, կխրանեցէ բոլորին, որոնց էստեղծական ճաշակը զարգացած է: Սրբապղծութիւն (профанація) է նկարագրել հասարակական կեանքի ժահրոտ կողմերը ...»¹ — բարեկամարար խորհուրդ էր տալիս Տուրգենևը (նորա հետ և Բոակինը): Սակայն միւս կողմից ոչ պակաս անուանի արուեստագէտներ բանաստեղծութեան համար այլ պահանջներ էին գնում. «Մեր ժամանակի ոգին այնպիսի է, զբում էր Բէլինսկին 1843 թ., որ ամենավսեմ՝ ստեղծագործական ոյժը կարող է միայն առ ժամանակ հիացնել՝ եթէ սահմանափակուի «թռչունի երգով», ստեղծելով ժամանակի պատմական և փիլիսոփայական իրականութեան հետ ոչինչ ընդհանուր բան չունեցող մի առանձին աշխարհ. եթէ երևակայէ՝ թէ երկիրն անարժան է իրեն, թէ իր տեղը ամպերի վերայ է, թէ աշխարհային առաւոյանքները և յոյսերը չպէտք է վրդովնել իւր խորհրդաւոր երափներն ու բանաստեղծական արամազրութիւնները: Այդպիսի ստեղծագործական ոյժի արտադրութիւնները, որքան էլ ահագին լինին, կեանքի մէջ չեն մտնի, հիացում և համակրութիւն չեն զարթոյցնի ոչ ժամանակակիցների, ոչ էլ յաջորդ սերունդների մէջ ... Սպեշա-

1. Миръ Божій, № 12, 26:

Գործութեան ազատութիւնը հեշտութեամբ համայնում է ժամանակի «գոն» ծառայելու— Գործին ... դորա համար հարկաւոր է լինել «ազատացի» իւր հասարակութեան և իւր դարի զաւակի իւրացնել նորա շահերը՝ իւր ձգտումները նրա ձգտումներին միացնել, դորա համար հարկաւոր է համակրանքի սէր, ճշմարտութիւնն իմանալու գործնական առողջ զգացողութիւն, որ համոզումները՝ դործից, զրուածները՝ կեանքից չի բաժանում¹։ Ձերնիշխակին մի քայլ առաջ է անցնում Բելինսկուց. «Գեղեցիկը՝ կեանքն է»—վճռականօրէն պնդում է նա և այն միտքը պաշտպանում թէ արուեստը շօշափելի օգուտ պիտի տայ ժողովրդին, հակառակ դէպքում մերժում է նրա նշանակութիւնը։ «Մտածող մարդու ուշադրութեանն արժանի բովանդակութիւնը միայն կարող է, ասում է նա, արուեստը փրկել այն նախասինքից, թէ դատարի զուարճութիւն է այն։ Լոկ գեղարուեստական ձեւը արհամարհանքից կամ կարեկցական ժպիտից չի փրկի արուեստի արտադրութիւնը, եթէ, այդ արտադրութիւնը իւր բովանդակած գաղափարի կարեւորութեամբ չի կարողանայ այս հարցին պատասխան տալ, արժէ, արդեօք աշխատել այդպիսի դատարի բաների վերայ։ Անօգուտ բանը իրաւունք չունի յարգուելու... Սէր, սէր և միշտ սէր նկարագրելու սովորութիւնը ստիպում է բանաստեղծներին մոռանալ, որ կեանքը մարդուն ուրիշ անհամեմատ աւելի հետաքրքրող կողմեր ունի»²։

Ներկայստիւն ահա այս կարգի մտածողներից էր և արուեստի ու բանաստեղծութեան վերայ սոյնպիսի հայեացք ունէր, նա «քաղաքացի» էր, «իւր հասարակութեան և իւր դարի զաւակ», «իւր շահերը նրա շահերին էր միացրել», նա և՛ «համակրանք ու սէր» ունէր դէպի հասարակութիւնն ու ժողովուրդը և «առողջ ու գործնական միտք»՝ ճշմարտութիւնը հասկանալու և դնահատելու, և նա չէր մոռացել, որ «կեանքը մարդու համար անհամեմատ աւելի հետաքրքրող կողմեր ունի», քան միայն կնոջ սէր երգելը։ Այս տեսակէտից էլ

1. Сочин. Бѣл. VI, էջ 209 և 219. Міръ Божій, 16.

2. М. Б. № 12, 17:

նրա տուած պատասխանը իւր խիստ քննադատներին շատ
 որոշակի պարզում է նրա հայեացքը. «Պարոններ, առաք-
 կում է նեկ»-ը Տուրդենսի և Բոտկինի դէմ, թերեւս արդարա-
 ցի լինի ձեր պահանջը իմ՝ ոտանաւորների վերաբերմամբ, եթէ
 էստետիքական խիստ հայեացքի տեսակէտից նայենք նրանց
 վրայ. բայց դուք մոռացել էք մի բան, որ իւրաքանչիւր գրող
 տալիս է այն, ինչ որ ինքը խորապէս զգացել է: Եւ բա-
 ցատրելով, որ երեսայուլթիւնից անսել է «ցրտի սովի և
 ամէն տեսակի խստութիւնների» ենթակայ ոռւս գիւղացու
 «տառապանքները», ցոյց է տալիս, թէ ինչու իւր ոտանա-
 ւորների համար «մոտիւններ» է վերցնում հէնց այդ իրեն
 քաջ յայտնի միջավայրից: Եւ միշտ հաւատարիմ իւր
 այս դաւանանքին՝ այնուհետեւ իւր ամբողջ կեանքի ընթաց-
 քում՝ ներշնչման այդ աղբիւրին է ղիմում, նորանից նիւթ
 առնում, ցոլացնում իւր բանաստեղծութիւնների մէջ միշտ
 իրական կեանքը, առաւելապէս նրա մռայլ և վերաւոր կող-
 մերը, որից հրաժարուելու այնքան յորդորում և խորհուրդ
 էին տալիս յիշեալ «բարեկամները»: Նա առանց քաջուելու
 հարուածում է բոլոր նոցա, որոնք չեն համապատասխա-
 նում իւր պահանջած չափին, իւր դադափաբական համո-
 զումներին:—Յրտայայտելով խեղճերի և թշուառների ցաւն
 ու դառն տանջանքները՝ նա այդ բոլոր չարիքների ար-
 մատները նոցանից դուրս, բարձր շրջաններում է դնում,
 և նոցա դէմ էլ արձակում է իւր շանթերը: Նա շատ կծու
 երգիծանքով խայթում է տառապանք պատճառողներին,
 «աշխատանքի խաղաղ զաւակները» անդորը կեանքը դառ-
 նութեան ծով դարձնողներին. նա ուղղակի կռւում է և այդ
 կռուի մէջ ոչ թէ մտրակի այլ ինչպէս շատ ճիշտ կերպով
 նկատում է քննադատներից մէկը, մուրճ է բանեցնում, և
 մուրճի ուժգին հարուածներ է տալիս, կրակ թափում
 զրկանքներ հասցնողների, արդարութիւնը անխիղճ կերպով
 ոտնահարողների վերայ. նորա այս կարգի ոտանաւորները
 մանաւանդ փայլում են ոչ այնքան բանաստեղծական վնասու-
 թեամբ, որքան զգացմունքի բռն արտայայտութեամբ, ներ-
 քին կորովով, ուժեղ թափով,—մի յատկութիւն, որի արժէքը

Թշնամիներն անգամ խոստովանում էին: Ժամանակակից շատ բարձրաստիճան անձինք, կալուածատէրեր, ղրբքի և պատուի տէր մարդիկ իրենց ձիշտ պատկերն էին տեսնում Նեկի երգիծական ոտանաւորների մէջ, և այդ է պատճառը, որ նա այնքան շատ անձնական Թշնամիներ ունէր: Ահա նորա՝ կեանքն այսպէս իւր ամբողջ «վիրաւորոց պարզութեամբ» արտայայտելու գէտ էր, որ այնպէս ջերմ կերպով բողոքում էր արխատկրատ Տուրգենևը, որից, սակայն, հրաժարուել չյօժարեց երբէք Նեկրասովը: Մի արի և քաջամարտիկ մտքի զօրավար էր նա, որ իւր փայփայած գաղափարների համար ինքնամոռացութեան հասնող ոգևորութեամբ կռիւ էր մղում, շատ անգամ նոյն իսկ վայելչութեան սահմաններից դուրս գալով: Սակայն ժամանակի «ոգին» էր նրան այդպէս երբեմն յախուսն կերպով առաջ վարողը, նա չէր կարող անփրկով հոգւով և հանգիստ սրտով նկատել ու նկարագրել այն ամէնը, ինչ որ իրական կեանքը նորա առաջն էր դնում:

Мнѣ борьба мѣшала быть поэтомъ,

Пѣсни мнѣ мѣшали быть бойцомъ

տողերը լաւ բնորոշում են նորա Թէ գործունէութեան եղանակը, Թէ բանաստեղծութեան բնաւորութիւնը. Նեկրասովը սոսկ բանաստեղծ կամ սոսկ մարտիկ չէր, այլ երկուսը միասին: Զուր տեղը չէ, որ նա իւր մուսային (Թախիծի և վրէժի) անունն է տուել. Թախիծ, տառապանք, թշուառութիւն ու նեղութիւն էր երգում և վրէժ լուծել աշխատում նրա կորովի զրիչը: Եւ անհետեանք չանցան իդէալիստ բանաստեղծի ջանքերը. իւր փառաւոր նպատակին նա մասամբ հասաւ շուտով:

Մեր խօսքը վերջապէս լուց առաջ չմոռանանք, սակայն մի հանգամանք ևս յիշելու, որ շատ աւելի խոր վիշտ և դառն կսկիծ էր պատճառում բանաստեղծի վիրաւոր սրտին, յուզում նրա միտքն ու հոգին, քան ամենախիստ և չարամիտ քննադատութիւններն անգամ: Գրադէտներ զանուկցան, որոնք Նեկրասովի գործը, նորա բանաստեղծութիւնները ըստ

կամ քննադատելով նոցա գրական—բանաստեղծական արժանիքը մոռանալով և հեղինակի անունը հոգի հաւասարելով չբաւականացան, այլ աշխատեցին թափանցել նրա զաղտնի խորհուրդների աշխարհը մանեւ նրա սրտի խորքերը, շոշափել նրա հոգու թելերը, որպէս զի՝ բանաստեղծի զգացումներն աղնուութիւնն ու համոզման ճշմարտութիւնը ըմբռնելուց և ճանաչելուց յետոյ՝ այդ գաղտնին ու մեղանից ծածուկը և նրա բանաստեղծութիւնների միջոցով մեզ յայտնի եղածը կողքէ կողք դնելով, երկուսի հակասութիւնը և նորա յայտնած գաղափարների կեղծ լինելը ցոյց տալ կարողանան: Նւ ահա մի բրոշիւր է յոյս տեսնում (69 թ.), որով Նեկսի մէջ ժըլետում են ամէն ինչ, սկսած մարդկային ամենանուիրական զգացումներից ու արժանաւորութիւններից — աղնուութիւն, համոզում, ճշմարտութիւն, արդարութիւն և ինչ — մինչև բանաստեղծական ընդունակութիւնը: Այնուհետև շատ շատերն էին դժգոհութիւն յայտնում և գանգաւում, որ նա «խըստասիրտ» ու «դաժան» է, որ միայն նրա «խօսքերի մէջ զգացմունքի բոց կայ», որ նրա «ոտանաւորն ամբողջովին սէր է, իսկ սիրաը ստան է ինչպէս քար», և որ, ուրեմն, նրա բանաստեղծութեան ամբողջ բովանդակութիւնը «կեղծ» է՝ այն չէ, ինչ որ իւր ներքինն է: Նա լճնամանում էր այն բանի համար, որ բանաստեղծութեան մէջ տենդենցիա է մտքել, հալածում՝ իբրև անխնայ մեկայնող և հարուածող, իբրև աշտոտամոտական հովերով տարուած մէկը, և ինչ: Այս ամէնն, ի հարկէ, խոր ցաւ ու վիշտ էր պատճառում բանաստեղծի զգայուն սրտին, վրդովում նրա միտքը, թունաւորում կեանքը, բայց այդ դեռ ոչինչ էր իւր իսկ սեպհական խղճի խայթի և յանցաւորութեան զիտակցութեան առաջ՝ յանցաւորութիւն, որ մի չարաբաղդ դէպքից էր առաջացել:

Ուստի գրականութեան համար տալնապալից տարի էր 66 թ.ը, որ կործանում ու մահ էր սպասնում նաև նրան. Նեկրասովն այդ ժամանակ իւր „Современникъ“—ն էր հրատարակում, և ահա նա գոնէ իւր այդ ամառգիրը փրկելու համար մի շողոքորթական ոտանաւոր է գրում ու նուիրում

գրաֆ Մուրաֆին և մի ժողովարանում նորա ու հաւաքուած բաղմութեան առաջ հանդիսաւոր կերպով կարգուած Սախայն Նեկի-ի՝ իւր ամսագրի սիրոյն յանձն առած ստորացումն այժ չի ունենում փրկելու „Совѣтъ“ և նրա հրատարակութիւնն էլ արդելում է։ Իսկ այս դէպքն այնուհետեւ մտաւ փաթեթան է գառնում թշնամիների համար՝ նորան իրբեւ շողորորթ, քսու, անհնական գծուծ շահի յետեից ընկած մէկը ներկայացնելու, ինչպէս յիշեալ բրոշխի հեղինակներն (Անտոնովիչ և ժուկովսկի) էին արել։ Ահա այս դէպքն է, որ հանդիսա չէ տալիս նորան և որդի պէս ուտում, մաշում է նրա սիրաւը ամենում խիղճը աւելի՝ քան թշնամիների բամբասանքներն ու զրպարաութիւնները։

Что враги? пусть клевету́ть язвительнѣй,

И пощады у нихъ не прошу,

Не предумать имъ казни мучительнѣй

Той, которую въ сердцѣ пишу.

Եւ պէտք է նկատել, որ Նեկի-ի հոգին ծնշող և վզոր-փող պատճառի ծնէ եղել է նորա մէջ՝ իւր ծնողներից նրա ժառանգած (հարկաւ ոչ հաւասար չափով) երկու միմեանցից բոլորովին տարբեր գծերը միանալով՝ ծնունդ են տալիս բանաստեղծի հոգեկան մարտին, միմեանց վերայ գերիշխել աշխատում։ Այս է պատճառը, որ բուն, զուտ նեկրասովեան բանաստեղծութիւնների կողքին երբեմն հանդիպում ենք այնպիսի տողերի, որոնց գոյութիւնը տարօրինակ է և խորթ Նեկի-ի ոտանաւորների ամբողջութեանը, որոնք և անհասկանալի կմային մեղ, եթէ նրա հոգու առանձնայատկութիւններն ի նկատի չունենայինք։ «Կարելի է մտածել, գրում է Міръ Божій-ի յօգուածադիր Վ. Կրանիխովսկի, որ այն բուպէին, երբ Նեկուայ նեկրասովը թղթին էր յանձնում իւր փայփայած խոհերը, թաքուն սենեակ էր մանում Նիկոլայ Ալեքսեւիչ և բանաստեղծի ոտանաւորներին աւելացնում իւր բարի ցանկութիւնը»։ — Իւր հոգու այդ սեւ կողմի զիտակցութիւնն է պատճառ, որ բանաստեղծն այնքան անգամ զղջացել, զղջման արատսւթներ է թափել։ Նրա յաճախ զիմումը հայրենիքին՝ «ժողովրդի հետ ունեցած ընդհանուր մի կաթիլ արեան համար» իւր մեղքերը, իւր յանցանքները ներելու, ինչպէս

և այն խոստովանութիւնը, թէ «սպրել է առանց սիրելու»՝ մեղաւոր և վիրաւոր սրտի յալահառաչ ձայներ են: Իսկ հետեւալ գանգատները, թէ 30-րդ դարնունը հասնելով՝ իրեն համար դէթ հարստութիւն չէ՝ զիզել, որ «տխմարները նրա ոտքերի մօտ սողային, իսկ խելօքը այդ ժամին նախանձել կարողանար», Նեկրասովի հոգու այն արտայայտութիւններից են, որոնց մէջ երևում է «Ալեքսէիւր»՝ որոնք սակայն նսեմանում են նրա շարունակ հնչող զղջման երգի և իրեն դատապարտող տողերի զիմաց: Եւ Նեկր-ի հոգու այս տոանձնայառկութիւնը ամենեւին նրա արժանիքը վայր չի ձգում, ընդհակառակն, հէնց այն հանգամանքը, որ մօրից ժառանգած նրա ազնիւ սիրան ու հոգին շարունակ կոխ են մղում հօրից մնացած բացասական կողմերի դէմ և միշտ յաղթանակով դուրս գալիս՝ շատ բարձրացնում է Նեկր-ի արժանաւորութիւնը:

Այսպէս թէ այնպէս, Նեկրասովի կատարած դերը ուսւ ժողովրդի վիճակի բարելաւութեան գործում անպայման օգտակար և անուբանայի է. նրա վառ ցանկութիւնն էր, որ «հայրենիքը կանգնէր ուղիղ ճանապարհի վրայ», և ինքը հայրենիքի ազատութիւնը շտեմած՝ գերեզման չիջնէր, «հայրենի գիւղի հոգմը նրա ականջին մի ձայն հասցնէր, որի մէջ չլուէր մարդկային արեան և արատաւքների եւութիւնը»¹: Յանուն «ազատութեան մեծ զղացման» և մարդկային հաւատարմութեան գաղափարի անընդհատ կոխ վարեցնաւ, տառապեալների, սարկացածների արդար դատի պաշտպանութեանը նուիրեց իւր «Վրէժի և թախծի մուսան», մինչև որ «ցանկալի ժամը» հասաւ, և նա իւր սպասած պայծառ օրը տեսնելու արժանացաւ: Եւ այսպէս մեծ բարենորոգումների համար ճանապարհ հարթողներից և նախակարգականներից մէկը հանգիստանալով՝ ցոյց տուեց որ

Кто, служа великимъ цѣлямъ вѣка,

Жизнь свою всецѣло отдаетъ

На борьбу за брата—человѣка,

Только тотъ себя переживетъ².

Ա. Տէր Պօղոսեան.

1. Стих. II, էջ 11:

2. Նոյն III, էջ 373:

Մարիբասի ասորական ժամանակագրութիւնից
տարբերէն հաղուածներ *:

Այս վերնագրով 1902 Վետրվարի 21-ին սլր. Մառը կարդաց մի յօդուած Կայսերական Ռուսական Հնագիտական Ընկերութեան Արեւելեան բաժնի նիստերից մէկում: Յօդուածի նիւթը կազմում է Խորենացու և նրա աղբիւրների հարցը: Դեռ շատ երկար ժամանակ այդ հարցը կմնայ մասնադէտների համար դժուար լուծելի և կարօտ բաղմատեալ լուսարանութեան: Այդ հարցին էին անցեալ և այս տարի նուիրուած անդղիացի Կոնկրետ հայագէտի երեք յօդուածը, որ թարգմանուել են «Հանդէս Ամսօրեայի» 1902 և 1903 թ. համարներում, Ն. Ադոնցի մի քննութիւնը, նուիրուած Սեբէոսի պատմութեան սկզբում դրանուող Անանուն դրութեան, Գ. Տէր-Մկրտչեանի յօդուածը Դ. Փարպեցու և Մ. Խորենացու աղբիւրների մասին, տպուած «Արարատ»ի մէջ: Շատերը լսելով այդքան եռանդուն աշխատանք, այդքան կենդանի հետաքրքրութիւն, տրամագիր կլինեն, գուցէ ոչ անարգար, մի տեսակ վարակման նշան համարել այդ, թէև այդպիսի ընդհանուր վարակումն էլ պէտք է ունենայ իւր պատճառը: Խորենացին իւր պատմութեամբ հարուստ է բաղմակսղմանի գրական և պատմական տեղեկութիւններով. նա դարերի ընթացքում թողել է զօրեղ, գերիշխող ազդեցութիւն: Այսօր ևս, նոյն իսկ այնպիսիների համար, որոնք այդ պատմութեան ժամանակի յետնութիւնը այլ ևս խրնդրական չեն համարում, չեն կարողանում կամ ուղղակի դժուարանում են հայոց պատմութեան հին շրջանի վրայ:

* Арабское извлечение изъ сирійской хроники Марибаса, тупուեսցу Записки Восточнаго Отд. Имп. Русск. Археол. Общества, томъ XIV եր. 078—091, ունի արատապօլութիւն: Այս յօդուածը մենք անցեալ տարի ուղարկել էինք «Մշակին» տպելու, բայց մինչև սրա հասնելը Հ. Առաքելեանը ունի նիւթի մասին մի բանասիրական էր գրել, այդ պատճառաւ մերն ուշացաւ:

մինչև հինգերորդ դարը, այլ կերպ նայել քան Խորենացու ընդդժած շրջանակով: Այդ պատճառով ամեն մի հայադէտ բանասէր շատ հարցեր շոշափելու և ուսումնասիրելու ժամանակ, ստիպուած է լինում հաշի առնել Խորենացու անձն ու պատմութիւնը, ստիպուած է լինում քննել և ուսումնասիրել նրան և հրապարակով յայտնել իւր հայեացքը նրա մասին: Վերջի տասնեակ տարին չք գտնուեց ոչ մի հայ կամ օտարազգի հայադէտ բանասէր, որ մի կամ մի քանի ուսումնասիրական յօդուածներով չմտանակցէր Խորենացու հարցի մշակման:

Եթէ, իրաւ, շատ քննութիւններ արդէն հնացել են, եթէ իսկուպէս յայտնուեցին ծայրահեղ պահպանողական և էլ աւելի համարձակ կարծիքների կողմնակիցներ, իսկուպէս մի ճշմարիտ արդիւնք այդպիսի ուսումնասիրութիւններից մնացել է: Ամեն մի բանասէրի համար պարզուել է հետեւեալ տեսակէտը. Խորենացու բացարձակ հեղինակութեանը այլ ևս ոչ ոք հաւատ ընծայել չէ կարող. պահանջուում է անպայման քննական վերաբերմունք դէպի նրա հայորդած տեղեկութիւնները և յիշած պատմական աղբիւրները:

Պր. Մառի կարգադրած յօդուածը մի նոր փորձ է Խորենացու աղբիւրների քննութեան համար: Նաու վարդապետը 1896 թ. նկարագրելով Միքայէլ Ասորու պատմութեան մի ձեռագիրն՝ առաջին անգամ՝ ուշագրութիւն դարձրեց, որ Միքայէլի աղբիւրների մէջ յիշուած է «Մարիբաս Խալդէացու գիրքը», և որ Պարիզեան աղբային դրագարանում կայ Մարիբաս Խալդէացու ժամանակագրութիւն անուամբ մի գրութիւն: Նոյն 1896 թուին նախ քան Նաուն՝ Շարօն ուսումնականը խոստացել էր հրատարակել այդ ժամանակագրութիւնը: Այդ նոր գիտի մասին լուրեր և տեղեկութիւններ տպուեցին հայոց թերթերում (Բազմալէա 1896. իսկ Հանդէս Ամսօրեան տպեց 1897 հանդուցեալ Կարրիէրի մի նամակը): Կարրիէրը Հանդիսում տպած նամակով յայտարարեց, որ շուտով կհրատարակէ աւելի մանրամասն ուսումնասիրութիւն ամբողջ

ձեռագրի մասին, որով վերջնականապէս կապացուցանէ Խորենացու յեանութեան ժամանակը: Եւջոպացիների խոստումը չկատարուեց. այդ պատճառով պր. Մաուր Պարիզի գրադարանից բերել տալով բուն ձեռագիրը, անձամբ ծանոթացաւ նրա հետ: Այդ ձեռագիրը բաղկացած է ընդամենը 10 մեծագիր թերթից, արտագրուած 1889 թուին, աւելի հին՝ տեղ տեղ մաշուած, օրինակից և ներկայայնում է ոչ թէ Մարիբասի բուն աշխատութիւնը, այլ պարունակում է նրանից համառօտ փաղուածք: Սկզբնագիրը եղել է ասորերէն, մեր ձեռքը հասած քաղուածքը տրաբերէն է, թէև գրուած է ասորի տառերով, բովանդակութիւնը կազմում է ասիական պատմութիւն՝ լի առասպելներով: Մաուր համառօտաբար քննելով այդ արաբական քաղուածքի ժամանակի (վեցերորդ դար), սկզբնագրի, ծաւալի և լեզուի խնդիրները, գիտում է իւր գլխաւոր նրպատակին, — քննել այդ յիշատակարանի և Խորենացու պատմութեան աւելնչութիւնը:

Շատ բարդ է Խորենացու պատմութեան խնդիրը. «այդ պատմութիւնը Հայոց հին պատմական գրականութեան ամենաբնորոշ մի արտագրութիւնն է. բոլոր կարելւոյն լիովին նրա մէջ տեղ են բռնել Հայոց հին գրական առձեռն բոլոր նիւթերը: Այժմ՝ այլ ևս ոչ ոք չի կարող հաւատալ, որ այդ պատմութիւնը գրուել է արխիվների թղթերի, ժողովրդական բանահիւսութեան կամ ականատես վկաների թողած յիշատակարանների հիման վրայ: Նրա գրուածքի մէջ մտել են ստեղծաբանութիւններ, բայց այն չափով, որքան կարելի և բնական էր համարուում ժամանակի հասկացողութեամբ»:

Ինչ վերաբերում է Հայոց պատմութեան գրելու ժամանակին, պր. Մաուր կարծիքը հետևեալն է. «ժամանակը որոշելու ամենահաստատ կռուանները հետևեալներն են. առաջին, այդ յիշատակարանի (Խորենացու պատմութեան) ընդհանուր ոգին, որ կրում է աղբային դոյն. երկրորդ, պատմագրի խորին համակրանքը դէպի յունական գրականութիւնը, և երրորդ, ասորական ծագումն ունեցող կամ

ասորական բովով անցած նիւթերի ընտրութիւնը, որ մեծ չափով պատմութեան էական հիմքն են կազմում: Հասկանալի է, որ այդպիսի յիշատակարան չի կարող պատկանել հինգերորդ, հայոց քրիստոնէական գրականութեան առաջին դարուն, այլ անհամեմատ աւելի ուշ ժամանակի դուրս է, երբ ասորական բացարձակ ուղղութիւնը դարձել էր հին աւանդութեան սեպհականութիւն, իսկ նրան վիժարկնող քաղաքակրթական յունասիրութիւնը գրականութեան մէջ արդէն առաջ էր բերել աղգային հոյկական հոսանք»:

Խնդրի վրայ այսպիսի բնդհանուր հայեացք ունենալով, եզրակացնում է պր. Մառը, այլ ևս այս կամ այն յիշատակարանը չի կարող մենակ առած զննել Խորենացու հարցը. հետեւապէս չպէտք է նաև մեծ յոյսեր տածել Մարիբասի նորագիտ աղբիւրի նկատմամբ: Միայն այդ յիշատակարանը որոշ չափով նպաստում է Խորենացու հարցի պարզաբանման նախ՝ օգնելով նրա դէմ բարդած մի քանի մեղադրանքներ հերքել, և ապա վերահաստատում է Խորենացու այդ աղբիւրի, այսինքն Մարիբասի գոյութիւնը: Առաջին, Խորենացին (Գիրք Բ. գլ. 24) ասելով, որ Արգաթ թագաւորի հայրը երկու անուն ունէր (Արշամ և Մանուկ), յիշատակում է ուրիշ նման օրինակ՝ Հերովդէս-Ագրիպաս: Կարրիէրը կարծել էր, որ Հերովդէս-Ագրիպաս անունների զուգակցութիւնը Խորենացու հնարածն է, Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան օգնութեամբ, մինչ այժմ՝ երեւում է, որ Մարիբասն արդէն ունէր այդ կրկնակի անունը: Երկրորդ՝ Խորենացու պատմելով (Գիրք Բ. գլ. 35), «գլուխ կանանցն Արգաթու»՝ Հեղինէն, ամուսնու մտնից յետոյ Մանատրուկի կողմից կարգւում է Միջագետքի թագուհի «փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր (Մանատրուկ) ի ձեռն նորա յԱրգաթէ»: Դարձեալ Կարրիէրը ենթադրել էր, որ «Միջագետքի թագուհի» Խորենացին է հնարել, օգտուելով Եւսեբիոսի պատմութիւնից, մինչ այդ անուանադրութիւնը կար արդէն Խորենացու աղբիւր Մարիբասի պատմութեան մէջ:

Սակայն միայն այդ երկրորդական նկատողութիւնները չեն կարող նորագիւտ յիշատակարանին առանձին կարեւորութիւն տալ, էական օգուտը հետեւեալն է: Մարիբասի արաբական փաղուածքը խօսում է Հայոց պատմութեան հնագոյն շրջանի մասին, ինչպէս Անանունը Սերէոս եպիսկոպոսի պատմութեան սկզբում և Խորենացին իւր Ա. և Բ. գրքերում: Նորագիւտ յիշատակարանի հեղինակը կոչում է «Մարիբաս», «Մարաբա», և «քաղզէացի», այնպէս ինչպէս Խորենացին կոչել է իւր աղբիւրի հեղինակին: «Պատինա» ասորերէն բառ է և նշանակում է «իմաստուն»: Անանունը «Պատինան» թարգմանաբար կոչել է «փիլիսոփա»: Այդ՝ պր. Մաւր առանց կասկածելու եղբակացնում է, որ Խորենացու Մարիբասը, Անանունի Մարաբա Մծաբնացին և արաբերէն քաղուածքի բնագրի հեղինակը նոյն անձնուորութիւնն է: Հետեապէս Խորենացին չէ ստեղծել այդ անունը, ինչպէս ոմանք ենթադրել են, այլ Մարիբասը եղել է և փրկչական Զ դարում ապրող յայտնի անձնաւորութիւն էր:

Ապա, այդ տեսակէտը հիմք ընդունելով, Մաւր բաղդատում է երեք գրողների հայ պատմութեան հնագոյն ժամանակի մասին պատմածները: Անանունը Հայոց պատմութեան մէջ ունի հայկեան շրջան, երբ իշխում էին նահապետներ, Արշակունեան հարստութիւն, որի առաջի թագաւորը Արշակն էր (Խորենացու Վաղարշակը), և Արգարից սկսած նոր հարստութիւն: Արաբական քաղուածքում այդ առաջին թագաւորի անունը «Քեսրո» կամ «Քասոր» է, միայն նա չի յիշում որ այդ Քեսրան Արշակունի ծագում ունէր: Խորենացին հայկեան շրջանը դարձրել է հայկական հարստութիւն՝ թագաւորներով, և Արգարի ու Արշակունեաց շրջանները միացրել է թագաւորների ազգակցական կապերով, իբրեւ հայկական երկրորդ հարստութիւն: Արաբական քաղուածքը նման է Անանունին. նա տեղեկութիւն չունի Արշակունիների և Արգարեանների ազգակցութեան մասին, բայց աստացուցանում է միեւնոյն ժամանակ, որ Արգարին Հայոց թագաւոր անուանելը Խորենացու հնա-

րածը չէ, ինչպէս ոմանք ենթադրել են, այլ Ասորւոց մէջ
կար այդպիսի տեղեկութիւն: Ասորի Մարիբասը արաբե-
րէն քաղուածքում այդ առթիւ գրում է. «Երբ հայերը
տեսան, որ պարսիկները թուլացան, իրենց համար ուրիշ
թագաւոր կարգեցին և կոչեցին Սըգար». կամ մի ուրիշ
տեղում՝ «Սըգարը թագաւորեց Եգեոկայում հայերի վրայ
և նամակ դրեց Քրիստոսին»: Դժբախտաբար չկայ Մարիբասի
խակական աշխատութիւնը. այնու ամենայնիւ, որքան կա-
րելի է եղրակացնել արաբական քաղուածքից, պարզ ե-
րևում է, որ թէ Սնանունը և թէ մանաւանդ Խորենացի-
ն մոցրել են իրենց ողբիւրի՝ այսինքն Մարիբասի գը-
րուածքի մէջ փոփոխութիւններ և յաւելուածներ: Ժա-
մանակակիցները դիտէին Մարիբասի գրուածքը. Անա-
նունը, որպէս զի մեկնի և արդարացնի այդ յաւելուածները՝
հնարել է սեան վրայ գրած արձանագրութեան պատմու-
թիւնը, որ իբր թէ գրել է տուել մի Արշակունի թագա-
ւոր. իսկ Խորենացին աւելի համարձակ քայլ է արել. նա
վեցերորդ դարում քաջածանօթ քրիստոնեայ Մարիբաս
հեղինակին փոխադրել է հեթանոսական դարը, հայոց
Վաղարշակ թագաւորի օրերը: Խորենացին էլ է յիշատա-
կում սեան վրայ գրած արձանագրութիւնը, միայն աւե-
լացնում է, որ դա լսի քաղուածք էր Մարիբասի գրքից,
իսկ ինքը (Խորենացին) օգտուում է ուղղակի բնագրից:
Այս էական հարցերը քննելուց յետոյ, սր. Մառը մի քա-
նի համառօտ տեղեկութիւն է տալիս ասորի հեղինակի
անձնաւորութեան մասին:

Մար-Աբան նեստորականների կաթողիկոս էր, ծա-
գումով պարսիկ, Սկիզբը սովորում է Մծբինում, ապա
Եգեսիայում վարժւում է յունարէն. ճանապարհորդում
է Կոստանդնուպօլիս և նախագուշակելով նեստորական-
ների հալածանքը, այնտեղից վախչում է և Մծբինում
պարապում ուսուցչութիւնով: Երբ 536 թ. Պօղոս կա-
թողիկոսը մեռնում է, Մար-Աբան յաջորդում է նրան:
Սելեկիայում դպրոց է հիմնում, կամ վերականգնում
հին դպրոցը և ուսուցանում: Բայց իւր ուսուցման մէջ

ցոյց տալով չափազանց համարձակ յարձակումներ Զրա-
գաշաի կրօնի գէմ, իւր գէմ գրգռում է Խոսրով առաջնի
բարկութիւնը (531—579): Խոսրովը նրան արսարում է
Աղբբէյլան և Սելեկիայի եկեղեցին կործանում: Կաթողի-
կոսը այնտեղից խոյս տալով, կրկին գալիս է Սելեկիա,
բայց այստեղ նրան բանտարկում են և նա մեռնում է
բանտում 552 թ.ին, թողնելով գրական աշխատութիւններ:

Ահա այս Մար-Աբան, վեցերորդ դարում յայտնի
ասորի գիտնականը, ճանապարհորդելով այլ և այլ կողմեր,
լաւ ծանօթ արեւելեան ազգերի անցեալին և ժամանա-
կակից կեանքին, պր. Մառի կարծիքով, գրել է այն ժա-
մանակագրութիւնը, որի ասորերէն բնագիրը առ այժմ
չէ յայտնուել, այլ մնացել է արաբերէն թարգմանութեամբ: Հայ
պատմագիրները՝ Անանուհը և Խորենացին, օգտուել են
Մար-Աբայի գրութեան, իւրաքանչիւրը իւր կողմից զա-
նազան յաւելումներ գնելով:

Պր. Մառը արաբերէն բնագիրը ռուսերէն թարգմա-
նութիւնով պատրաստել է հրատարակութեան համար,
որը առժամանակ լոյս չտեսաւ նրա ձեռնարկած գիտնա-
կան ճանապարհորդութեան պատճառով գէտի Սինայ
լեռը և Երուսաղէմ:

ՄԵՐՈՍՈՎ ՎԱՐՊԱՍԿԻՍ

«ՊԱՏՄԱԳԻՐԻ ՀԱՅՈՅ»

Ե Ի

ՄԻ ԲԱՆԻ ԳԵՏԱՂԱԹԻՒՆՆԵՐ ՓԵՏՐՈՍ ԲԻԶԱՆԿԻ ՄԵՍԻՆ.

Երբ անցեալ տարի պ. Ստ. Մալխոսեանն առաջար-
կեց «Պատմագիրը Հայոց» հրատարակել, նորան դիտել
տուին, որ այլ կարևոր բաներ կան ժողովրդի համար,
և որ մեր մատենագիրներն արդէն հրատարակուած

ենք Ոչինչ չունինք ա. առարկութեան դէմ. դալով բ.-ին՝
 պէտք է ստենք, որ անհիմն է: Մեր մատենագիրներինց
 շատերն սպառուած են արդէն, շատերն էլ Մխիթար-
 եանք իրենց հասկանալի պատճառներով չեն հրա-
 տարակել և չեն հրատարակելու: Թէ այս սպառուածները
 և թէ մանաւանդ մեծագոյն մասը նոցանից, որոնք հրա-
 տարակուած են Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռքով, ժա-
 մանակին իւրեանց ծառայութիւնը մատուցել են, բայց
 այսօր այլ ևս չեն լրացնում այն կարիքները, որ պահան-
 ջոււմ է այդ հրատարակութիւններից: Այսօր առանց քա-
 շուելու կարելի է տեսլ, որ մեզնում եղած հրատարա-
 կութիւնները գիտական պահանջներին շատ աւելի են
 դոհացումն տալիս քանց Վենետիկեանները: Ս.-Պե-
 տերբուրգում պ. Ստեփան Մալխասեանի հրատա-
 րակած Ասողի պատմութեան (1885) և պ. Կ. Ե-
 դեանի Ղևոնդի պատմութեան (1887) բ. տպագրութեան
 ու Յովհաննու Դարգելի ժամանակագրութեան (1891) նը-
 ման ոչ մի մատենագիր տակաւին չեն հրատարակել Մը-
 խիթարեանք, չնայելով կրկնակի տպագրութեանց: Ս. Էջ-
 միածնում եղած վերջին հրատարակութիւնները՝ Սոկ-
 րատ, Ուռհայեցի, — Միաբանի, Մանանդեանի և Աճառ-
 եանի հրատարակածները, ելն. ոչ միայն պակաս
 չեն, այլև առաւել են Վենետիկեան հրատարակու-
 թիւններից: Թէ որքան պակասաւոր են Վենետիկեան
 հրատարակութիւնները, բաւական է մի ակնարկ ձգել
 Նորայր Բիւզանդացու «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգ-
 մանութիւնը» գրուածքում անցողակի ցոյց տուած վրի-
 պակների վերայ՝ Վենետիկցւոց հրատարակած միայն մի քա-
 նի մատենագիրների մէջ: Մխիթարեանց թերեւս այնչափ
 հմուտութիւն չի պակսում, որչափ բարեխղճութիւն: Ա-
 ուէր Կորիւնը, 1894 թուին հրատարակուած. այս բ.
 տպագրութիւնն է, բայց չունի նոյն իսկ լիակատար ցանկ:
 1891 թ. ին հրատարակուել է Փարպեցու երրորդ տպա-
 գրութիւնը, բայց ցանկը նոյն սխալներով լի, ինչ-
 պէս էր նախընթացը. կը տեսնէք՝ մի հրահատը դար-

ձեւ է երկու, Հայոց թաղաւորող Շապուհը չգիտես ինչու Բ. է կոչուել, Ներշապուհ Արծրունին ի մի է ձուլուած համանուն պարսկի հետ, Արծրունեաց Մուշէ եպիսկոպոսը Սիւնեաց համանուն քահանայապետի հետ: Այսպէս էլ Փաւստոս Բիւղանդի բ. տպագրութեան մէջ ի մի են ձուլուած երեք Զիւլ, երկու Յուսիկ, երեք Սուրէն, երկու Վաղինակ և ին. և ին., չկան և բոլոր յատուկ անունները, զոր օրինակ Արուսեաստան, Գոմիունք: Յանկի մասին գեւեղարեւի էր շատ բան ասել, բայց այսչափն էլ բաւական է:

Մի բարեխիղճ ձեռնարկութիւն, գիտութեան այժմեան պահանջներին քիչ ու շատ համապատասխան, շատ անհրաժեշտ է, և այդպիսի մի հրատարակութեան համար ի հարկէ հարկաւոր չէ, ինչպէս Պարիզից հնչում են, Վեննա գնալ. զարմանում ենք՝ ինչո՞ւ խորհուրդ չեն տալիս, որ ձեռագիրներն էլ շալակենք և այնտեղ տանենք: Միթէ՞ յերաւի ձեռագիրներ համեմատել և փոքր ի շատէ բարեխիղճ հրատարակութիւն անել Վեննացիք միայն կարող են. բարեբախտաբար անցել են այդ ժամանակները:

Մենք վստահ ենք, որ այդ ձեռնարկութեան համար անհրաժեշտ չէ անպատճառ Մխիթարեանց գիմել: Չենք կարծում մինչև իսկ, որ Վեննայի Մխիթարեանց մասնակցութիւնը գործի յաջողութեան համար մի *conditio sine qua non* լինի, թէև գէ՛մ չենք նոցա աշխատակցութեան՝ ճանաչելով նոցա արժանիքը:

Իմ կողմից կուզէի մի քանի սրբագրութեան փորձեր, ի բաց հանելով այն, ինչ որ Նարայրի վերայիչեալ ոչ խառութեան մէջ գտայ, — առաջարկել ի գիտողութիւն Փաւստոս Բիւղանդացու Հայոց պատմութեան հրատարակիչներին:

1. Բիւղանդը՝¹ պատմելով Խոսրով Բ. Կոստակի «մեծ սպարապետ» Վաչէի սպանումը՝ տեւադիմում է Գ. Ժա. էջ 28.

1. Վենետիկ 1889:

«Վաչէի զօրավարի փոքրիկ մանկիկ մի զնորուն զօրդի ի հայրենի բարձ գահուն մատուցանէին, որում անուն էր յանուն հօր իւրոյ Արտաւազդ»:

Արդ, ինչպէս կարող էր Վաչէի որդին իւր հօր անուն նով Արտաւազդ կոչուիլ: Այս անհեթեթութիւնը նկատելով Լաուէր՝¹⁾ Փաւստոսի դերմաներէնի թարգմանիչը, բաց է թողել «յանուն հօր իւրոյ» բառերը:

Գիտենալով որ Վաչէի հօր անունն էլ Արտաւազդ է, ինչպէս որ այս ասում է ինքը Բիւզանդը երկու անգամ՝ Գ. դ. էջ 9, Գ. է. էջ 16—կարելի էր, ինչպէս լսեցինք ուրիշներէց էլ, այսպէս բացատրել, թէ՛ «իւրոյ» դերմանունը վերաբերում է Վաչէին, ուրեմն «յանուն հօր իւրոյ», այսինքն Վաչէի հօր. բայց այս մի շատ քաշկըռտուկ բացատրութիւն է. չէ որ այն ժամանակ սպասելու էր աւելի «նորա» դերմանունը: Մենք կարծում ենք, որ այստեղ հնագրական շփոթութիւն կայ և հաւու արտագրողը կարդացել է հար. անտարակոյս այսպէս է հասկացել և էմինը, որ Բիւզանդի յիշեալ հատուածը այսպէս է թարգմանել. „Le fils du commandant Vasché, jeune enfant, qu'on nommait du nom de son aieul, Ardavazt, fut élu à sa place“:²⁾ Ուրեմն Արտաւազդը կոչուել է իւր պապի անունով: Մերձաւորի անունը պահելու սովորութիւնը կայ այսօր էլ Հայոց և օտարների մէջ: Հայոց մէջ ա. և Բիւզանդ Գ. ժը, էջ 132:

2. Բիւզանդը պատմելով Ներսէս Մեծի ձեռնադրութիւնը Կեսարիայում և նկարագրելով ինչպէս նորան պատուում են և Հայաստան ուղարկում, ասում է Գ. դ. 74.

«Եւ մեծազանչելաչուը յուղարկեցին զնա (զՆերսէս). նոյնպէս և զմեծամեծ նախարարն սատրապն Հայոց»:

1. Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens, von dr. Lauer, Cöln, 1879, որ գեղատառար այժմ ձեռքի տակ չունենալով՝ հիմնուած ենք մեր յիշողութեան վրայ:

2. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, I, 221.

Պարզ է որ այստեղ «սատրապն» միտք չունի, այլ դրուած է նախարար բառը բացատրելու համար, և քանի որ նախարարները շատ էին, ինչպէս և նոյն գլխի սկզբում՝ յիշուած են անունները, — այստեղ պէտք է լինի «սատրապն»:

3. Փառանձեմի համար ասուած է Դ. ծե, 74. «և... գիմեաց եմուտ ի բերդն Արսագերից՝ որ յերկրին Արեա-կունեաց»:

Արշակունեաց երկիր, այսինքն դաւառ կամ նահանգ՝ անունով տեղի չենք հանդիպում մեր մատենագիրնե-րից ոչ Ագաթանգեղոսի, ոչ Բիւզանդի, ոչ Խորենացու, ոչ Եղիշէի և ոչ Փարպեցու պատմագրութեան մէջ. յայտնի է որ Այրարատի մեծ մասն Արշակունիներին էր պատկա-նում, բայց այդ նահանգն էլ միշտ իւր յատուկ անունովն է կոչուում:

Արշակունեաց գաւառ գոնեա մի տեղամ յիշում է Կորիւնը. «Եկեալ հասեալ (Մաշթոցի) ի գաւառն Ար-շակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց»¹, որ Նորայր Բիւզանդացին իւր «Կորիւն վարդապետ և Նորին թարգ-մանաւթիւնը»² հմտալից դրուածքում ուղղում է «դուռն», բերելով և այլ օրինակներ Կորիւնից, Բիւզանդից, Ագա-թանգեղոսից և ինչ. Բուն այս վկայութեանը գալով՝ յա-ջորդ խօսքերը ապացուցանում են պ. Նորայրի ենթա-դրութիւնը: Բացի այդ, մեր մատենագիրներից Խորենա-ցին Բ. զ. ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս երասխածօրն Արշա-րունիք կոչուեցաւ Արշաւիր Կամսարականի անունով, այդ գաւառը Տրդատից ժառանգութիւն ստանալուց յետոյ. իսկ որ Արտաղերս Կամսարականներին էր պատկանում, երե-ւում է Խորենացու Դ. լա. գլխից՝ Յատկապէս Բիւզանդն Արշաւիր Կամսարականի համար ասում է իշխան «Շիրա-կայ և Արեարունեաց գաւառին» (Բիւզ. Դ. ժա, 28). ա-ռանց գաւառի յիշուած է և այլ տեղերում. իսկ Դ. ժթ,

1. Վենետիկ, 1894 էջ 13—14:

2. Տիբլիս, 1900 էջ 62:

էջ 133 պարզ ասում է. «Թագաւորն Արշակ հրաման տայր՝ յԱրշարունեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր, Ար-
սագեւս անուն»:

Տարակոյս չկայ ուրեմն, որ վերոյիշեալ «Արշակունեաց
գաւառը» պէտք է ուղղել «Արշարունեաց գաւառ»:

4. Ե. Ե., 207. Շապուհ պարտուելով հայերից Պարս-
կաստան է վերադառնում և պատմում հիացմամբ հայոց
քաջութեան և կռուելու մասին, թէ ինչպէս նորա Հռո-
մոց լեգէոնին աղաստանելով՝ «և անտի սակաւիկ մի ոգի
առեալ, դարձեալ ելեալք մարտնչէին, մինչև անմի զղօրս
Արանց առնէին»:

Մենք ունինք «քաջ արանց», «արանց արքայ», «արանց»
գլուխ կացեալ, բայց այստեղ, կարծում ենք, «Արանց»
պիտի լինի «Արեանց»:

Որ պարսիկներն իրենց Արիք, իսկ միւս աղգերին Ա-
նարիք էին կոչում, այդ շատ յայտնի է և երևում է մեր
Ե. դարու պատմագիրներին:

5. Բիւլ. Ե. Եդ., էջ 215. «Ապա խնդրէր զվրէժն
մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից և ի
Փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նորա նշլահե-
ցին ստեցին արքային Հայոց»:

«Նշլահեցին, ստեցին» բառերը ցոյց են տալիս, որ վե-
րոյիշեալ աղբը կամ երկիրը պէտք է Հայոց Թագաւորին
պատկանում լինէր: Որ Փայտակարանը Մեծ Հայքի 15
նահանգներից մինն էր, — տես Խորենացու աշխարհագրու-
թիւնն, այլև պատմութիւնը Գ. դ. էջ 189, դ. էջ 190,
դ. էջ 192, Սանատրուկի ապստամբութիւնը, — այս մասին
կասկած չենք կարող, և խնդիրն այստեղ «Պարսից»
բառն է: Պարսից «նշլահելու և ստելու» մասին խօսեցն
անտեղութիւն է, քանի որ նորա Հայոց Թագաւորին չեն
պատկանել: Միւս կողմից, «Փայտակարան քաղաք», որի
անունով հաւանօրէն և նահանգն է կոչուել, չկայ Պարսից
երկրում, այլ կայ Կասպից երկրում. «Մինչ ի սահմանս

Կառլից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց», ասում է Ագաթանգեղոս¹։ Նոյն այդ գլխի վերնագիրն է Բիւզանդում «յաղագս Կառլից»։ աստտամբած գաւառների մէջ էլ Դ. ծ. էջ 164 ասում է՝ «յետո եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազրից»։ Պարզ է ուրեմն, որ այստեղ փոխանակ Պարսից պիտի լինի Կասպից։

6. Բիւզ. Ե. իդ. էջ 221 «Այր՝ (Ներսէս Մեծ) զորմէ ամենայն մարդիկ աշխարհին Հայոց կախեալ կային զնմա՝ նէ վասն արդար գործոցն»։ Աւելորդ էլ է ասել, որ այստեղ «աշխարհին» պէտք է լինի, և մենք այս յառաջ բերինք այն պատճառաւ միայն, որ չէ յիշուած Բիւզանդի բ. տպագրութեան «վրկպակ»ների կարգում։

7. Բիւզանդը Ե. լէ, պատմում է, թէ ինչպէս Մանուէլ Մամիկոնեանը այսպնուելով Պարսից թագաւորից և հալածուելով Պարսկաստանից՝ Հայաստան եկաւ և վարազդատին հայոց սահմաններից հալածեց, որը «չոգաւ գնաց ի յերկիրն Յունաց»։ և ինքը Մանուէլը կառավարում է երկիրը Արշակի և Վաղարշակի և սոցա մօր Զարմանդուխտ տիկնոջ հետ։ Նոյն գլխի վերջն, էջ 251, յաւելացնում է Բիւզանդ. «Բայց յորժամ տեսանէր Մանուէլն զոր ինչ գործեացն ընդդէմ էր հրամանաց թագաւորին Յունաց, ածեալ զմտաւ իւրով՝ թէ արժան է նմա գէթ զմի ոք թիկունս առնել նմա, ապա խորհեցան խորհուրդ ընդ տիկնոջն, և կոմեցաւ թիկունս առնել զարքայն Յունաց»։

Մի քիչ տարօրինակ է, թէ և անհնարին չէ, որ Մանուէլը Յունաց կողմից գրուած թագաւոր Վարազդատին երկրից դուրս քշելուց յետոյ նոյն Յունաց թագաւորի օգնութեան դիմէ. բայց երբ յաջորդ գլխում Ե. լը, էջ 252 պատմում է, թէ տիկին Զարմանդուխտը և Մանուէլ սպարապետը գեսպանութիւն են ուղարկում

1. Թեֆլիս 1883, էջ 485։

«հրովարտակօք, ընծայիւք և պատարագօք առ թագաւորն Պարսից», ուրեմն վերհունմն էլ երկրորդ անգամ պէտք է փոխանակ «Յունաց» լինի «Պարսից»:

8. Բիւզանդ. 2. ա. էջ 270: Պատմադիրը պատմելով այս գլխում՝ Հայաստանի բաժանումը, Խոսրովի Պարսից թագաւորից հայոց նախարարների խնդրանքով թագաւոր նշանակուիլը, շարունակում է այսպէս. «Ժբրև ետես Արշակ տրքայ զնոսա, մերժեցաւ տեղի ետ չողաւ զնաց ի սահմանս Յունաց. և էին թիկունք Արշակայ թագաւորին Հայոց. և Խոսրովու՝ թագաւորն Պարսից»:

Վերջիշեալից և բառերի դասաւորութիւնից — «էին թիկունք ... Խոսրովու քազաւորն Պարսից», հետեւում է, որ պէտք է լինի այսպէս. «և էին թիկունք» Արշակայ քազաւորն Յունաց (և Խոսրովու՝ թագաւորն Պարսից):

9. Բիւզ. Գ. բ. էջ 67. «Յայնմ ժամանակի խնդիր ելանէր Արշակ»: Ընդդժուած դարձուածքն անյայտ է մեզ գրաբառում. անշուշտ պէտք է լինի «ի խնդիր ելանէր». ի տառի դուրս ընկնելու պատճառ է դարձել, երևի, նախընթաց «ժամանակի» բառի վերջի ի գիրը:

10. Նոյն գլխում, էջ 67. «Ի ժամանակս խուլուրեանն Տիրանայ»: Տիրանի խլութեան մասին պատմութիւնից ոչինչ յայտնի է. պատմագիրն այստեղ պարզապէս ակնարկում է Յուսիկի (Գ. Ժբ.), Դանիէլի (Գ. Ժզ.) սպանումը, Ռըշտունեաց և Արծրունեաց ցեղի կոտորածը (Գ. Ժը.) Տիրանի ձեռքով կամ միջոցով, ուստի պիտի լինի խաւրութեանն (=խօլութիւն), որ նշանակում է գժութիւն, խենդութիւն:

11. Բիւզ. Գ. Ժբ, 30. Յիշում է տասներկու մեծա-մեծ նախարարներ, որոնք Վաղարշ հաղարապետի հետ Յուսիկին ուղեկցեցին Կեսարիա և վերադարձան «Այրա-րատեան աշխարհը»: «Եւ զիշխանսն երկոսին, եւ ուոցուն

Ծովագն, յառաջ արձակէին աւետաւորս առ արքայն»։ Ընդգծուած բառերը միտք չեն յայտնում։ Ի նկատի առնելով, որ իշխանների մէջ յիշուում են 1. «Ձարեհ իշխան, նահապետն մեծի Ծովագն» և 2. «Վարազ Շահունի իշխանն Ծովագն աշխարհին», «և նոցուն Ծովագն» պէտք է լինի «Երկոցուն Ծովագն». ուրեմն նախարարները նախապէս արքային իբրև աւետաւոր են ուղարկում «Երկու Ծովի երկու իշխաններին»։

12. Անշուշտ հրատարակիչները շատ բաներ փոխադարձաբար կուղղեն մեր այն մատենագրների միմեանցից արտագրած հատուածներից, որ կան Ագաթանգեղոսի, Կորիւնի և Փաւստոսի մէջ։ Պ. Ստեփան Մալխասեանի «Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան» (1896 Վեննա) մէջ չգտնելով ի թիւս Բիւզանդի և Կորիւնի այլ նման հատուածների, որոնք համեմատուելով փոխադարձաբար միմեանց կուղղեն և կը լրացնեն, յառաջ ենք բերում հետեւեալ ցարդ չնկատուած հատուածը։

Բիւզանդ Պ. դ. էջ 80.

Կամ որպէս նոյն իսկ Պոլոս բարեաց գործոց նախանձաւոր լինէր, սախպէ ամենեցուն առնելովն՝ եթէ զհետ երթայք սիրոյ, և նախանձաւոր լերուք հոգեւորացն։ Որոյ զյօժարութիւն արայեցուցն վառն պաշտման սրբոցն ի Մակեդոնիա պատմեալ՝ նախանձեցուցեալս յորդորեաց. այլև համարձակութիւն իսկ տայ անխափան ի բարեացն առաքելութիւնս. թէ՛ լաւ է յամենայն ժամ նախանձել ի բարին։

Դարձեալ փութայ ամենեքումք հանդերձ ըստ Քրիստոսի հետոցն վարել. Հայեցարուք, առէ, ի զօրադլուին

Կորիւն էջ 12—14.

• որպէս ի նոյն իսկ զի բարեաց գործոց նախանձաւորս լինել ամենեցուն՝ սախպէ ասելովն, քեզ հետ երթայք սիրոյ, և նախանձաւոր լինել ամենեցուն հոգեւորացն։ Որոյ զյօժարութիւն Արայեցուց վառն պաշտման սրբոցն ի Մակեդոնիա պատմեալ նախանձեցուցեալ յորդորեաց։ Այլև համարձակութիւն իսկ տայ անխափան ի բարեացն առաքելութիւն. թէ՛ «Լաւ է յամենայն ժամ նախանձել ի բարին»։ Այլև նմանոյ իւր եւ տեսնու ըստ իսկ լինել։

Դարձեալ փութայ ամենեքումք հանդերձ ըստ Քրիստոսի հետոցն վարել. «Հայեցարուք, առէ, ի զօրադլուին հաւատոց,

հաւատոց և ի կատարելն Յիսուս. դարձեալ՝ թէ յեջեցէք զառաջնորդս ձեր եւ զվերականցու ձեր ի սէր, որը խօսեցան ձեզ զբանն կենաց. հայեցաբոլ յեւս գնացից նոցա, և նմանող լերով հաւատաց նոցա: Եւ միանգամայն՝ թէ զայս խորհեցել իւրաքանչիւր որ ի ձէնջ, որ ի Բրիտանո Յիսուս. եւ դարձեալ՝ քի սկսաւ Յիսուս առնել եւ ուսուցանել:

Իսկ ցանկալի եղբայր տեառն Յակոբոս զհամօրէն իսկ զգուշացն սրբոցն հանգերձ սրբասէր տերաֆն յօրինակ առեալ ի թղթին իւրում, ասելովն՝ եթէ օրինակ առէք, եղբարք, զչարսանաց երկայնամտութեանըն զմարգարէսն՝ որը խօսեցան յանունն տեառն. զհամբերութիւնն Յորայ լուարուր, և զկատարումն տեառն տեսէք:

և ի կատարելն Քրիստոս¹. եւ դարձեալ, թէ՝ «Յեջեցէք զառաջնորդս ձեր, որը խօսեցան զբանն Ասուծոյ². հայեցեալ յեւս գնացից նոցա, նմանող եղբրով հաւատացն»: Եւ միանգամայն, եթէ «Զայս խորհեցել իւրաքանչիւր որ ի ձէնջ որ եւ ի Բրիտանո Յիսուս»: Հանգոյն սմին եւ Ղուկաս յսկիզբն առաքելագործ մատենին դնէ:

Իսկ ցանկալի Տեառն եղբայրըն Յակոբոս, զհամօրէն իսկ զգուշացն սրբոցն հանգերձ սրբասէր տերաֆն յօրինակ առեալ՝ ի թղթին իւրում՝ ասէ, եթէ, «Օրինակ առէք չարսանաց եւ յերկայնամտութեան զմարգարէսն, որ խօսեցան յանունն տեառն. 5 զհամբերութիւնն Յորայ լուարուր, և զկատարումն տեառն տեսէք»:

Մեր կարծիքով բանաբաղը Կորինն է և ոչ Բիւզանդը, ինչպէս պնդում է պ. Մալխասեանը: Բիւզանդը պատմելով Ներսիսի գործերը այս միեւնոյն գլխում, վերեւում մի քանի անգամ յիշում է, թէ Ներսէս Մեծը «լստ մարգարէիցն և կամ ըստ առաքելոցն նմանութեան ողորմածութիւնս ուսուցանէր», էջ 79, և թէ պէտք է բարիք գործել, աղքատներին խնամել, դարմանել՝ էջ 75, 76, 77, 78, 79 և ըն. «Եւ զամենայն մարդ պատրաստաւորան առ բանն Աստուծոյ առնէր». ապա դալիս են օրինակներ Դործը-ից (Այծեմնիկ), աւետարանից և Պօղոս առ.-ից: Իսկ Կորինը իւր

1. Եբր. ԺԲ. 2, որ ունի «Յիսուս»:

2. Եբր. ԺԳ. 7:

3. Յակ. Ե. 11: Բիւզանդը և Կորինը չունին «ահաւասիկ երանմի հաւքերովաց». մինչդեռ Կորինը չունի և «եղբարք»:

այս հատուածից վերև արդէն երկու անգամ Պօղոս առ.-ին յիշում է, այս հատուածում էլ երրորդ անգամ: Բիւզանդի այս հատուածը նոյն իսկ արտաքին կերպով կամ շաղկապով կապում է նախընթացի հետ. իսկ Կորինը փոխ առնելով այս հատուածը, լաւ չէ հասկացել Բիւզանդի միտքը, որովհետեւ՝ մինչդեռ Բիւզանդի հատուածը տրամաբանօրէն շարունակում է, թէ Պօղոսն էլ բարի գործի նախանձաւոր էր, որն և ստիպում է ամենքին ասելով «զհետ երթայք սիրոյ, և նախանձաւոր լերուք հոգեւորացն»¹, — Կորինը Պօղոս բառի տեղ դնում է զի անիմաստ շաղկապը, որ բոլորովին աւելորդ է: Եթէ այս զին պէտք է լինի զիս, ինչպէս ձեռագրերի համեմատութիւնից ստացել է չնորհունակ Միաբանը, այն ժամանակ առաւել ևս հաստատում է մեր ենթադրութիւնը: Կորինը կարկատել է Պօղոսի տեղ «զիս»՝ իրեն: Անկանոն և անհարթ ոճով սկսելով՝ Կորինը նոյն ձևով շարունակում է. այլ և Բիւզանդի «ամենեցուն» բառը սխալմամբ յատկացնում է Պօղոսին՝ կրկնելով և կցելով սորա «հոգեւորաց» բառին: Կորինն այս հատուածում Բիւզանդի բերած Ս. Դրբի վկայութիւնները կրճատում է, մի մի բառ փոփոխում, դուրս ձգում և կամ յարմարեցնում: Այս բոլորից յետոյ զարմանալի չէ, որ Կորինը չունի Յակովբ առաքելի վկայութիւնից բնագրի էրեք բառը (տես էջ 250, ծանօթութիւն 3), որովհետեւ Բիւզանդն էլ չունի: Այսպէսով ուրեմն Բիւզանդը Կորինից առաջ է և հաւանօրէն Արշակունեաց թագաւորութեան վերջերում է ապրել, որովհետեւ վեցերորդ դարութեան ա. դլխում պատմելով Արշակունեաց բաժանումը և յիշելով Արշակին (Գ.) և Խոսրոս վին յարում է. «և բազում դաւառք յերկրոցունցն հատուն, նուազեաց, բաժանեցաւ, ցուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն եւ յապայն»:

ԱՅ. Կոնայեանց

1. Ա. Կորնթ. ԺԴ. 1:

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՄԵՐ ՄԷՋ:

Թիւի վաղուց տարածուած և ընդունուած է Պետաւոյցցու այն կարծիքը, թէ դաստիարակութիւնը պիտի սխեւ օրօրոցից՝ հենց այն ժամանակից, երբ մանուկը աչքերը լայն բացած դիտում է իւր շրջապատը և պատրաստ է ընդունելու ամէն ինչ, որ կը արուի նրան, բայց մենք մինչև այժմ չենք կարողացել դոնէ մասամբ իրագործել մեծ մանկավարժի միտքը: Ընդհակառակն մեր ծնօղիներն այն համոզումն ունին, թէ ուսումն ու դաստիարակութիւնը միայն դպրոցի պարտականութիւնն են, ուր պիտի սկիզբը դնել մշտաւոր զարգացման ու կազմակերպել նրանց որդւոց բնաւորութիւնը: Աւստի պէտք է միշտ նորից յիշեցնել, որ աւագին ու ամենամեծ դաստիարակութեան կենտրոնը ընտանիքն է, այն վայրը, ուր մանուկն առաջին անգամ սովորում է մայրենի լեզուի հնչիւնները, սովորում է օրօրոցի քաղցր երգերը, և անմոռանալի կերպով դրոշմուում ու մնում են նորա յիշողութեան մէջ իւր ծնօղիների բարոյական խրատներն ու նոցա պատմած հեքիաթները, որոնք և անդրդուելի հիմնաքար են լինում նորա ապագայ ուսուցման համար: Պետաւոյցցին մինչև իսկ խորհուրդ է տալիս փոքրիկ մանկան ականջին դեռ օրօրօցում եղած ժամանակ շարունակ կրկնել մայրենի լեզուի բոլոր հնչիւնները աւելի շուտ քան թէ նա ընդունակ կը լինի դոցանից դոնէ մկը արտասանելու, որպէս զի յաճախ կրկնելով՝ ընդ միշտ ապաւորուեն նորա մօքի մէջ: Բայց ո՞ւր է այն հայ ընտանիքը, որի մէջ դոնէ մաքուր լեզուով խօսեն մանկանց հետ, ո՞ւր են այն հասկացող ծնօղիները, որ իրանց նպատակ դնեն որդւոց դաստիարակութիւնը հէնց ընտանիքից սկսելու: Մեր մէջ, ուր դպրոցական մանկանց ստուար մեծամասնութիւնը զիւղերից է հաւաքուում, այնպիսի զիւղերից, որոնք կամ զանազան աղբութիւնների խառն բնակութիւն են և կամ կենարդնական քաղաքներից հարիւրաւոր վերստեր հեռու են զըս-

նուում՝ կանոնաւոր ընտանեկան դաստիարակութեան մասին խօսք լինել չի կարող. այնտեղ մանուկները մեծանում են ազատ բնութեան մէջ, նա հասկետական եղանակով՝ առանց ուղեցոյցի, առանց դաստիարակութեան, այնպէս ինչպէս պատահում է: Շատ անգամ կարելի է տեսնել նոյն իսկ ընտանիքներ, ուր մանկանց ականջին արդէն օրօրոցում օտար լեզու է հնչում. այսպէս օր. Ղարաբաղի, Նուխույ, Շամախու և ուրիշ մի քանի տեղերի օրօրոցի երգերը և «լայլայները» երգուում են թուրքերէն լեզուով. և այդ երգերը փոխանակ բովանդակելու քաղցր յիշողութիւններ կամ մանկան մտքին հասկանալի իմաստներ՝ թուրքերէն մեղամաղձիկ եղանակով են երգուում և տխուր կամ երկիւղ ազդող բովանդակութիւն ունենում: Արոնեցէք այդ կողմերում, ու չէք կարող դանել մայրենի մաքուր լեզուով օրօրոցի մի երգ, որը կարելի լինի հայի մտքի ծնունդ. համարել և որ արտայայտէր հայ մօր կրած վիշտը կամ ուրախութիւնն ու բերկրանքը: Այս կողմից բացառութիւն են կալում երեւանեան նահանգի, Ղարսի, մասամբ Ախալքալաքի և Ախալցխայի մի քանի տեղերը, ուր տարածուած են կրթիչ բովանդակութեամբ օրօրոցի երգեր: Այլպէս մեր մանուկները սնուում են ըստ մեծի մասին այնպիսի կենտրոններում, որ ոչ մի դաստիարակութիւն ստանալ և բնաւորութիւն կազմակերպել չեն կարող. նոքա համում են 8—10 տարեկան հասակը, և մինչ այդքան ժամանակուայ ընթացքում լուսաւորուած երկրների մանուկներն առատ պաշար են ժողոված լինում թէ ուսման և թէ դաստիարակութեան համար, նոքա համարեալ կորցնում են անօգուտ, և կամ ձեռք են բերում այնպիսի մատպատկերներ, որոնց արմատախիլ անելու համար դպրոցը պէտք է ջանք դործ զնէ մի քանի տարի շարունակ: Դպրոցի ղեկավարին է մնում 8—10 տարի անցնելուց յետոյ նոր դաստիարակութեան սկիզբ դնել և պատրաստել այդ մանուկներին ապագայ կեանքի համար: Այսպիսով մեր դպրոցներին է վերապահուած կատարել այն ծանր և պատասխանատու գործը, որի մեծ մասը լուսաւոր երկրներում ընտանիքն է կատարում:

Ինչ վերաբերում է քաղաքացի մանկանց սկզբնական դաստիարակութեան, այստեղ ևս տեսարանը շատ մեխիթարական չէ: Պաղաքներում ժողովուրդը բաժանուում է երեք դասակարգի. ա) չունեւորներ, որոնք նոյն, գուցէ և աւելի վատ վիճակում են, քան գիւղացիները, և հետեւագէտ այսպիսի ընտանիքներում դաստիարակութեան մասին խօսք չի նել չի կարող, քանի որ մանուկները թողնուած են իրանց կամքին. բ) միջին դասակարգ, որը բաղկացած է վաճառականներից և արհեստաւորներից ու այնքան է զբաղուած իւր գործով, որ մոռացութեան է տալիս իւր որդւոց դաստիարակութեան գործը և կամ դպրոցին է յանձնում. գ) բարձր դասակարգ, որի մէջ դաստիարակութեան սկիզբը մանկան համար բոլորովին խորթ եղանակով է սկսուում, այդտեղ չի լսուում մայրենի լեզուն, մայրը չի ներշնչում մանկան իւր իսկական զգացումները, դաստիարակութիւնը յանձնուած է բացառապէս օտար դաստիարակներին կամ դաստիարակչութիւններին, որոնք մանկանց օտար հասկացողութիւններ և օտար քմարտումներ են մատակարարում և տնհարազատ ու անպտուղ դաստիարակութեան հիմք գնում: Նաո քիչ ընտանիքներում կարելի է իսկական դաստիարակութեան հետքեր տեսնել. մնացած մեծամասնութիւնը զրկւի, սրտին մօտիկ ոչինչ չստանալով իւր ընտանիքից՝ սովորում է խորթ աչքով նայել այն միջավայրի ու շրջանի վերայ, ուր ծնուել և սնուել է: Այսպիսի մանուկները ապրելով քաղաքներում և գիտելով իրանց շուրջը, կարող են տեսնել ուրիշ շրջան, ուրիշ միջավայր, թշուառութիւն, հալածանք և յն, բայց բոլորովին անտարբեր են մնում և խորթ, որովհետեւ նրանց ստացած ձեւական կրթութիւնը կտրում է նրանց այդպիսի շրջաններից՝ այն ամէն արտաքին ապստորութիւնից, որ կարող է նրանց միտքը բաղմակողմանի կերպով զարգացնել և նրանց հասկացողութեան հորիզոնն ընդարձակել:

Այսպիսի տարբեր շրջաններից ու վայրերից ահա տարբեր կրթութեան աստիճանով (եթէ կարելի է կրթութիւն համարել նոյա մի քանի հատուկաոր տեղեկութիւնները) մանուկները դպրոց եւ գալիս ուսման համար: Ճշմարիտ որ

չափազանց զգուշացնելով իրենց և իրենց զաւանակները՝ զաւանակները ոչ թէ վերացական պատմութիւններով և խրատներով, ինչպէս սովորաբար տեսնուի, և ունենում մեղանում, այլ այնպիսի միջոցներով, որ կարող է նոցա բնաւորութիւնը կազմակերպել և որ նոցա դրդում է անգուշ խնայողութեան որովհետեւ ինչպէս Գեորգի Երեմեան է ասում՝ «աշակերտի անհատական անկախ գործունէութիւնը անհամեմատ աւելի օգուտ է տալիս, քան թէ այն պարոնների հոգատար ծառայութիւնը, որոնք իրանց վերայ են տնտեսում զաւանակները»։ Բայց զգուշացնելով իրենց զաւանակները, ինչպէս Գեորգի Երեմեան է ասում՝ իրանց նպատակին, նոքա չեն զաւանակում մարդիկ չեն պատրաստում, հաստատում բնաւորութիւններ կրթում, այլ սովորեցնում են միայն, զաւանակները, ուստի և մենք չենք ունենում զաւանակների համար մարանչոյ մարդիկ, այլ այնպիսիներ, որ զաւանակները զուրկ են գաղափարների հասանքի հետ զնալու համար։ Չենք առաջին օրերից ուսուցիչները մանուկներին պատմում և սովորեցնում են, որով և բխում են նոցա մէջ խնայողութեան գործելու և աշխատելու կարեւոր յատկութիւնը։ Հօրացիոս Անիկն ասում է. «Եւրոպացիները ներկայումս մանուկներին զաւանակութիւնը մեր մէջ առաւելագոյն այն ուղղութիւնն ունի, որ նրանց այնքան չեն սովորեցնում, որքան պատմում են»։ Պիտի աչքի առաջ ունենալ, որ «աշակերտը միշտ աւելի լաւ է մարդը՝ պահում այն ինչ որ խնայ է ձեռք բերել մտաւոր վարժութեամբ, քան թէ այն ինչ որ ուրիշներն են պատմել», ասում է Մարտին։

Մենք ունենք շատ ուսուցիչներ, բայց շատ քչերը զոգանից արժանի են զաւանակների կոչուելու։ Նոքա մեծ մասամբ զաւանակութեան համար չեն պատրաստում ու զորակարելն էլ չեն զգուշացնում։ զաւանակութեան գործը կազմակերպելու և մտաւորութեան է մասնաւորում այն պատճառով, որ ուսուցիչներն իրանց կոչուած են համարում միայն զաւանակել իսկ զաւանակութիւնը համարում են մի առանձին պաշտօն, որ ուրիշ մարդիկ պիտի ստանձնեն։ Շատ

յաճախ են պատահում այնպիսի դէպքեր, երբ աշակերտը դիմում է մի որեւէ ուսուցչի՝ նորան գանգատուելով իւր ընկերների վաճառութեան կամ մի այլ անկարգության թեան համար. ուսուցչիչը փոխանակ տեղն ու տեղը դործին վերահասու լինելու և կարեւորը կարգադրելու՝ թողնում է անկատար, ասելով թէ դա դաստիարակի գործն է. և այսպիսով որքան հակասութիւնների, որքան ձեականութիւնների են տեղի ունենում, ի վնաս դաստիարակչական գործին: Իրօք ամէն մի ուսուցիչ գործ ունի դաստիարակութեան հետ, դաստիարակելով պիտի ուսուցանէ, պիտի աշակերտին և՛ զարգացնէ և՛ կեանքի համար պատրաստէ, ասանց դորան ուսուցումը իւր նպատակին չի կարող հասնել: Ապա թէ ոչ ուսուցիչներից շատերը նայում են իրանց վրայ իրրեւ վարձու պաշտօնեայի, որ անտարբեր կերպով պիտի իւր զանաւանդէ և նոյնը պահանջելով աշակերտներից՝ թուանշան գնէ: Իսկ թուանշան գնելը, որ աշակերտների համար անսպառ անախորժութեան աղբիւր է եղել միշտ և այն հասկացողութիւնն արմատացրել փոքրերի մէջ, թէ իրանք սովորում են միայն լաւ թուանշան ստանալու համար՝ բոլորովին դժուարացնում է դաստիարակութեան գործը և յեղյեղուկ դարձնում: Դա մի չարիք է, որի ստաջն առնելու համար գործ զրաժ ամէն միջոց դեռ ևս նպատակի չի հասցրել: Սկսած 8-ից մինչև 20, 25 տարեկան տղաները կարծէք մի տեսակ գերի են թուանշաններին: Շատ անգամ թուանշանները պատճառ են լինում, որ աշակերտներից ումանք յուսահատուում են սովորելուց. իսկ ուրիշները դառնում են ինքնահաւան: Իսկական դաստիարակութիւնը մի կողմը պիտի գնէ որչափ հնարաւոր է այսպիսի ձեականութիւնների, որ տկամայից ենք պահում, և գործով ցոյց տայ, թէ աշակերտները սովորում են ու դաստիարակուում ապագայում լաւ քաղաքացիներ և պիտանի մարդիկ լինելու, թէ նորա դաստիարակում են աղնիւ ձգտումներով կեանքի մէջ սուրբ գաղափարի համար մարանչելու, թէ ասանց իդէալի, ասանց բարձր ձգտումների կեանքն ունայն ու ապուկալի կը լինի:

Մեծ նշանակութիւն ունի դաստիարակութեան գործում և ուսուցչի անձնաւորութիւնը, որովհետեւ աշակերտների և ուսուցչի յարաբերութիւնը լինում է բարեկամական, երբ մի ուսուցիչ կարողանում է, զբաւել նրանց, հեղինակութիւն ձեռք բերել, և թշնամական՝ երբ նա սխալ դաստանդութեան կամ այլ պատճառով չի կարողացել հեղինակաւոր դառնալ: Առհասարակ ինչպէս հասակաւոր մարդիկ այնպէս էլ աշակերտներն իրանց ապաւորութիւնների գերին են. ուստի այն ուսուցիչները, որոնք ամենայն օր աշակերտներին ահաճութիւն են պատճառում անշուշտ ատելութիւն առաջ կը բերեն, իսկ նոքա որոնք իսկական դաստիարակ են հանդիսանում, օգնում մանուկներին մասառաքալէս առաջ գնալու, յորդորում աշխատանքի և նրանց յաջողութիւնը խրախուսում՝ դրաւում են աշակերտների անկեղծ համակրութիւնը, ինչպէս որ իրաւացի կերպով նկատում է Հ. Սպենսեր: Մեր դպրոցներում շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձնում ինքնուսուցման գործի վերայ, մանաւանդ սկզբնական ուսուցման միջոցին, որը ուսուցիչը բացառապէս ինքն է իւր վերայ առնում և աշակերտներին մեծ մասամբ կրաւորական գեր տալիս. այս է պատճառը, որ հետագայ տարիներում ևս աշակերտները ինքնուրոյն շատ քիչ բան են կարողանում անել, նոքա վարժուած չեն լինում գործելու առանց ուրիշի օգնութեան: Սպենսերի պաշապանած առաջին խնդիրն այն է, որ սովորեցնենք աշակերտներին ինքնուրոյն մտածելու, իւրացնելու և գործադրելու սովորածը. սորան օգնում են ուսուցման մի քանի առարկաները, ինչպէս հայրենագիտութիւնը, բնական պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը ևլն: Այժմ մենք ուշադրութիւն դարձնենք այս բոլոր պայմանների վերայ, կարող կը լինենք հիմաւոր դաստիարակութիւն տալ և կամաց կամաց ինքնուրոյն բնաւորութիւն կազմակերպելու սկիզբ դնել. հակառակ դէպքում մեր աշակերտները կեանքի մէջ կը մտնեն առանց ինքնուրոյն գործելու և ինքնուրոյն մտածելու ընդունակութեան: Այսպէս է որոշում Հ. Սպենսերը դաստիարակութեան ուղիղ սկզբունքները. «Մտօրները և ուսուցիչ-

ները ամէն կերպ պէտք է աշխատեն նպաստելու մանկանց ինքնազարգացման, որ նոքա իրանց սեպհական փորձերն անեն և կզրակացու թիւն հանեն. պէտք է, որքան կարելի է, քիչ պատմել և ստիպել նրանց, որ իրենք պատասխան գտնեն: Մարդկութիւնը առաջ է գնալել միայն ինքնակրթութեան միջոցաւ, և թէ կեանքի մէջ յառաջագիւծութեան մեծ քայլեր տնելու համար իւրաքանչիւր մարդու միայն պէտք է զարգանայ մասամբ նոյն ճանապարհով, այդ միշտ հաստատուում է ինքնուս մարդկանց զարմանալի յառաջագիւծութեամբ:

Աս. Եսկնագարեան.

ՄԵՐ ՄԱՄՈՒԼԸ.

Մի թուոցիկ ակնարկ ձգելով մեր ձեռքի տակ եղած թերթերի վերջին համարների վերայ՝ պէտք է փորձենք հարեւանցօրէն գաղափար տալ ընթերցողներին, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է այժմ հայ մամուլը:—Առաջին տեղը կվայելէ հարկաւ հիմնուող «Բազմավէպ»ին, որի պճնեալ երեսը վաղուց չէինք տեսել, քայց վերջին մի քանի շաբաթուայ մէջ իրար ետեւից ստացանք նոյեմբեր, դեկտեմբեր, — ժարտ տետրակները: Այդ տետրակների ճիշտ ներքին նկարագիրը տալ նոյնչափ դժուար գործ է, որչափ դժուար է նոցա խմբագրող կաթողիկ հոգեւորականների ներքինը նկարագրել. ուստի ստիպուած ենք աւելի արտաքին տարազը նկարագրելով քաւականանալ:—Ինչպէս յայտնի է, կաթողիկ հոգեւորականութիւնը խիստ քաւմազան տարազ ունի. կարելի է ասել, չկայ տարազ աշխարհիս երեսին, որի

տակ կաթողիկ հոգեւորական չգտնուի. իսկ «Բազմավէպ»ը ժամանակակից, բոլորովին մոդեռն կաթողիկ հոգեւորականութեան մի առանձին տիպարն է՝ հայ ազգասիրի տարագով:

Առնենք վերջին համարը, որ մի տեսակ ջատագովական բնաւորութիւն ունի՝ առանձին ջանք է գործ դնում՝ Մխիթարեան միաբանութեան անցեալը փառաւորելու եւ այդ փառքի շուքը ներկայի վերայ տարածելու. ուստի եւ քաւական բնորոշ գծեր կարող ենք գտնել նորա մէջ: Դնչքան բնորոշ է, օրինակ, նորա առաջնորդողը՝ իւր սքանչելի վերնագրով, որ է՝ «Կրթական օրօր մը»*, եւ իւր գմայլելի նախաբանով, որի առաջին տողերն են. «Անապատին մէջ՝ ուր տառապանքի ժանգը անջնջելի է, կտեսնենք թաւալզոր օրհասական մը, որուն ճակտին կքսուին լքումի հովերը»... Ահա այսպէս ընթերցողի «ճակտին կքսուին», կանցնին հրնչո՛ւն, ուրրո՛ւն քառերի մի ահագին շարան, իսկ երբ ուշքի գայ ու աչքերը տրորերով բաց անէ՝ կտեսնէ որ յիշողութեան մէջ մնացածը խիստ հասարակ ու անմեղ քան է. «գիտութեան տոբտոր մը, համալսարանի ուսուցիչ մը, Պ. Նալպանդեան» ծրագրել է Զուիցերիոյ մէջ մի գիշերօթիկ կրթական հաստատութիւն բանալ, ուր պատուարունն հայ ուսանողները եւ տեղական միջնակարգ ու քարճրագոյն ուսումնասրանները յաճախեն. ի՞նչ պէտք, քանի որ Մուրատ—Ռափայէլեան վարժարանը կայ՝ գերադասելի յատկութիւններով, ժամանակին յարմար ուղղութեամբ:

Հ. Ս. Երեմ.-ի անուան հետ, որ ստորագրում է այսպիսի առաջնորդողներ եւ առհասարակ խմբագրական ուղղութիւն տալիս թերթին՝ ամէնից շատ կրկնուող անունն է այժմեան «Բազմավէպ»ի մէջ Հ. Ս. Ղազիկեան: Մի ջատագովական յօդուած եւս նա է գրել այս համա-

* Նոյեմբեր-ի առաջնորդողն ունի «Տարամերժեալներուն» վերնագիրը, իսկ Դեկտեմբեր-ի առաջնորդողն տեղ բռնող «Իսահակ դէնումն» լոյս է տեսել «Արարատ», 1901, մարտ. էջ 133, որ և հարկէ չի յիշուում:

րում՝ «Երեցեան եւ Բագրատունի» վերնագրով, որի մէջ
դատաւիտում է հանգուցեալ Ա. Երեցեանի 1882 թուին
յայտնած մի կարծիքը թէ՝ «Վննետիկցիք իրանց ջան-
քով մեծապէս նպաստեցին Հայկաքանութեանը», բայց «չվե-
րադարձրին Ոսկէ դարը»:—Նա զոր է Երեցեանի եւ ու-
րիշների Մխիթարեաններին ընծայած քաղաքատեսակ արժա-
նիքներով. զոր չի լինի մինչեւ իսկ, երբ նորա մտածէին
իրեն հետ, «որ եթէ Մխիթար ու Մխիթարեանք չըլլային,
որչափ կրնար զարգացած ըլլալ մեր լեզուն, եթէ եւ բոլո-
րովին չկորսուած». այլ պահանջում է խոստովանել միա-
բերան, որ ո՛չ մի հայ հեղինակ՝ «ս. Սահակէն մինչեւ ուր
որ կուզէ», չի գրել այնպիսի «սքանչելի, հրաշալի, հրաշա-
փառ, չնաշխարհիկ, մոգիչ, սրտամմիկ, չքնադազիւտ, ան-
գիւտ, վսեմափառ, երկնային, հրեշտակային, զմայլելի, կայ-
ծակոտ, եւլն եւլն» տողեր, ինչպէս Հ. Ա. Բագրատունին.
որ ուրեմն Մխիթարեանք ո՛չ միայն վերադարձրել, այլ նաեւ
գերազանցել են Ոսկէ դարը:

Երկու ամիւնները՝ Հ. Ս. Երեմ. եւ Հ. Ա. Ղազիկեան
միեւնոյն ժամանակ «Բազմավէպ»ի քանաստեղծներն են:
Վերջինս այս համարի մէջ միայն երկու ոտանաւորներ ու-
նի. միւսների մէջ հատուած հատուած տալուով է նորա
«Ցանդէի Աստուածային կատակերգութեան» թարգմանու-
թիւնը, տալուել են առաստուծեամբ ուրիշ քանաստեղ-
ծական երկասիրութիւններ, որոնցով նա երեւի իրեն ան-
միջական ժառանգ է համարում Հ. Ա. Բագրատունու եւ
ինքնագոհութեան երջանիկ բոլէներին մտածում, թէ ս.
Ղազարու կղզիէն անտին—«մինչեւ ուր որ կուզէ», չի գրո-
նուել երբէք մի հայ մարդ, որ գրած լինէր այսպիսի «չըը-
նադ, սքանչելի, հրաշազան» տողեր:

«Եղի՛ր արեւ, տաքցի՛ւր, տեղա՛ն նըշոյլ քիւր,
«Եղի՛ր համակ կենդանութեան լոյս աղբիւր,
«Ցանէ ցըրուէ հոս հոն խընծիդ, թոյր եւ քոյր,
«Չես կրնար զոր ընել տըհաճն անհամէոյր»:

Իսկ Հ. Ս. Երեմ. իրրեւ յառաջադէմներու յառա-

Ջաղէմն ու ազգասէրներու ազգասէրը՝ իւր քանաստեղծական խանդը հանգաւոր տողերով չի կաշկանդում, օտար բուրաստամաններից ծաղիկներ չի փնջում, այլ «ազգավէպ»եր է գրում, եւ աշխատում — «հին ու մոռացուած դիւցազնական եւ հեթանոսական պատմութիւնը վէպի հրապոյրով մատչելի ընել ներկայ ամբողջ հայ սերունդին», «հայրունի եւ ազգաշնորհ զաղափարները հրաւառել»: Ահա մի փոքրիկ նմուշ այդ հրաւառումներից. (Տալուորիկցի մերձիման հիւանդ մայրը խօսում է իւր մատաղահաս դստեր հետ). «Ա՛ղջի, իմ փիճակը գէշ է. ես երագիս տեսայ, որ Տալուորիկի սարերը կը բարձրանային, ես կը լողայի ալիւրի նման ձերմակ լճի մէջ, ես տեսայ արքայութեան պատուհանին մէջ ս. Կարապետ, որ բռնած էր ծիրանի գօտին եւ անոր ծայրը կապած էր մէկ գեղեցիկ սապատ՝ մէջը ս. Գրիգոր, մատաղ եղնեմ՝ մեր սուրբ հայրապետին, ան մօտեցաւ ինձի, արի երթանք ըսաւ եւ դուռ զիս սապատին մէջ. ծիրանի գօտին քաշուեցաւ, ես կը բարձրանայի սուրբ հայրապետին հետ, ես կը բարձրանայի երկնքի ամպերէն վեր, ես կը տեսնէի ամէն բան ձերմակ, ամէն բան լոյս, բոց. ես բարձրացայ դեռ վեր, հրեշտակներու զլուխներուն վրայ կոխելով մօտեցայ Աստուած պապային» ... Բաւական է կարծեմ: այս տեսակ քանաստեղծութիւններով հարուստ են «Բազմավէպ»ի բոլոր համարները. բայց խոստովանում ենք՝ մենք նոյն իսկ մի համարինը կարդալու քաջութիւն չունեցանք: Այո՛, մենք այն «անհամբոյր տրհած»ներից մէկն ենք, որ թոյլ չենք տալիս Մխիթարեան քանաստեղծների պիգաւ-ին մեր «զլուխներուն վերայ կոխելով» անցնելու. ո՛չ էլ յօժար ենք, որ «մեր սուրբ հայրապետին» սապատի մէջ դնեն՝ ինչքան կուգէ գեղեցիկ սապատ լինի, ու յետոյ այդ սապատից իսկական յարդ ցանեն մեր զլխին, երեւակայելով, թէ «խընձիդ, թոյր եւ քոյր» են ցանում: Մենք ո՛չ լուսաւորող մտքի եւ ո՛չ սիրտ տաքացնող զգացմունքի ամենափոքր նշոյլն ենք գտնում այդ տղայական խաղերի մէջ:

Սակայն այժմեան «Բազմավէպ»ը միայն «Տալուորիկի շրջայաշար սարերու սուր ընդմէն» նուագելով չէ յառաջա-

դէմներն կարգն անցել եւ ուխտեալ յառաջադէմների կողմից փառքի դափնիներ վաստակել. քնթերցողը կգտնէ նորա մէջ յօդուածներ նաեւ այնպիսի նորագոյն գիտութեան, յառաջադիմութեան ու ազատամտութեան «թոյր բուրոյ» վերնագիրներով, ինչպէս. «Ռ. Վերխով ախտաքան, ազատամիտ, աշխարհավար», «Ժազումս մարդոյ», «Օղային Ճանապարհորդութեան խնդիրը», եւն: Ի՞նչ է գրուած նրանց մէջ՝ անհնարին է մեզ իմանալ, որովհետեւ ժամանակակից գիտութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ ստանալու համար ս. Ղազարի կղզին դիմելու պարզամտութիւնը չունինք:

Ուրիշ են ի հարկէ Հայոց պատմութեան ու քանասիրութեան վերաբերեալ գրուածներ, որոնք անցեալում «Բազմավէպ»-ի իսկական փառքը ու նորա անունը բարձրացնողներն են եղել եւ այժմ՝ դժբաղդաբոր այնչափ փոքր ու խեղճ տեղէն քննում՝ նորա մէջ: Յիշած երեք համարներում՝ գրտնում՝ ենք «Գովթան երգեր», «Հայ հեթանոս քանաստեղծութիւնը», «Հայ կաթողիկոսութիւն» (շարահարեւի) յօդուածները, որոնցից մանաւանդ առաջին մէջ փայլում է դեռ Մխիթարեանի հայ գրականութեան հմտութիւնը, բազմակողմանի մատենագրական տեղեկութիւնների առատ պաշար ունենալը: Բայց ինչպիսի՞ նիւթերի վերայ է գործադրուում այդ հմտութիւնը, այդ հետաքնին աշխատասիրութիւնը, եւ ի՞նչ եղանակով:—Մի քանի սրամիտ դիտողութիւններ աւելացնելու համար քննութեան են առնուում՝ այստեղ անթիւ անգամ՝ քրքրուած խնդիրներ, մինչդեռ այնչափ նիւթ կայ դեռ մեր գրականութեան մէջ, որին բանասէր գրիչ չի դիպել: Ծե որ աւելի ցաւալին է՝ բուն պատմագիտական, ժամանակակից քննադատութիւնը գրեթէ բացակայում է այս ուսումնասիրութիւնների մէջ: Նոքա առանց իսկական քննութեան, իբրեւ պատմական ճշմարտութիւն են քնդունում՝ դարձեալ, որ «Մ. Գրիգոր հայ ազգը լուսաւորած ժամանակ, պարծանք մը կը խաւարեցնէր անկէ— փառքը ազգային քանաստեղծութեան մը, ազատութեան դարերու մէջ փթել եալ, հարազատ ծնունդ հայ մտքի», որ «Գրիգոր Մագիստրոսի որդին Վահրամ լուսաւորչի տոհմէն սերած» էր, որ Հայոց հայրապետական

աթոռը Վաղարշապատից առաջ Աշտիշատում է եղել, որ «ոչ որ պիտի կարենայ ժխտել Լուսաւորչի Կեսարիոյ մետրապոլտէն ձեռնադրուելը», «որ Արիստակէս՝ թէպէտ եպիսկոպոս՝ Կեսարիա զացած, կամ Կեսարիոյ մետրապոլտին հաւանութեամբ կաթողիկոսական սաշտօնը վարած ըլլայ», որ եթէ մի Մխիթարեանի հոյակապ «ուսումնասիրութեան» մէջ ուրիշի փաստերի դէմ հակառակ կարծիքներ են յայտնուել, այդ փաստերն «արդէն կասարեկապէս ոչնչացած են», եւնի: Այնուամենայնիւ ցանկալի էր, որ զոնէ այս ձեւով հայ զրականութեան համար աշխատողներն աւելի քազմաթիւ լինէին ու աւելի տեղ բռնէին, եւ տարօրինակ է, թէ ինչո՞ւ Հ. Բ. Սարգսեան եւ իրեն շրջապատող բուն հայաստանցի եւ հոգում հայ Մխիթարեանները մի կողմ են քաշուել եւ ասպարէզը մնացել է Հ. Երեմ.-ներին:

Այսպիսի յեղաշրջման քիչ չէ նպաստել անշուշտ այն հանգամանքը, որ հին դպրոցի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից վերջին մի քանի տարուայ մէջ շատերը պակասեցին: Ծոյեմեր ու դեկտեմբեր տետրակների մէջ միայն գտնում ենք միաբանութեան երեք նորոգ հանգուցեալ անդամների մահացուցակը՝ Հ. Հ. Իոսավէրդենց, Ռուսինեան, Մէրճանճեան, որոնցից առաջինը մանաւանդ յայտնի էր իւր լուրջ զրական աշխատութիւններով: Իսկ այն ըոլոր անունները, որ այժմ «Բազմավէպ»ի զանազան յօդուածների տակ կարդում ենք, գրեթէ նոր են մեզ համար, այս 5—6 տարուայ ընթացքում հրապարակ ելած, եւ եթէ ուրիշ տեղերում նորի հին յաջորդելը նշանակում է մի քայլ դէպի յառաջ՝ դէպի քարտեզում, այստեղ դժբաղդարար հակառակն ենք տեսնում: Յիրաւի յառաջադէմ եւ ժամանակի հետ ընթացող երեւալու ձգտումը թերթի ամէն մի տողի մէջ փայլում է՝ շապկից սկսած մինչեւ վերջին տառը, քայց պակասում է մեր ժամանակի համար պահանջուած գիտական կարողութիւնն ու շիտակութեւնը, եւ այն, ինչ որ կարծատես եւ դիւրախար աչքերին իբրեւ լոյս եւ յառաջադիմութիւն է երեւում՝ անշահ պաճուճանք ու սեթեւեթութիւն է միայն մի քիչ մօտիկից նայողի համար՝ չափազանց խնդժ քան, արգահատելի:

լինելու չափ խեղճ:

Ամէնից աւելի նկատելի է այդ խեղճութիւնը գրա-
խօսական քաժնի մէջ, ուր Յարութիւն Թումանեանցի
նման բանաստեղծի «գրեթէ ամէն նուազ հանճարեղ
շարժառիթ մ' ունի, եւ ամէնքն ալ նուիրուած են անժա-
նօթի մը (?)», «Էմ. քահանայ Նազարեանց տետրակ մը
կը նուիրէ հայ մանկութեան. ոտանաւորներ, պարզ ու
սիրուն ... շատ իմաստասիրօրէն». իսկ երբ խօսքը «Մշա-
կ»ին է համուժ—բոլոր իմնագրականները կամ «կրա-
կոտ» են, կամ «ցնցող», Լէօյի քանասիրականը «համեղ»,
Հ. Առաքելեանի լուսանկարը «գեղեցիկ», եւ մինչեւ անգամ
Վրճինի նուէրները «հանճարեղ»: Հարկաւ, եթէ Թումանեանց
հանճարեղ է, Վրճին հանճարեղ, Գր. Բալասան եւ քնկ-
հանճարեղ,—ի՞նչ զարմանք այլ եւս, որ Հ. Ղազիկեաններն,
այսպէս չորս բոլորը հանճարեղներով շրջապատուած, իրենք
եւս հանճարների հանճար՝ ինկի ծխի ամպերի վերայ կսաւառ-
նեն ու կերեւակայեն, թէ իրենց պէս հանճարների երկու դար
շարունակ ս. Ղազարի կղզուց տարածած լոյսն է, որ պահել
է հայոց լիզուն, գուցէ եւ ողջ Հայութիւնը՝ կորստեան
վտանգից:

Սակայն այն արժանապիշատակ Մխիթարեանները, որոնք
սեփական լոյս եւ ինքնուրոյն արժանիք ունեցել են, որոնք
կէս դար ու մի դար առաջ շատ կարեւոր գործ են կատա-
րել եւ մեծ ծառայութիւն մատուցել հայրենի գրականու-
թեան՝ ի պատիւ իրենց, այդպէս անհամեստ ու վառ երեւակա-
յութեան տէր չէին. լուրջ աշխատանքի, եւ ո՛չ թէ դատարկ
խօսքի՝ մարդիկ լինելով, նոքա գիտէին գնահատել ուրիշ
իրենց նման մշակների աշխատանքը, եւ չէին ուրանայ ան-
շուշտ, որ այդպիսի մշակներ հայկական անդաստանը շատ
շատ է ունեցել: Ուստի չենք կարծում, որ նոքա շատ զոհ
մասն, եթէ այսօր գլուխ քարձրացնեն գերեզմանից եւ
տեսնեն, թէ ինչպէս ասլաշնորհ յետնորդները շահագոր-
ծում են նոցա անունները եւ փոխանակ արդար վաստակով
նոր փառք աւելացնելու նոցա անուան վերայ, ամէն տե-
սակ կասկածելի միջոցների են դիմում, անվայելուչ

դրուստներով նսեմացնում նոյն իսկ այդ փառքը՝ նորա ստուերում իրենց խեղճութիւնը թագցնելու համար: Բայց թէ որչափ անկայուն է այս ընթացքը եւ վտանգաւոր՝ պէտք է ծածուկ չլինի նաեւ Միաբանութեան փոքր ի շատէ խոհուն անդամներից: Մենք հիմք ունինք ենթադրելու, որ այդպիսիների համար եւս դիւրեկան չեն իրենց յառաջադէմ միաբանակիցների ազատամտական հովերը: «Բազմավէպ»ի նոյեմբեր 5.-ի «նամականի» վերնագրով խմբագրական պատասխանեաց երկար շարքում կարդում ենք. «Տրփխիս. Մեծարգ. Հ. Գ. վ. Ն.—Պաշտ. Եսհայեւտին սուրբ մեղեքին քողոքն էր այն, որուն արժանի էին այդ դիմակաւորները, ատոնց համար չենք կրնար քաժնել անըստան խմբագրութիւնը — անաչառութիւնը...» Այս մութ խօսքերի մէջ, որոնց շարունակութիւնն աւելի եւս մանուածապատ է՝ մենք կարդում ենք վատ քողարկուած խուսափումս յիշեալ Մեծարգոյ Մխիթարեաններից մէկի լուրջ ազդարարութիւններից:

Ի՞նչն է արդեօք պատճառն այդ տեսակ վերաբերմունքի. մի՞թէ յիրաւի յառաջադիմելու, քաց ճակատով ճշմարտութիւնը քարոզելու ճգտումը — անաչառութիւնը: Ո՛հ, այո՛, չափից դուրս անաչառ է «Բազմավէպ»ի այժմեան խմբագրութիւնը. ու Էջմիածինը մանաւանդ, եւ յատկապէս նորա պաշտօնական ամսագիրը՝ շատ պատճառներ ունին այդ անաչառութիւնից շնորհակալ լինելու: Ես փայլում է նոյն իսկ այնպիսի մանր քաների մէջ, ինչպէս օր. երբ Հայոց աչքի ընկնող դպրոցական հաստատութիւնների Սանտաբեան վարժարանի, Եերսիսեան դպրոցի եւլն, անունները տրուում են, ու Էջմիածնի Ճեմարանը իբրեւ չեղած է նկատուում. երբ մի գուտ պատմական ինդիք է քննուում, որի վերաբերմամբ «Արարատ ի մէջ եւս զրուել է եւ որոշ տեսակէտներ պարզուել՝ քարուք է համարուում լռութիւն պահել այդ մասին. երբ 1902 թ.-ին լոյս տեսած «Պարբերական ազգային յօդուածներ»ի ամբողջ ցանկն է տպուում՝ դուրս է գալիս, որ «Արարատի մէջ ո՛չ ըմբատիւական, ո՛չ զրախօսական, ո՛չ պատմական, ո՛չ գիտական, ո՛չ աշխար-

հագրական նիւթ չէ եղել, այլ միայն մի «Բանաստեղծական» յօդուած՝ «Ողբացող Խորենացին»։—Առանց հաշուի չէ անշուշտ այս ամէնը. քանի որ ս. Էջմիածնին ամենամօտ շրջաններում իսկ շատերը դեռ միամտաբար ընդունում ու հաւատացնում են, թէ Վենետիկի Մխիթարեանք ու նոցա «Բազմավէպ»ը անհասանելի մեծութիւն են ս. Էջմիածնի միաբանութեան ու «Արարատ»ի համար, ինչո՞ւ իրենք Վենետիկցիք չհաւատան, որ այդպէս է, եւ արժան չհամարելով մեզ յիշել՝ կարծեն թէ հրապարակն ուրեմն իրենց կմայ եւ իրենց անգուգական արժանիքների մասին հաստատուած նախապաշարումներն աւելի երկար ժամանակ կպահուին։

Հ. Ս. Երեմ. «Արարատ»ն անուշադրութեան մատնելով հանդերձ՝ քարեհաճել է մի տեղ ուղղել «հարցում մը Արարատ-ի սրագլուխ խմբագրին»,—թէ արդեօք մինչեւ ե՞րբ պէտք է սպասեն Աստուածաշունչի տպուելուն։ Կպատասխանենք. մինչեւ այն ժամանակակէտը, որը որոշել կախուած չէ «Արարատի սրագլուխ խմբագրէն»։ Ամէն գործ հեշտացնելու անընդունակ եւ բեկլամներ անելու անսովոր լինելով մենք համբերութեամբ կսպասենք, որ մեր շուրջը կատարուած դժուարին գործերը մի օր իրենց արդիւնքը կոյրերին անգամ ցոյց տան, եւ ապա թէ գնահատեն այն «Բազմավէպ»ի խմբագրից աւելի սրամիտ գլուխներ։ Առ այժմ՝ իւր թոյլտուութիւնն ենք խնդրում մի հարցում եւս մեր կողմից ուղղելու. ե՞րբ արդեօք Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերը կսկսեն այն անկեղծ քարեկամական խորհուրդը լսել, որ վերջին ժամանակները շատ անգամ նոցա տուել են եւ որ Հ. Ս. Երեմ. ինքն ուրիշներին է տալիս. «Մինչեւ որ Եւրոպայի մէջ կրթուած վարժապետներ, կրթիչներ ու դաստիարակներ չանցնեն մեր կրթական հաստատութեանց գլուխը... անհնարին է որ պահանջուած քարեշրջում մը իրագործուի»։ Իսկ ս. Ղազարու վանքը բարեբաշխութեան մեծ կարիք ունի. — հաւատացէ՛ք, Հ. Ս. Երեմ., որ ունի։ «Դիւցազներգու բանաստեղծ Գրիգոր Բալասեանին խրախուսելով» եւ փոխադարձաբար գովասանական ուղերձներ ընդունելով Դուք Ձեր բուն

հայրենիքի մէջ Ձեր Միաբանութեան վարկը պահպանած ու քարճրացրած չէք լինի: Գիտենք, թէ ինչպիսի ծանր ձեռքի տակ էք Դուք գտնուում, ինչպէ՞ս դժուար է Ձեզ բարեբընում-ների ննթարկուելը: Բայց զոնէ տղայական հրապոյրներով մի՛ խաբուէք—եւ մի՛ կարծէք թէ ս. Էջմիածնի անուանարկումը Ձեզ համար փառք ու պատիւ է: Մենք պատրաստ ենք միշտ արժանի յարգը տալ Ձեր Միաբանութեան թէ իւր փառաւոր անցեալի եւ թէ ներկայում՝ կատարած իւրաքանչիւր դրական, հայրենանուէր, օգտակար գործի համար: մինչդեռ Ձեր փքուն ծառերը կորեկի նշանակութիւն չունին մեր աչքում:

Վիեննայի Միթլարեանց «Ամսօրեայ Հանդէսի» մասին շատ քիչ քան ունինք ասելու: Դժբաղդարար նա չմնաց այն քարճրութեան վերայ, ուր մի քանի տարի առաջ հասցրել էին Միաբանութեան այնպիսի կարող ներկայացուցիչներ, ինչպէս Հ. Հ. Տաշեան, Գալէմբեարեան, Մէնեվիշեան, Բայց համեստ եւ ժրաջան կերպով շարունակում է իւր օգտակար գործը՝ ի մի ամփոփելով հայկական բանասիրութեան վերաբերեալ օտարազգի ու հայ գրիչների աշխատութիւնները, ծանօթացնելով դուրսը լոյս տեսած այդպիսի աշխատութիւնների հետ: Մեր ձեռքին է միայն վերջին «մարտ» համարը, որ սկզբում, առանձին թերթով, մի ուղերձ եւ մի կենսագրական ակնարկ է նուիրում Լեւոն ԺԳ.-ի քահանայապետութեան 25 ամեայ յոբելեանի յիշատակին: Հաշտուել այն ոգու հետ, որ Քրիստոսի ծառայից ծառային՝ մի խեղճ մահկանացուի—«Առ Հայրդ Հովիւդ Թագաւորդ Պայծառ լոյսդ երկնից» կոչումով է դիմում, — մենք ի հարկէ երբէք չենք կարող. Բայց Գեղցիքի, Պետերսբըրի զրուածքների թարգմանութիւնը, Հ. Աճառեանի լեզուաբանական յօդուածը, «Ժովքի կաթողիկոսարանը», «կենսագրական»ները մնայուն ստացուածք են հայ գրականութեան համար, ինչպէս եւ «Շոր հրատարակութիւնը» եւ «Ժադկէփունջ»

վերնագրով տեղեկութիւնները՝ առանց սեթեւեթի, առանց աւելորդ եւ անտեղի դատողութիւնների, — իրական ծառայութիւն: Այսպիսով ներկայ համարի գրեթէ բոլոր նիւթերն իրենց արժէքն ունին եւ դարձնում են թերթը ծայրէ ի ծայր արժէքաւոր՝ իր համեստ սահմանների մէջ: Յանկալի էր միայն, որ յօդուածներն այդչափ մանր կտրտուած եւ անսահման ժամանակով շարունակելի չլինէին. այնպիսի հատուած է դրուում՝ երբեմն մի համարի մէջ, որի սկիզբն ու վերջը գտնել եւ մի քան հասկանալ կարելի չէ:

Սակայն մեր խօսքն այնչափ երկարեց, որ ստիպուած ենք միւս հայ թերթերն ուրիշ յարմար առթի թողնելու, եւ պիտի բաւականամանք առայժմ միայն «Ազգագրական հանդէսն» եւս յիշելով: Նոյնը, ինչ որ «Հանդէս ամսօրեայի» համար ասացինք—ծայրէ ի ծայր արժէքաւոր—, աւելի մեծ իրաւունքով սորա վերջին IX գրքի մասին ասել կարող ենք, որ լոյս է տեսել անցեալ տարի, քայք մեր ձեռքը հասել է բաւական ուշ: Մենք չենք յիշում, որ մի ուրիշ հայերէն հանդէս թերթեկիս աւելի գոհութիւն զգացած լինինք, քան այս զիրքը մեզ պատճառեց: Հայ ժողովուրդը իւր ներքին եւ արտաքին նկարագրով, իւր սովորութիւններով, իւր մտքի ու զգացմանց արտադրութիւններով, իւր խաղերովս ու հեծեմանքներով—հայ շունչ իւրաքանչիւր էջում—, եւ այդ բոլորը գովելի եռանդով ժողովուած, ամենայն խնամքով խմբագրուած, զեղեցիկ կերպով տպուած ու պատկերներով զարդարուած,—անս մի իսկապէս գնահատելի գործ:

ԶՈՒՆՐԹՆՈՅ ԿԼՄ ՀԸՆԳԼԺ ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝

(Նամակ խմբագրութեան)

Սկսած այն օրից, ինչ գրուում ու խօսուում է Զուարթնոց եկեղեցւոյ մասին՝ սիրտս ցաւում է ամեն անգամ, երբ անուանում են նորան «Խանգարած» եկեղեցի։ Այսօր, երբ կարգացի Յուսիկ սրբազանի մանրակրկիտ պատմական լուսաբանութիւնը (ի դէպ ասած՝ միանգամայն և անկասկած ընդունելի), որի մէջ դարձեալ նոյն «Խանգարած» անուանը հանդիպեցի, ինձ բարոյական պարտաւորութիւն եմ համարում այդ կոչման մասին իմ դիտեցածն ասել։— Ինձ յայտնի չէ, թէ արդեօք պատմական գրականութեան մէջ մէկն ու մէկը անուանել է նորան «Խանգարած» եկեղեցի, թէ ոչ, եթէ ոչ, ուրեմն այս անունը առնուել է, իբր թէ, ժողովրդի բերանից, ի հարկէ տեղական ժողովրդի։ Այն ինչ՝ ես ծնուած ու սնուած լիւնելով Վաղարշապատում, շատ և շատ անգամ առիթ եմ ունեցել այդ եկեղեցւոյ անունը կրկնելու ճիշտ ժողովրդական խօսքով։ Եւ ամեն անգամ, իւրաքանչիւր մի Վաղարշապատցու, մեծի, թէ փոքրի բերանից լսել եմ և ինքոհնչել ոչ «Խանգարած» և ոչ «Հանգարած» եկեղեցի, այլ «Հանգաւ» եկեղեցի, Վկայ եմ կոչում ամբողջ Վաղարշապատը՝ նոցա սակայն, որոնք դեռ չեն վարտկուել նորագոյն անունով։ Դա բնական է.— այս երեք տարի է միշտ լսում են, խօսում են, կարդում են «Խանգարած». կարող են իրանք էլ նոյնը գործ դնել, բայց ինչո՞ւ աւանդաբար, հազար տարիներով Վաղարշապատի բնակիչների բերնում պահպանուած խօսքը խանգարել, այլակերպել։ «Խանգարած», այո, կընշանակէ քանդած, աւերուած, բայց ոչ պակաս բանաստեղծական է՝ «հանգաւ», որ կը նշանակէ իբրեւ ճրագ հանգած, իբրեւ կեանք— հանգած։ Սրբազան Յուսիկը ասում է, որ վաղ, շատ վաղ ժամանակներից

տեղական ժողովրդին յայտնի է միայն «Խանդարած կամ
Հանդարած» եկեղեցի անունը. անհասկանալի է, սակայն,
թէ ինչո՞ւ պէտք է հանդարած ասուի. իս տառը հ-ի չէր
կարող փոխուել. կարող էր հակառակը լինել—այո՛, բայց
«հանգարած» միտք չունի և Վտղարչապատու բարբառը,
իբրև զուտ արարատեան—հ չէ փոխում իս-ի:

Մնում է ինչ ուրախութեամբ ասել և այն, որ ըստ
վկայութեան նոյն Յուսիկ սրբազանի (Սրարատ, 1902. ԺԱ.
— ԺԲ., էջ 1055) Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթու-
նեանը նոյնպէս դեռ 1842 թ.ին կոչում է Զուարթնոց եկե-
ղեցին «հանգարած», և ոչ այլապէս:

Բժեկապետ Բ. Նաւասարդեան

5 Մարտի 1902 թ.

Տփլիս.

ՄԵԾ ԵՂՋԻՐԱՒՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ.

Կիրք. Կթելու գործողութիւնը շատ նշանակութիւն ունի
կաթնատնտեսութեան մէջ, որովհետեւ Կթելու եղանակից կա-
թումն ունի ոտացուած կաթի քանակը, որակը և մաքրութիւ-
նը: Այս գէպքում ևս հարկաւոր է ձեռք առնել մաքրութեան
բոլոր մեջոցները, իսկ Կթել չիմացողը կլինասէ լաւ կաթնոտ
կովին:

Կովից հնար եղածին չափ մեծ քանակութեամբ մաքուր և
իւզոտ կաթ ստանալու համար պէտք է առաջնորդուել հետեւեալ
կանոններով:

1) Ամէն անգամ Կթելուց առաջ կովի ամբողջ ստինքը,
մանաւանդ պտուկները, կովկէթը, Կթողի ձեռները և Կթելու
համար զործածուած բոլոր ամանները պէտք է շատ մաքուր

լուանալ և ապա մաքուր շորով սրբել, չորացնել: Առհասարակ որչափ մաքուր պահուել կողերի ստինքը, այնքան աւելի ընտիր կաթ կստացուի: Այդ աչքի առաջ ունենալով կթելիս հորթերին չպէտք է թողնել մայրերի մօտ: Կթելուց առաջ պտուկները փափկացնելու համար հարկաւոր է թարմ կաթ քսել, յետոյ փոքր լնչ դեանի վերայ կթել, և ապա կովկիթի մէջ:

Թէ որքան կարեւոր է կաթնատնտեսութեան մէջ մաքրութիւնը, պարզ երևում է Սօհալեան կատարած դիտողութիւններէ: Միւնխէն քաղաքի անմաքուր օդ պարունակող մի դոմում առանց նախօրօք պտուկները լուանալու կթել են կովը, ապա հէնց նոյն կովը, առաջուց պտուկները և կթողի ձեռները լուանալով, կթել են բացօթեաց: Այդ երկու անգամ ստացած կաթը պահել են 15° բարեխառնութեան մէջ. 50 ժամ անցնելուց յետոյ մակըդուել է առաջին անգամ կթած կաթը, իսկ 80 ժամից յետոյ երկրորդ անգամ կթածը:

Որպէս զի աւելի մաքուր և սաղմերից ազատ կաթ ստացուել, բացի ստինքը լուանալուց հարկաւոր է նաեւ նորա շորը եղած սրովայնի միւս մասերը և կողերը ձիատանրով (զաշալ) և խոզանակով օրական երկու անգամ մաքրել, դոմի օդը փոխել, կենդանիների տղը հեռացնել, փռածքի համար դործ դնել չփչացած յարդ, կովերի կերի միջից հեռացնել ամէն տեսակ թթուած, խմորուած, փչացած նիւթեր: Կթելու ժամանակ կովերին չպէտք է կեր տալ: Նիթ հնարաւոր է, լուա կլինի նոյն իսկ դոմի պատերը և յատակը ամենայն օր մաքրել և լուանալ: Իւրաքանչիւր կով կթելուց յետոյ կթողը պէտք է նախ ձեռները լուանայ մաքուր ջրով և ապա մօտենայ մի ուրիշ կով կթելու: Փորձերը ցոյց են տուել, որ անխնամ, անմաքուր պայմաններէ մէջ ստացուած կաթը կարող է 2000 անգամ աւելի բակտերիաներ պարունակել, քան երբ կանոնները հնար եղածին չափ պահպանուեն:

2) Կթելուց առաջ անհրաժեշտ է մի երկու բոլի գրգել ստինքը և ձգել պտուկները, մանաւանդ այն կովերին, որոնք սովորութիւն ունին կաթը պահել ստինքներում: Կթողը որչափ հանգիստ լինի՝ ամթոռակի վերայ նստած, նոյնչափ բարեխոյճաւոր իվերաբերուել հարկաւ ղէպի իւր դործը:

3) Ամէն մի պատահական մարդու, մանաւանդ երեխայի ձեռք չի կարելի կով տալ կթելու: Կթողը պէտք է հմուտ լինի և այնքան ոյժ ունենայ, որ կարողանայ բոլորովին քամել կովի ստինքը: Անպատճառ հարկաւոր է ամբողջ բռունցքով՝

հինգ մատով, և ոչ թէ միայն բթամատով ու ցուցամատով կթել, մանաւանդ սկզբներում. երկու մատով կթելիս կենդանին աւելի ցաւեր է զգում և անհանգիստ է լինում: Հսկանդացիք այսպէս են կթում. նախ ամբողջ բուռնքով բռնում են պառկը աջնպէս, որ ցուցամատով սեղմում, ճնշում է նորա արմատը, ապա յաջորդաբար սեղմում են հետեւեալ մատները և այդպիսով կաթը հոսում է պտուկի վերէն մատերից դէպ ներքե, ծայրը, և թափւում է ամանի մէջ: Հեշտութեամբ կարելի է սովորել այս եղանակով կթելը. կթողի համար սա պահաս դժուարին և պահաս ձանձրալի է, քան սովորական եղանակով կթելը: Կով կթելը ջահել հասակից պէտք է սովորել:

4) Պէտք է կթել արագ արագ, մանաւանդ երիտասարդ և կաթնառատ կովերին, որպէս զի ստինքը զբաւում. միայն ի հարկէ սուանց չափազանցութեան: Փորձերը ցոյց են տուել, որ որքան արագ կթուի, այնքան աւելի կաթ կստացուի: Դանդաղութիւնը կտրադի մի մասի կորստեան պատճառ է դառնում: Դանդաղ կթելը վատ է ազդում նոյն իսկ կովի վերայ և նա դժկամաւ կութեամբ է կաթ տալիս:

Դերմանտիան մի ագարակում այս նպատակով 5 կովերի վերայ փորձեր են կատարուած, որոնց փոխ առ փոխ կթել են՝ նախ մի աշխոյժ երկտառարդ, արագ արագ, և ապա մի ծերունի՝ դանդաղ կերպով: Առաջ ենք բերում այդ փորձերի հետեւանքը դերմանտիան լիարի չափով:

Կովերի հ.-ը	դանդաղ կթելիս	արագ կթելիս
1. .	32 .	38,5
2. .	34,5 .	51,5
3. .	50 » .	68,5
4. .	40.5 .	43 »
5. .	44.5 .	50 »

Այս աղիւսակից մենք տեսնում ենք, որ երկու կթողները ստացած արդիւնքները զգալի կերպով տարբերում են և բոլոր դէպքերում էլ արագ կթելիս աւելի է ստացուել. հետեւաբար և անհրաժեշտ է միշտ արագ կթել:

5. Պէտք է կթել մինչև վերջին կաթիլը և ընաւ չընդհատել, քանի որ դեռ կաթ կայ ստինքի մէջ: Ընդհատումներով կթած ժամանակ ընտիր կաթ չի ստացւում: Սկզբներում կթած կաթը աւելի ջրալի է լինում, մինչդեռ մնացած մասը կաթի ամեն նաւնակը, պինդ մասն է՝ հարուստ կարագով: Կաթի ճարպային

մասերը թեթեւ լինելով բարձրանում են սալների վերել մասերը, ուստի ամենից վերջը կթած կաթը աւելի իւզոտ է լինում: Սալների մէջ կաթ թողնելը ձեռնառու չէ, և նոյն իսկ վնասակար է. կովը կարող է պահասեցնել այդպիսով կաթը, մնացած մասը արգելք կդառնայ ապագայում գոյացուող կաթին, սալնքներում ու պտուկներում կարող է մահլոգուել և բորբոքում յառաջացնել. բացի դորանից պնդացած մակարդը կարող է ընկնել նոր կթած կաթի մէջ և վնասնել:

Շատերը կարծում են, որ կթելուց յետոյ մի փոքրիկ բաժակ կաթ հաղել մնացած լինի կովի սալների մէջ, բոց այդ սխալ է: Փորձերը ցոյց են տուել, որ երբեմն մինչև իսկ մի շիշ կաթ թողած են լինում, և պատճառն այն է, որ կովը շատ անգամ իւր ուղածին պէս կարողանում է պահել, արգելել կաթը սալներում:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ առաջ բերել մի փորձառու և յայտնի դիւղատնտեսի կատարած փորձերի արդիւնքը: Նա իւր փորձերը կատարել է մի ալդառուղեան կովի վերայ, այսպէս: Որովհետեւ երեկոցեան և առաւօտեան կթելիս կողմնակի մարդիկ կային կանգնած, կթողը հմուտ անձն չէր, իսկ կովն էլ նորան սովոր չէր, ստացուեց՝ երեկոցեան 2250, առաւօտեան՝ 2340 խոր. սանտ. կաթ: ձաշի ժամանակ կով կթողը մի հմուտ, փորձուած մարդ էր, և չնայելով որ սովորաբար ձաշերին աւելի պակաս կաթ էր ստացւում, այդ օրը 4090 խոր. սանտ. կաթ ստացուեց: Ուրեմն կովն առաւօտեան բաւական քանակութեամբ կաթ էր պահել իւր սալնքներում: Բացի քանակութեան տարբերութիւնից, կաթի բաղադրութիւնը ճարպի վերաբերմամբ հետեւեալն է.

	ձարպի քանակ.	ձարպի քանակութիւնը
	ամբողջ կքածի մէջ	կթելու սկզբին կթելու վերջերը
Երեկոցեան . . .	3,17° ₁₀	2,05° ₁₀ 3,99° ₁₀
Առաւօտեան . . .	1,95 »	1,59 » 2,97 »
Կէս օրին . . .	2,56 »	1,33 » 5,12 »

Այս հաշուով երեկոցեան ստացուեց $\frac{1}{6}$, առաւօտեան $\frac{1}{9}$, իսկ կէս օրին $\frac{1}{4}$ զբաւանքայ:

Վերջերս Դանեմարքացի մի հողագործ հաւաքել է կովերի կաթը չորս մասի բաժանած և իւրաքանչիւր մասն առանձին հարել, աեսել է, որ մի լիտր կարագ ստանալու համար կթելու սկզբներին ստացուած կաթից հարկաւոր է 172 լիտր կաթ

միջին կթածից	.	.	.	.	.	38	«	»
վերջերից	.	.	.	.	.	27	«	»
ամենավերջին կաթիլներից	.	.	.	.	.	12	«	»

Այս հաշուից պարզ երևում է, որ կաթի վերջին կաթիլները աւելի հարուստ են իւղային մասերով, և ուրեմն պէտք է մինչև վերջին կաթիլը քամել, մանաւանդ որ այդպիսով կովերի կաթնատուութեան կարողութիւնն ևս ղօրանում է:

6) Մինչև վերջին կաթիլը դժուար կլինի կթել այն ժամանակ միայն, երբ կովի պտուկները ծածկուած են գորտնուկներով (бородавки), որով դժուարանում է կթելը նոյն իսկ կթողի համար. երբեմն այնպէս է պատահում, որ կթելը կովին ցաւ է պատճառում, և նա շատ անհանգիստ է լինում ու դժուարացնում մինչև վերջը կանոնաւոր կթելը:

Վերջապէս երբեմն կովի ստինքը կամ նորա մի մասը վնասուած, վերան վերքեր, ճեղքուածներ կամ բորբոքում յառաջացած է լինում. այս բոլորը կարող է պատահել մրսելուց, հարուածելուց, բայց ամէնից աւելի ստինքի անմաքրութիւնից և վատ կթելուց: Այս դէպքում կաթը սակիւ է լինում—ս'չ միայն նորա համար, որ հետը չը կայ մինչև վերջին կաթիլը կթելու, այլ և որ ստինքի գեղձի միջից կաթ արտադրելու գործողութիւնը վնասուում, խանգարուում է. մինչև իսկ երբեմն գործարանը բոլորովին դադարում է կաթ արտադրելուց:

Ուշաւոր կամ վերաւոր ստինք ունեցող կովը արագի է տալիս, որովհետեւ ստինքին դիպելը ստատիկ ցաւ է պատճառում: Չնայելով դորան հիւանդ ստինքը պէտք է օրական 3—4 անգամ մաքուր կթել: Այդպիսի ստինքից ստացուած կաթը շատ անգամ լուր լու է լինում և գործածութեան համար անպէտք է. գորտնուկ կարելի է միայն խողերին կերակրել: Նիթ հիւանդ ստինքը չկթուի և կամ անհանոն կթուի, այն ժամանակ ստինքը, թթուած կաթից չաղատուելով՝ այնչափ կլեցուի կեղտով, որ մի կամ երկու պտուկը բոլորովին կխաւուեն և այլ ևս կաթ չեն արտադրի: Այսպիսի կովերն այնուհետեւ իւրեանց ամբողջ կեանքում կկթուեն երկու կամ երեք պտուկներով և աւելի պակաս կաթ կտան:

7) Երբ ստինքը այս կամ այն կերպ վնասուած կամ վերաւորուած է լինում և ոչ մի կերպ հնարաւոր չէ կթել մինչև վերջին կաթիլը, որպէս զի լուրջ հիւանդութիւններ չյառաջանան, ստինքը չբորբոքուի՝ գործ են ածում յատկապէս այդ նպատակով պատրաստած կաթնահան գործիք (катетеръ), որի բարակ

խողովակը անց են կացնում պտուղի անցքի մէջ: Ամէն անգամ այս խողովակը, բացի 1¹/₄ փամ տաք ջրի մէջ թողնելուց, պէտք է լաւ ավտահանել և ապա գործածել: Խողովակը չպէտք է շատ հաստ լինի և ոչ էլ կարճ, զգուշութեամբ պէտք է դնել պտուղի անցքի մէջ, որ շատ խորը չգնայ, ոչ աւելի քան պտուղի երկարութեան 5¹/₄ մասը:

Կթելու մեքենաներ շատ կան, բայց դժբաբութիւններն այնքան օգտակար չեն համարւում, ունին շատ աչքի ընկնող պակասութիւններ, որի պատճառով և շատ չեն տարածւում: Պակասութիւնները հետևեալներն են.

ա. Մեքենայով կովի մէջ եղած կաթը բոլորը չի կթւում, այնպէս որ վերջերը մարդ ստիպուած է լինում մնացածը ձեռներով կթել:

բ. Մեքենայով կթել կարելի է միայն հանդարտ բնավորութիւն ունեցող կովերին. վախկոտ կովերը շուռ կտան կովիկթը և վայր կհղեն խողովակը, այնպէս որ ամէն անգամ այս կերպ կով կթելու մօտը պէտք է մարդ կանգնած լինի:

գ. Սառսիկ ձրեւու, քաշելու պատճառով պտուղների մէջ մեծ քանակութեամբ արիւն կսկսի հաւարուել և կթելուց յետոյ կսկսեն կապուել. ուստի մեքենայով երկարատեւ կթելուց պտուղների երակները կարող են ընդլայնանալ և կովի ստինքը կիւլանայ:

դ. Կովիկթներին իբրեւ պահապան և ստինքների մէջ մնացած կաթը կթելու համար հարկաւոր կլինի պահել աւելի թուով ծառաներ՝ այնպէս որ, եթէ աչքի աւաջ ունենանք նաեւ մեքենայի դինը, որ բաւական մեծ է լինում, կտեսնենք որ մեքենայով կթելը անհամեմատ աւելի թանկ է նստում, քան ձեռքով կթելը:

Մեքենայի դինը կախումն ունի կթած կովերի քանակութիւնից: Մի քանի կովեր կթելիս պէտք է դործածել ձեռքի օդահան մեքենայ (ручной воздушной насос): Երբ կովերի թիւը 50—80-ի է հասնում, անհրաժեշտ է ունենալ մի որ և է շարժիչ գործիք, այնպէս որ ամբողջ կազմութիւնը կնոտի 2—3000 ռուբլի:

Որովհետեւ կթելու համար հնարած բոլոր գործիքները շատ անյարմարութիւններ ունին, մի քանիսը նոյն իսկ ժամանակի խնայողութիւն չեն անում և ստինքներից ամբողջ կաթը անհարող են մաքրել, լաւ կլինի արհամարհել այդպիսի գործիքները: Առհասարակ դժուար թէ գտնուի մի այնպիսի գործիք, որ ձեռքով կթելու նման կարողանայ օգտակար լինել. միայն, ինչպէս

տապելնք, երբ սալներն հիւանդութեան ժամանակ ձեռներով անկարելի է դառնում կթելը, կարելի կլինի գործ դնել այդ դործիքներն յարմարագոյնը:

Ամէն անգամ կով գնելիս պէտք է զգոյշ լինել և ուշադրութիւն դարձնել, թէ արդեօք այդ կովը սալներն բորբոքում ունի՞, կամ երբեկոյն ունեցել է:

8) Կթելիս պէտք է աշխատել կովին (մանաւանդ երինջին) այնպէս պահել, որ հանգիստ լինի, մարդկանցից չվախենայ, առանց վրդովուելու անարգել կերպով թոյլ տայ իրեն շփելու: Բայց եթէ կովերը ինչ ինչ պատճառներից սալալուծ չեն թողնում կթելու, յամառութիւն են աւելում, երբեք չպէտք է բղաւել, ճշալ նոցա վերայ և կամ խփել, որով նոքա աւելի կհատաղեն. աւելի լաւ կլինի շոյել նոցա և շփել կողերը: Շատերը կատաղած, զայրացած կովերի մէջքի վերայ դնում են մի թաց շորի կտոր, որով կենդանին կարճ ժամանակուայ մէջ հանգստանում է: Հողանդիայում կթելու ժամանակ վրդովուած, անհանգիստ կովերի առջևի ոտքի մէկը բարձրացնում կամ ետևի երկու ոտքը կապում են իրար, որ չկարողանան արացի առլ, և կամ սալներն առջևի կողմից փորի աակով մի հաստ թուկ են անցկացնում և այդ թուկ երկու ծայրերը կապում բնի վերևը. միայն շատ չպէտք է ձգել թուկը, որ կենդանին չկարողանայ հեշտութեամբ շարժել անդամները:

Այսպիսով ուրեմն ամէն կթող պէտք է համբերող լինի, հոգ տանէ, որ կթելու ժամանակ կովերը չդալրանան, չյուզուեն. երբեք չպէտք է նրանց հանգիստը վրդովել, պառկինքից պէտք է հանդարտ քաշել և առհասարակ կենդանուն յուզող բոլոր շարժաւթիւնները հեռացնել: Կովը ջղային կենդանի է, ամէն ջղային գրգռու աղբում է նորա արեան շրջանաւաւթեան վերայ, և բնականապէս այլայլում է կաթը, որ նոյն արեանից է կազմւում: Կովի յուզուելովը ոչ միայն կաթի յատկութիւնն է փոխւում, այլ նաև քանակը. գրգռուող կովը թէ յատկութեամբ և թէ քանակով պակաս կաթ կտայ:

9) Կթելիս երբեք չպէտք է կովերին կեր տալ և ոչ էլ տակները յարդ ցանել, որովհետև ինչպէս տեսանք, կաթի արտադրութեան վերայ ուրոշ չափով ազդում է նաև նոցա արտադրութիւնը: Կերի ժամանակ կովը սովորաբար զրգռուած է լինում և հանգիստ չի կազմում. այդ բանը զայրացնում է կթողին, որ շատ անգամ համբերութիւնը կորցնելով՝ սկսում է կոպտ վարուել նորա հետ, մինչդեռ յայտնի է, որ միակերպ և քաղցր

վարուեցողութիւնը հանգստութիւն է պատճառում կենդանուն և աւելացնում է կաթի քանակութիւնը: Յարգ վռելը բացի նորանից որ զբաղեցնում է կթուող կենդանուն, օդի մէջ փոշի է բարձրացնում, որ կարող է նստել կաթի վերայ և վնասել:

10) Պէտք է կթել խաչաձև, այսինքն առջևի զոյգ պտոյկներէ աջը ետևի ձախի և առջևի ձախը ետևի աջ պտուղի հետ: Այս կերպ կթելուց աւելի շատ կաթ կստացուի, քան զուգահեռաբար կթելովը: Կթելիս պէտն է աշխատել բարձրից բռնել, որ կարելի լինի ճղմել նաև ոտներն մէկ մասը: Երկու պտուկներէց բաւականաչափ կաթ վաղեցնելուց յետոյ հարկաւոր է թողնել և բռնել այս անգամ միւս խաչաձև ընկած երկու պտուկները: այսպէս փոխ առ փոխ պէտք է կթել կովի չորս պտուկները:

11) Կթելիս հեշտութեամբ կարելի է մի կովի հիւանդութեամբ միասին վարակել. այս պատճառով պէտք է կանոն դրածնել, որ առաջ մարդուր և առողջ ոտները ունեցող կովերը կթուին և յետոյ անառողջ պտուկներ ունեցողները:

12) Իւրաքանչիւր կով կթելիս հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել, թէ արդեօք նորա կաթը կանոնաւոր, առողջ վիճակի մէջ է և որ և է նկատելի պահատութիւն չունի՞ (կաթնային աւաղ, քարեր, կարմիր գոյն և չն):

Այս կանոններով չառաջնորդուող անասնատէրը իւր ձեռքով պահատեցրած կլինի իւր ստանալիք կաթի և կարագի քանակութիւնը:

Սովորաբար ծնելուց մօտ վեց շաբաթ առաջ դադարեցնում են կթելը. թէպէտ կան կովեր, որոնց համար կարելի է աւելի կարճ միջոց թողնել. պէտք է կթել ընդհանրապէս այն քան ժամանակ, որքան կովը կաթ է աւելիս:

Գ. Գ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Թի ինչպէ՛ս են սպում Զինաց լրագիրները.— Ինչպէս որ տարօրինակ առանձնայատկութիւններով հարուստ է երևում մեզ հեռաւոր և օտար Զինատանը ու նրա քաղաքակրթութիւնը, այնպէս էլ ինքնուրոյն և մեղ համար օտարտանկ հազմութիւն ունի նրա բնակիչները լեզուն: Պրոֆեսոր Դուգլաս կարճ և յաջող կերպով այսպէս է բնորոշում չինարէնը. «Ամէն մի բառ արտայայտում է որևէ հիմնական միտք. ո՛չ հսկում ևս կայ և ոչ էլ միջոց առանձին բառերը շաղկապելու իրար հետ. բայց բնականաբար չինարէնը մի խօսքով՝ չինարէնը կարծես մի վիթխարի այբուբեն լինի: Աւելացնենք և այն, որ բառերը միշտ միևնոյն նշանակութիւնը չունին. միևնոյն բառը յաճախ 5—10 բոլորովին տարբեր մտքեր է արտայայտում. իւրաքանչիւր առանձին դէպքում բառի նշանակութիւնը կախում է նախադասութեան մէջ նրա ունեցած տեղից, ուստի չինարէնի մէջ բառերի դասաւորութեան կանոնները շատ ճիշտ որոշուած են, որ պիտի անպատճառ խմանալ: Մտնական դ չինարէնի այս եզակի յատկութիւնները դրաւոր լեզուի մէջ նկատելի են. բառեր կազմելու համար տառեր չեն դործածում, այլ իւրաքանչիւր առանձին բառի համար առանձին նշանագիծ կայ: Այս պատճառով տպագրութիւնը Զինատանում երկար ժամանակ մուտք չէր գտնում: Բոլոր դրքերը, լրագիրները, կառավարչական կարգադրութիւնները և այլն՝ ձեռագիր էին: Որովհետև չինարէն գրել—կարդալ սովորելու համար երկար աշխատանք և հմտութիւն է պահանջում, ուստի ամէն մի գրուած թղթի կտոր Զինատանում մեծ յարգ ունի. ոչ մի չինացի չի պատուի կամ դէն չի ձգի այսպիսի մի թուղթ: Նւ զարմանալու բան չկայ այստեղ. միմիայն հասարակ դրել—կարդալ սովորելու համար Երկնային թագաւորութեան դժբաղդ զաւակները ամբողջ հինգ տարի չարչարում են:

Միայն վերջին ժամանակներս չինացիներն ունեցան տպուած լրագիրներ, մանաւանդ Վալիֆորնիայում, ուր բազմաթիւ չինացիներ են ապրում: Այստեղ հիմա հրատարակում են երեք լրագիրներ, որոնցից մէկն ամենօրեայ է: Դժուար չէ հասկանալ թէ մի այսպիսի լեզուով տպագրութեան հետ ինչպիսի դժուարութիւններ են կապուած, որտեղ ամէն մի նոր բառ նոր տառ

է: 2/նարէնի տպարանը, և մանաւանդ շարելը, սովորականից շատ տարեք էն: Բաւական է տեսլ, որ մինչ եւրոպացի դրաշարը պիտի ճանաչէ ընդամէնը 30—40 տառ և մի 10 հատ էլ կէտագրութեան նշաններ, չինացի դրաշարը 11000 նշանագրերի հետ պիտի դործ ունենայ, որոնցից ամէն մէկը մի քանի միտք է արտայայտում: Ի նկատի պէտք է ունենալ նաեւ, որ մեծ մասամբ մի որ և է չնչին կլոր նշան, խազ, ծուռ գիծ կամ կէտ մէկ «տառը» միւսից տարբերող միակ նշան է: Տպագիր նշաններն այս վիթխարի պահեստը տեղաւորուած է այնպիսի պահարաններէ մէջ, որոնք բռնում են մի ընդարձակ սրահ: Եւ մինչև անգամ զարմանալի է, թէ ինչպէս առհասարակ տպագրական նշանագրերի այս ծովի մէջ դրաշարը կարողանում է դանել հէնց այն նշանագրերը, որ նրան հարկաւոր են: Նշանագրերն ի հարկէ այլ բանակոն կարգով չեն դասաւորուած—և միթէ որեւէ այլ բանարան կարելի է այստեղ երեւակայել, բայց սրտեալ կարգ ու կանոն դարձեալ կայ: Նրանք դասաւորուած են այն հասկացողութիւններէ համեմատ, որ իրենք արտայայտում են: Այսպէս, կենդանիների բոլոր անունները մի տեղ են դասուում. նման կերպով մի տեղ են հաւաքուած նաեւ բոյսերի անունները, և այլն. «ձուկ» նշանագրերի մօտ պիտի որոնել նաեւ «թեփ» «լողանում» «լուղորդ» ևլն: Իլ չիտեսնք, որ այսպիսի աշխատանքը դրաշարից պահանջում է մեծ փորձառութիւն և տեղեկութիւնների տաղին պաշար: Դա միւսնոյն ժամանակ ֆիզիքապէս շատ յոգնեցնող աշխատանք է. ընդարձակ սրահում շարունակ դէս ու դէն պիտի վազվղչել երբեմն այս պահարանի, երբեմն այն պահարանի մօտ դնալ, պէտք է երբեմն վերև բարձրանալ, երբեմն էլ մինչև դետինը կռնալ, ցանկացած նշանագիրը գտնելու. և այս բոլորը պէտք է մի օրուայ մէջ վերջացնել, որպէս զի ամեն-նօրեայ թերթը ժամանակին լոյս տեսնէ:

Անրեյ Բեռագրի Գերկայ վիճակը.—Թէպէտ եւրոպական շատ երկրներում ընդունում են, որ անթել հեռագիրն առաջին անգամ ռուս ընագէտ Պոպովը գտաւ, այնուամենայնիւ Մարկոնի ընկերութիւնն աշխատում է իւր ձեռքում կենսաբանացնել և շահագործել նոր դիւտը, ամենուրեք կայարաններ հաստատելով: Փորձերից յայտնի է, որ հեռագիրներն օդի միջոցով պարզ և ճիշտ հաղորդւում են մինչև 110 վերջա հեռաւորութեան վրայ, իսկ 180 վերջաից աւելի տարածութեան վրայ դառնում են անորոշ և անճշտ. թէպէտ իտալական մի նաւով

կատարած ժողովներից երեւոյց, որ հեռաւորութիւնը կարելի է մինչեւ 900, և մինչեւ անդամ 1500 վերստ հասցնել: Այսքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ լեռներն ամենեւին չեն խանգարում էլեքտրական ալիքները անցնելուն: Ինչ վերաբերում է անթել հեռագիրը պատերազմական և առևտրական նաւատորմիչներին համար գործադրելուն՝ պէտք է տեսլ, որ թէպէտ մի քանի ժողովներ յաջող են եղել, բայց կան հանգամանքներ, որ ստիպում են հրաժարուելու այս գիւտի գործադրութիւնից: Բանն այն է, որ հաղորդուող հեռագիրները միջանկեալ կայարաններում կարող են բռնուել: այսպէս օրինակ Անգլիայում իտալական նաւին հեռագիրները ուղարկող ծովագրերէս կայարանից 25 վերստ հեռաւորութեան վրայ մի ուրիշ կայարան շինուեցաւ, որ առանց գիւտարութեան բաւ առ բաւ բռնում էր իտալական շոգենաւին ուղարկուած ընդոր հեռագիրները: Մի ուրիշ անյարմարութիւն էլ այն է, որ երբ մի զօրեղ կայարանից 100 վերստ հեռաւորութեան վրայ էլեքտրական ալիքներ են ուղարկուած, աւելի թոյլ կայարանները գործունէութիւնն ըստ ինքեան կիսանգարուի: որանք ստիպուած կլինեն մեծ կայարանի հեռագիրները ընդունել: Դրա լուրջաբէն խիստ նպատակայարմար կլինի ծովագրերէս տեղերում, փարոսներում և վտանգաւոր վայրերում լիւրջիկ կայարաններ հիմնել: Հեռագրական աղպարատներ ունենալով՝ շողենաւները կկարողանան 100 վերստ հեռաւորութիւնից ոչ միայն ասի հետ հաղորդակցութիւն ունենալ, այլ և մառախուղները և լիւթորիկները ժամանակ վտանգաւոր տեղերից կանխադգուշութիւններ կտանան: Սրա համար կայարաններում պէտք է շինել անընդհատ գործող ինքնաշարժ հեռագրական աղպարատներ: նաւերը մառախուղի ժամանակ, նրանց գործունէութեան սահմանը մանեւիկ, դեռ 100 վերստ հեռաւորութիւնից վտանգի մասին տեղեկութիւններ կտանան:

Շինութիւնների տեղափոխութիւնն Ամերիկայում.—Ամերիկայում շատ յաճախ պատահում է, որ ամբողջ տներ և շինութիւններ մի տեղից մեկ տեղ են փոխադրուում, երբեմն մինչև մի քանի հարիւր մետր հեռաւորութեան վերայ: Խանկիները համար տները «անշարժ կայք» չեն: Մի քանի ժամանակ առաջ Չիկագոյում հետեւեալ գէպը տեղի ունեցաւ: Մի հոյակապ հիւրանոցի տէրը ցանկանում էր, որ իւր շինութիւնն աւելի առատ լոյս ստանայ, բայց որովհետև մօտը դանուող բարձր ե-

կեղեցիկն խանդարում էր, վճռեց եկեղեցին փոքր լինչ հեռու քաշել: Եկեղեցին մի մեծ շինութիւն էր, 40 սափէն բարձրութիւն ունեցող աշտարակով: Հնայած այս դժուարութիւններին, հիւրանոցատէրը տեղափոխութեան բոլոր ծախսերը ինքը յանձն առաւ և գործը յաջողութեամբ գլուխ բերեց: Եկեղեցին հիւրանոցից 16 սափէն հեռու քաշուեցաւ, սրով և միաժամանակ առաջուանից մի սափէն վերև բարձրացաւ: Այս իրողութիւնը ցոյց է տալիս, թէ որչափ արտասովոր զիմացկանութիւն ունին ամբրեկական շինութիւնները. անշուշտ տեղափոխութեան ժամանակ ցնցումներ և հարուածներ կլինէին, որոնց մեր աշխարհի շինութիւնները մի բոլոր անգամ չէին դիմանայ:

Անգլիայի քաղաւորի Հնդկաստանի կայսր հռչակուելը.—Անցեալ յունուարի 1-ին, նոր առմարով, Հնդկաստանի ամենահին մայրաքաղաքում, Գելհիում, մի հազուադէպ հանդէս տեղի ունեցաւ—Անգլիայի եղուարդ է թագաւորը Հնդկաստանի կայսր հռչակուեց: Բուն հանդէսը շատ պարզ ձևով կատարուեց. ուլալատի դահական դահլիճում հնդիկ թագաւորներին (ըաջաներ, մադարաջաներ, նաւաբներ) ներկայութեամբ Հնդկաստանի փոխարքան, Լորդ Կըրզոն՝ թագաւորին կայսր անուանեց: Բայց այս յայտարարութիւնից յետոյ այնպիսի փարթամ, այնպիսի շռայլ աօնակատարութիւններ տեղի ունեցան, որոնք միայն Հնդկաստանի պէս հարուստ, հեքիաթներն աշխարհում կարող են կատարուել:

Հանդէսին հաւաքուել էին մի քանի հարիւր հնդիկ իշխաններ՝ իրանց աղբային հագուստներով, զարդարուած թանկագին քարերով. իշխաններից ամէն մէկը բաղմամարդ շքախումբ ունէր՝ որը խալաթ էր հագել, որը միջնադարեան զրահ և սաղաւարտ: Նրանցից մի քանիսը գեղեցիկ, զարդարուած ձիերի վրայ էին նստած, մ'ապաճները՝ թանկագին կերպաններով զուգած փղերի վրայ:

Շուտով հանդէսից յետոյ հնդիկ առաջնորդները մի յաղթական դնայք կազմեցին, որ պիտի անցնէր Գելհիի փողոցներին միջով: Ամէնից առաջ դնում էին փոխարքայի և եղուարդ թագաւորի եղբօր՝ Նոնաուտեան դուքսի (որ յատկապէս հանդէսի համար Անգլիայից եկել էր) շքեղ զարդարուած փղերը: Հանդիսաւոր ելքից յետոյ սիսուեցան ուրախութիւններ, զօրահանդէսներ, ժողովրդական ներկայացումներ, և այլն:

Այս շքեղ հանդէսներին ահանաւես եղողը լցւում է պատկառանքի զգացումով դէպի Անգլիան, որ ընդարձակ տարածութեան վրայ տիրուած 300 միլիոն ժողովուրդ է կառավարում: Ի նկատի առնելով երկրի ընդարձակութիւնը և աղբաքնակութեան ահագին թիւը, կառավարութիւնը շատ քիչ զօրք է պահում այնտեղ, ընդամէնը 220,000 զինուոր, որի $2\frac{2}{3}$ մասը բնիկներ են: Եթէ Հնդկաստանի բնակիչները բազմաթիւ ցեղերի բաժանուած չլինէին, դժուար կլինէր հնդկիկներին հպատակութեան մէջ պահել: Այստեղ գեռ 70 միլ. ժողովուրդ էր սեփական իշխաններն ունի, որոնք Անգլիայի դերիշխանութեանն են ենթարկուում միայն և պահում են առանձին զօրք: Անգլիացիք շատ լաւ հասկանում են այս և ամենեւին չեն աշխատում 117 ցեղերի բաժանուող աղբաքնակութիւնը մի աղբ դարձնել: Նրանց իշխանութեան համար նպաստաւոր է նաև այն հանգամանքը, որ Հնդկաստանում շատ կրօններ կան. բրահմինականութիւնը մի քանի աղանդներ է բաժանուած և մօտ 200 միլիոն հետևողներ ունի, կան 60 միլիոն մահմեդականներ, մնացածները բուդդայական են, քրիստոնէաց կամ կրակապաշտ. որանք դէպի իրար անհաշտ տուելութիւն են տաժում:

Հնդկիկները թէպէտ չեն սիրում անգլիացիներին, բայց վախենում են և յարգում: Սոքա տիրելով հարուստ Հնդկաստանին, ամէն կերպ աշխատում են կրթութեան ծաւալը ընդարձակել երկրի մէջ: Հնդկաստանում այժմ 127 բարձրագոյն կրթութարաններ կան. 800 միլիոն բուրի ընդհանուր եկամուտից ժողովրդի կրթութեան վրայ ծախսում է 25 միլ. բուրի, մինչդեռ Ռուսաստանում 1,780 միլիոնից միայն 33 միլ. է ծախսում: Անգլիացիք զարգացրին և բարելոցեցին դատարանները և առանձին հսկողութիւն սահմանեցին ժողովրդի առողջապահութեան վրայ, պաշտպանեցին ժողովրդի շահերը բաջինների նախկին կամայականութիւնների դէմ: Ինչ էլ որ տեսլու լինեն անգլիացիների կառավարութեան մասին, բայց իրողութիւն է, որ հասարակ հնդիկ ժողովուրդը հիմա աւելի լաւ է ապրում, քան առաջ, երբ հարազատ արեւնակից կառավարիչները կոտորում էին նրանց, իսկ իրանք անմիտ շուայլութեամբ յագենում: Հիմա այդ բոլորը անցած է համարւում: Հնդկացիներն մի քանի դասակարգեր եւրոպական քաղաքակրթութիւնը իւրացրին, սր գնալով հասարակ ժողովրդի մէջ էլ համակրողներ է գտնում: Անգլիացիք հնդկիկներին առաջ մինչև անգամ բարձր կառավարչական պաշտօններ ոտանալու ճանապարհը չեն փակում: Ներկայումս բուն բրիտանական կալուածներում հնդկիկներն աւելի

լու էն ապրում, քան բնիկները աւատական տէրութիւնները մէջ, որտեղ առաջուայ պէս վայրենի կամայականութիւնն և կռակա ոյժն են գործում:

Արգենտինայի ճօճուող ժայռը.— Մանրադիտակները և հեռագիտակները շնորհիւ բազմաթիւ զարմանահրաշ երևոյթներ ենք տեսնում. բայց հասարակ աչքով տեսնուող բաներն ևս բաւական են համոզելու, թէ մեզ շրջապատող բնութիւնը լի է ամենազարմանալի հրաշքներով: Յատկապէս աշխարհիս չորս կողմը պտտուողները առաջ հանդէս են գալիս նոր և նորոյ առասպելական երևոյթներ: Սրանցով հարուստ է մանաւանդ Ամերիկան, որ բնագիտական տեսակէտից շատ աւելի պակաս է ուրումնասիրուած, քան Հին աշխարհը: Ահա մեր առաջն է բնութեան խաղերից մէկը—ճօճուող ժայռը. նա դանուում է Բուէնոս—Այրէսի շրջակայքում, Տանդիլ գիւղում. տեղացի բնակիչները նրան կոչում են «պիէդրա մօբէզիս»: Շատ դարեր են անցել, բայց այս քարաժայռը, որ մօտ 20,000 փութ ծանրութիւն և երեք սաժեն բարձրութիւն ունի, գտնւում է միևնոյն տարօրինակ դրութեան մէջ: Ժայռի հիմքը շատ հարթ է, իսկ ինքն ամբողջութեամբ նման է թնդանօթի ումբին: Զարմանալի է, որ ժայռը թէպէտ դէպի անդունդ է թեքւում և ոչ մի բանով հողին կալած չէ, այնուամենայնիւ չի դիւրւում ներքև և քամուց էլ չի վայր ընկնում: Բացի սրանից, այս ժայռը հանգիստ չի մնում, այլ անդադար ճօճանակի նման ճօճւում է մի կողմից միւս կողմը: Այս տատանումները հաւատար են և այնքան դանդաղ են կատարւում, որ շատ մօտ կենալով իսկ անմիջապէս չի կարելի նկատել: Բայց բաւական է միայն ժայռի տուկը, յենման կէտի մօտ, մի շիշ դնել, և մի քանի րոպէից յետոյ կլսուի շշի ճայթոցը՝ երբ ծանր ժայռը այն կողմը կթեքուի: Խակապէս հաղուագիւտ չեն ճօճուող քարերը, բայց Արգենտինայի ժայռը զարմանալի է նրանով, որ ինքն իրան է ճօճւում, ոչ մի արտաքին ոյժ հարկաւոր չէ նրան հաւատարակչութիւնից հանելու համար: Թէ ինչն է այսպիսի ինքնաբերական ճօճումների պատճառը, որոշ յայտնի չէ: Ամենայն հաւանականութեամբ նորա առաջ են գալիս այն պատճառաւ, որ տրեգիակի ճառագայթները հաւասար չափով չեն տաքացնում ժայռը, իսկ սրան էլ հետևում է քարի զանազան մասերի անհավասար լայնացումը: Այսպիսի անհավասար լայնացումը առաջացնում է ծանրութեան կենտրոնի տեղափոխութիւն, և որովհետեւ ժայռը միայն մի տեղից է յենուած լինում, ուստի ընտանա-

բար թեքւում է դէպի այն կողմը, ուր ծանրութեան կենտրոնը տեղափոխուեց: Բայց հէնց որ հաւասարակշռութիւն է լինում, տաքանալու շնորհիւ՝ ծանրութեան կենտրոնը նորից տեղափոխւում է, և ժայռը շարունակում է ճօճումը: Սրանով պիտի բացատրել ժայռի անընդհատ ճօճումը, առանց արտաքին տեսանելի պատճառի: Այստեղ ուշադրութիւն պիտի դարձնել նաև ընտելութեան այն հաղուադիւտ երևոյթի վրայ, որ արևի ճառագայթների տաքութիւնը անմիջապէս շարժում է յառաջ բերում:

Արդեօք կենդանիները պահպանելի մասին հասկացողութիւն ունի՞նք. — երևի շատերը կիմանան Ապելլէս նկարչի և Աղէքսանդր Մեծի մասին եղած պատմութիւնը: Երբ թէ թագաւորը դժգոհ է մ'նացել մեծ արուեստագէտի նկարից, մինչդեռ նրա Բուցեֆալը նոյն նկարը տեսնելով՝ բարձր խրանջում է, և նկարչը վրայ է բերում. «Տէս, արքայ, քո ձին դեղարուեստից շատ աւելի է հասկանում, քան դու»... Եթէ այս պատմութիւնը ձեռք է, որի համար սակայն շատերը կատկածում են, ապա պէտք է եղբակացենք, որ Ապելլէսը, թէկուզ երևելի նկարիչ՝ շատ քիչ հասկացողութիւն է ունեցել կենդանիների մասին: Անմտութիւն է կարծել, որ ձիերը, այնքան կարճատես լինելով հանդերձ, հնարաւորութիւն կունենան պատկերի բոլոր մանրամասնութիւններն որոշելու: Իսկ թէ նորա յերաւի շատ վատ են տեսնում, ապացոյց հէնց միայն այն հանգամանքը, որ ձի գնելիս հեշտութեամբ կարելի է խաբուել և կոյր ձի գնել: Զիտ համար տեսողութիւնն այնքան քիչ նշանակութիւն ունի, որ կոյր էլ լինելով նա կարող է իւր գործը բաւարար չափով կատարել: Ամէնքին յայտնի է, որ ձիերը երկչոտ են, և այս յատկութիւնը առաջանում է տեսողութեան պակասութիւնից. իսկապէս նրանք բնութիւնից վախկոտ ստեղծուած չեն. նրանք օրինակի համար վախենում են ճանապարհի վրայ եղած քարաղոյտից, որովհետև պարզութեամբ չեն կարողանում որոշել, թէ ինչ է, և մի ուրիշ բանի տեղ են գնում: Ընդհանրապէս բնութիւնը ոչ մի կենդանու աւելի բան չի տալիս, քան նրան անհրաժեշտ է. այն կենդանին, որ եղջիւրներ ունի, սուր ատամներ չունի, և ընդհակառակն՝ ամուր և սուր ատամներ ունեցող գաղանթները պողրկից զուրկ են: Նոյնը կարելի է ասել նաև արտաքին զգայարանների մասին. պատուական տեսութիւն ունեցող արարածները՝ կապիկները, լուսանները, թռչունները զուրկ են նուրբ հոտառութիւնից, մինչդեռ լա հոտառելիք ունեցող կեն-

դանինները՝ շունը, փիղը, եղջերուն, նապաստակը միշտ կարճատես են լինում: Այսպիսով կենդանիներից մի քանիսի համար, նրանց հետ նաև մարդու, արտաքին գլխավոր զգայարանը տեսողութիւնն է: տեսողութեան ասպարեութիւններով են նրանք արտաքին աշխարհի մասին հասկացողութիւն կազմում, իրենց մտաւոր պաշարը ստանում: մինչդեռ ուրիշ կենդանիները համար կենսական նշանակութիւն ունի հոտառութեան զգայարանը, որ և ղեկավարում է նրանց՝ ամբողջ կեանքը ընթացքում: նրանք հոտառութեան պատկերացումներով են առարկաների մասին դատարար կազմում: Վերցնենք օրինակի համար շունը: Թէ հոտառութիւնը որքան տհալին դեր է խաղում նրա կեանքում, այդ պարզ երևում է հետեւեալ փորձերից: Մի քանի շան լախտաների հոտառութեան նեարդերը կտրտեցին, և այդ նրանց ամբողջ կեանքը վրայ օրհասական ազդեցութիւն ունեցաւ: Լախտաները առաջ ողջ—առողջ սողում էին ընկ մէջ, բայց յետոյ իրանց մօր ծծերն այլ ևս չէին կարողանում դանել, այնպէս որ սոսկալուծ եղան արհեստական եղանակով կերակրել: նրանք, օրինակի համար, աշխատում էին տաքացրած դառան մորթի ծծել, իսկ մօր մօտիկութիւնը միայն իրար խալելով էին իմանում: երբ այնքան մեծացան, որ կարող էին վազվազել, նրանք առաջին անգամից մոլորուեցան և այլ ևս չկարողացան իրանց բունը դանել: Ձէին կարողանում միտը հացից սորշել և անխափր երբեմն առաջնին էին դերադատութիւն ապրիտ, երբեմն երկրորդին. ամենաթունդ հոտի համար անգամ բոլորովին անզգայ լինելով՝ չէին նկատում ծծմբախառն թթուութաւ, էֆիր, և հեշտութեամբ խաբւում էին: Բայց որ ամէնից աւելի զարմանալի է՝ նրանք մեծանալով հաւատարմութեան և սիրոյ նշոյլ անգամ չէին տածում դէպի մարդիկ, որ այնքան յատուկ է առհասարակ բոլոր շներին:

Այս օրինակը սլարդ ցոյց է տալիս, թէ սովորաբար ինչպիսի կոպիտ սխալների մէջ ենք ընկնում, երբ կենդանիներին մարդկային զգացմունքներ և դատողութիւն ենք վերադրում: Շան մտաւոր հասկացողութիւնների կազմակերպութիւնը բոլորովին ուրիշ է, քան մարդու. շրջապատող առարկաների իրանց յատկութիւնների համեմատ դատաւորութիւնը այլ է մարդու համար, այլ է շան համար: Մենք առարկաների մասին դատողութիւն ենք տալիս տեսանելի նշանների համեմատ, իսկ շունը՝ հոտառութեան. ուստի հատկանալի է, թէ ինչո՞ւ մեր արտաքին աշխարհը տարբեր պիտի լինի շան արտաքին աշխարհից. և այս բոլորը նրանից է ծագում, որ զգայարաններից մենք միայն տեսանելիքն ենք զարգացրել, իսկ շները՝ հոտոտելիքը: Ամէնքը զիտեն,

որ մթութեան մէջ էլ շունը իւր ակրօջը ճանաչում է, և հասկանալի է թէ ինչու. մթութիւնն ամենեւին չի թուլացնում այն մեր զգայարանքները համար անըմբռնելի նուրբ արտաբուրումները, որոնց հոտն առնելով շունը իսկոյն որոշում է մարդու ու լինելը: Շունն առանց դժուարութեան ճանաչում է ակրօջը նաև այն ժամանակ, երբ վերջինս բոլորովին մերկ է, կամ բոլորովին չափաժ նոր շոր է հագել: Ըայց երբ շան աէրը իւր բարեկամն շորը հագնի, շունը անծանօթ հոտն առնելով կմոլորուի և կոկոխ շուարած հոտառել իւր ակրօջը: Այս բոլորը պէտք է ի նկատի ունենալ, որպէս զի առելի ու զիւղ դադափար կազմենք «շան հոգեբանութեան» մասին:

Շատ հետաքրքրական է նաև կենդանիներ ուրողներից մէկի պատմութիւնը, որ ի պտաասկան նրա արծարծած հարցի, թէ կենդանիները ընդունա՞ն ևն զարմանալու, սպուել է արտասահմանեան լրապիրներում:—«Նս մի տախան շան լախոս բերի տուն և սկզբից սկսեցի հետեւել նրան: Ինչպէս յայտնի է, տախանները ամենախելօք շներն են: Սկզբում ոչ մի բան նրա ուշադրութիւնը չէր գրաւում. առաջին զարմանքը նա արտայայտեց ... կազմերի նկատմամբ. երբ լոսարարուհին սկսեց փետել այս սարսափելի, վաթաթուած, կըսր առարկան, միանգամից զօրեղ տալաւորութիւն գործեց լախոսի վերայ. նա հաշելով յարձակուեցաւ դէպի կազմը, ըայց և այնպէս չէր համարձակուում մօտենալ տասը քայլից աւելի: Նրբ կազմըը նորա կողմը գլորեցին, շունը երկիւղից սենեակի անկիւնը քաշուեց: Չանգաղին էլ սկզբում ոտառիկ դարմացրեց նրան. զանգի ձայնը լսելով, շունը նոտեց բազմոցի վրայ և դարմացած աչքերով սկսեց զննել սեղանի վրայ դրած զանդակը. երբ որ զանգը երկրորդ անգամ ձայն հանեց, նա սկսեց հաշել. երբ զանգակը տուին նրան, ուշադրութեամբ պտտեցնում էր շորս կողմը, ըստ երեւութին աշխատելով հատկանալ, թէ որտեղից է ձայնը գալիս: Այսպէս նաև ամէն մի նոր, անծանօթ ձայնի վրայ նա դարմանում էր: Գեղեցիկ կերպով դարգարում ծննդեան ամսածառը ամենեւին նրա զարմանքը չշարժեց, ըայց յատակի վրայ պտաւող հօլը զարմանքի մէջ զցեց նրան, և սկսեց հետեւել հօլին: Առաջին անգամ ձիւն եկած ժամանակ շունը շատ ծիծաղելի շարժումներ էր անում. արադութեամբ դուրս թռաւ բակը և սկսեց ձիւնը լիղել, կարծելով թէ շաքար է. ըայց երբ երևաց որ կարծեցեալ շաքարը պաղ է, թաց և անհամ, նա հասկացաւ իւր սխալը: Տեսնելով իրան հայելու մէջ, դեռ 20 քայլ հեռաւորութիւնից սկսեց թռչկոտալ և կատաղութեամբ հաշել իւր աղպերացուի վրայ, ըայց մօտեցաւ թէ չէ, միանգամից հանդարտուեց,

և այն օրուանից բոլորովին դադարեց իւր պատկերը ճանաչելուց: Այս բոլորից ես հետեւեալ եզրակացութիւնն եմ հանում. շունը դարմանում է այն բոլոր նոր բաների վրայ, որոնք նրա լսողութեանը մատչելի են. տեսանելի առարկաները նրա դարմանքը միայն այն ժամանակն են շարժում, երբ շարժողութեան մէջ են»:

Աւելացնենք և այն, որ եթէ շունը շարժուող առարկաներին հետեւում է, այդ նրա, իբրեւ գաղանի, բնազդն է, և ոչ թէ արտաքին զգայարանքների թեղադրութիւն: Որովհետեւ ընդհանրապէս բոլոր կաթնասունները լաւ են լսում, ուստի շատ ընակաւն է, որ շունը ուշադրութիւն է դարձնում ձայներին վրայ և աշխատում է այն առարկաները ձեռք ձգել, որոնք ձայն են արձակում. այս գէպըւմն էլ շունը երեւի ենթադրում է, որ ձայն հանող առարկան շնչաւոր է և իբրեւ կերակուր կարող է ծառայել: Անդարդացած տեսողութեան շնորհիւ նա ուշադրութիւն չի դարձնում վառած ասնածառի վրայ, ինչպէս և իւր սեփական պատկերի վրայ:

Նման հանգամանքում բոլորովին ուրիշ կերպ են վարւում կատուները. բնութիւնից օժտուած լինելով լաւ տեսողութեամբ, նրանք ուշադրութեամբ դիտում են իրանց պատկերները հայելու մէջ: Այս բանը առաջանում է ոչ թէ կատուների շնեւրից աւելի զարգացած լինելուց, այլ միայն նրանից, որ կատուները մեծ մասամբ տեսողութեամբ են ղեկավարւում, իսկ շները՝ հոտառութեամբ: Բացառութիւն են կաղմում քերձէները, որոնք սուր տեսողութիւն ունին, բայց վատ հոտառութիւն:

Բերենք մի քանի դիտողութիւններ, թէ զանազան կենդանիներ ինչպիսի են վերաբերւում պատկերներին: Կատուներից մէկը տեսնելով իրան հայելու մէջ և ուրիշ կատուի տեղ ընդունելով, առաջ աշխատում էր գունչով նրան դուրս քաշել, յետոյ սկսեց ապակին ճանգռտել, հայելու յետին էր սրնում, բայց այնտեղ ոչինչ չգտնելով, նորից դարձաւ առաջնայ կողմը. վերջապէս հասաւեց և մոլեգնաբար սկսեց թաթերով հայելուն խփել, մէկով՝ առաջից, միւսով՝ յետեւից: Կապիկները յաճախ նկարում ամբաստանեց իսկականի տեղ են ընդունում, պոկում են զրբերից և ուտում. միայն յետոյ հաշտոււմ են սխալի հետ և ձեռք չեն տալիս պատկերներին: Բրէմը պատմում է, որ մի կապիկ մեծ բաւականութիւն էր զգում, երբ թերթում էր պատկերադարձ զրբեր: Մի թութակ տեսնելով իրան հայելու մէջ, ըստ երևութիւն ուրախացել է, դուրսը ծռել է հայելու վրայ և սկսել ինչ որ բան շնչաւ նրան: Դեղ-

ձանիկները նոյնպէս ուրախ նայում են հայելու մէջ և յաճախ հաւաքւում են նրա շուրջը, կարծելով թէ իրենց տեսածն ուրիշ թռչուն է: Ծեր թռչուններն իրանց պատկերը տեսնելիս բոլորովին անտարբեր են մնում: այդ բացատրւում է նրանով, որ նրանք վարժուել են տեսնելուն, ինչպէս և մարդիկ:

Այս բոլորից հետեւալ եզրակացութիւնը կարող ենք հանել: Միայն այն կենդանիները, որոնց ղեւայարաններէց ամենաշատ զարգացածն է տեսողութիւնը, ընդունակ են հայելու մէջ իրանց պատկերը ճանաչելու և օրոշելու: Իսկ որոնց ամենադժուար զգայարանը հոտորակներն է, այդ ընդունակութիւնից զուրկ են: Ուստի և նուրբ հոտորակներ ունեցող կենդանիներին յիմար չպէտք է համարել, որ պատկերներին նկատմամբ անտարբեր են մնում: Այս հանգամանքը շատ անգամ անտես են արձնում, ինչպէս արել է երեւելի կենդանաբան Ալֆրէդ Բրեմը:

Ս Ո Ւ Ր Մ Տ Ք Ե Ր

Կէտը շատ որ ուռչի, զրօ պիտի դառնայ:

Հայհոյելով ինքդ քեզ ստորացնում ես, առանց ուրիշին լաւացնելու:

Ուղիղ տեսնելը դժուար է. բայց ժամանակին մէկ աչքը փակելն էլ հեշտ չէ:

«Այս ինչն ուղիղ հայեացքների տէր է» — ասել՝ սովորաբար նշանակում է — «իմ հայեացքների տէրը»:

Փոքր ինչ յուետեսութիւն — ընտանի բան է: Չէ որ ամպերն աւելի մօտ են մեզ, քան արեգակը:

ՊԱՐԱԿԱՀԱՅԻՐ.

12. Տեղեկագիրը Արամեան դպր.~ի 1901—1902 թ.~ի . 167
13. Կոլտո Ֆովհանէս որտորեարքի յիշատակին. Բաղդէն վրդ. 172
14. Վարդանայ վարդապետի Բաղիշեցւոյ, (Յուլիոսի գրոց
Ամբրոսիոս վանուց). Ս. Տէր Յակոբեան . 176

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

15. Ուսուցումը որպէս միջոց կենտրոնոյն գործունէութիւն
դարգացնելու. Ա. Շահ. 190
16. Անընդունակութեան տխուր իշխաններ, . . Ներսէս 204
17. Նիկիոյ Ալէքսէիսի Նեկրատով. Ա. Տէր Պօղոսեան. 206
18. Մարերտի տոտրական ժամանակագրութիւնից արարե-
րէն քաղուածներ. Մեսրոպ վարդ. 235
19. «Պատմագիրը Հայոց» և մի քանի դիտողութիւններ
Փառասոս Բիւզանդի մասին. Ստ. Կանայեանց 241
20. Դատարարակութեան խնդիրը մեր մէջ. . Ա. Շահ. 252
21. Մեր մամուլը. Կ. Վ. 258
22. Զուարթնոց կամ Հանգած եկեղեցի. Բժշկապետ Բ. Նա-
ւասարդեան 269
23. Մեծ եղջիւրաւոր անասուններ. (Շար.) Գ. Ղաղարեան 270
24. ԱՅԼ ՆԻ ԱՅԼԻ. 228
25. Սուր մորեր. 288

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս՝ ԷՃՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՆԵՐԿԱՅ

1903

թուին

Բոլորովին կանոնաւոր կերպով եւ կունենայ խմբագրութեան նոր կազմ.

Առանձին տեղ կտայ ս. Էջմիածնի հիմնարկութեան 1600-ամեայ յիշատակին նուիրուած և Հայ. եկեղեցւոյ դարաւոր անցեալը պարզաբանող յօդուածների. կղբադուի կենդանի եկեղեցական—հասարակական խնդիրներով.

ԲՆԺՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Ի { Ռուսաստանում 4 r.
Առաստանմանում 5 r.

Խնդրում ենք Արժ. Գործակալներից յայտնել այն Բաժանորդների ճիշտ հասցէները՝ հոգեւորական թէ աշխարհական, որոնք կարող են իրենք անմիջապէս կամ մի ուրիշի անունով ծրարներ ստանալ փոստեց: Բոլոր այդպիսիներին «Արարատ»-ը կուղարկուի առանձին ծրարներով եւ առասարակ նորա ցրումը կանոնաւորելու համար ամէն հոգ կտարուի: Որ եւ է տըտունջ ունեցողները թող յայտնեն ուղղակի խմբագրութեան:

Հասցէն՝ ԲՎ. Բчміадзинъ, Типографическому Комитетъ

Արտասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase).